maj Foundation Chen

સુવર્ણ રેખા

ધૂમકેતુ

main. Gurukul Kangri C

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

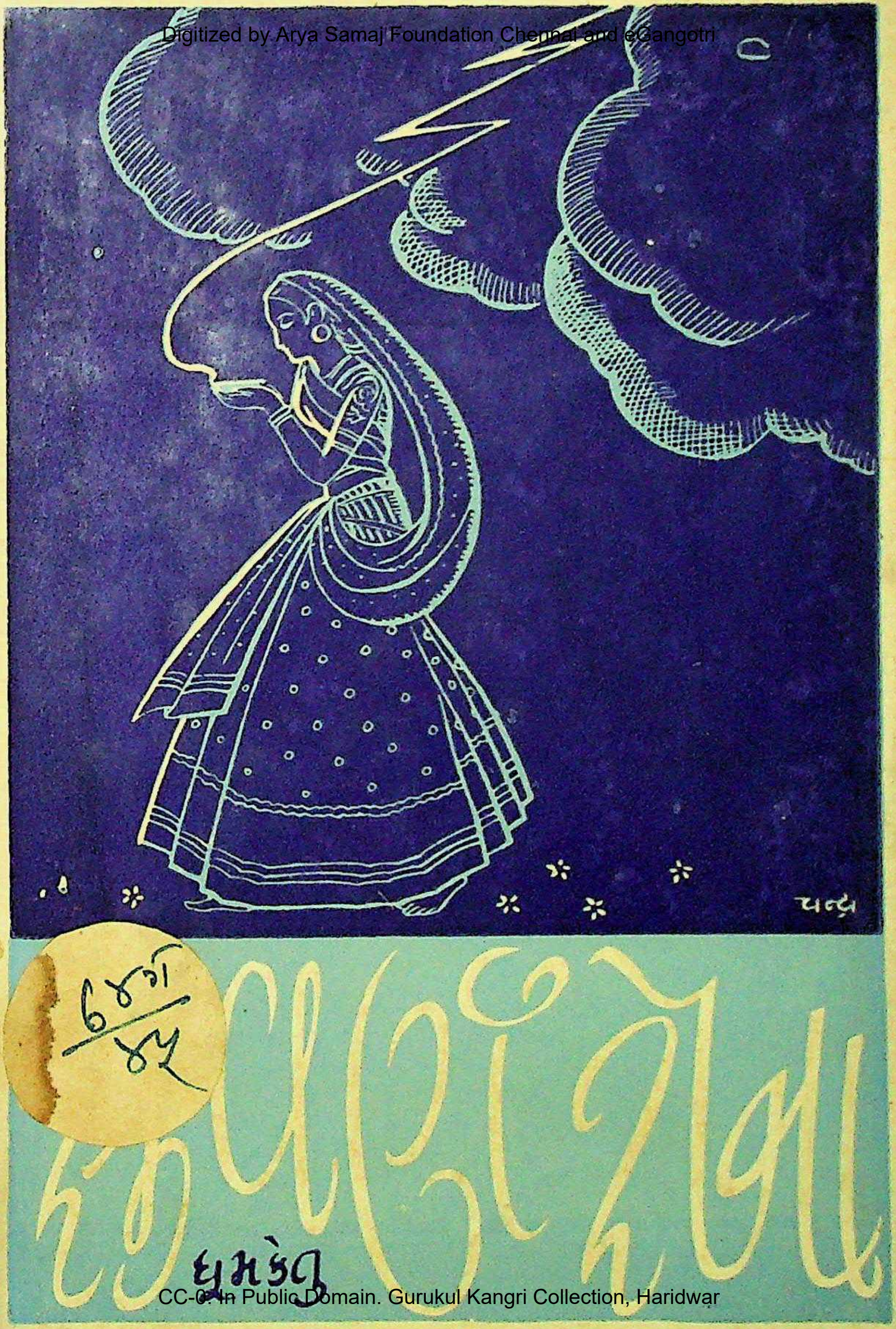

ધૂમકેતુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ओ३म

पुस्तक संख्या...... 6835/84

पञ्जिका संख्या...... 26296

पुस्तक पर सर्व प्रकार की निशानियां लगाना वर्जित है। कोई सज्जन पन्द्रह दिन से अधिक देर तक पुस्तक अपने पास नहीं रख सकते। अधिक देर तक रखने के लिये पुनः आज्ञा प्राप्त करनी चाहिये।

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

स्टाक प्रमाणीकरण १९८४-१९८५

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુવર્ણરેખા

ધૂમકેતુ

CHECKED 1973
Initial

૩
રૂપિયા

સોલ એજંટ
ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય
ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ.
૧૯૫૨

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રકાશક :
ગૌરીશંકર ગોવરધનરામ જોશી.
ખાનપુર . . . . . અમદાવાદ.

[સર્વ હક્ક લેખકને સ્વાધીન]

મુદ્રક :
મણિલાલ છગનલાલ શાહ,
નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ,
ધીકાંટા : અમદાવાદ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રસ્તાવના

* રેતપટમાં કાંઈ કામ ન હોય ત્યારે માણસો બેઠા બેઠા લીટા કર્યા કરે છે, તેમ હું પણ કાંઈ કામ ન હોય ત્યારે બેઠો બેઠો લીટાઓ દોરું છું–આંહીંથી, તહીંથી, ગમે ત્યાંથી રંગરંગીન પદાર્થો લાવું છું ને રેખાઓ દોરું છું. એમાં ક્યારેક મને આરામ લાગે છે આનંદ જણાય છે. એવી કેટલીક છુટી છવાઈ પ્રસંગ રેખાઓ આંહીં મૂકી છે.

૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૫૨ — ધૂમકેતુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

* અનુક્રમ

૧ કેટલી નાની વાત . . ૩
૨ ગોખમાં દીવો . . . ૮
૩ એક નાનું બીજ . . ૧૫
૪ થોડા પ્રસંગો . . . ૧૮
૫ રસ કયાં છે ? . . . ૨૪
૬ રામકળી ૨૮
૭ પાદુકારામ ૩૩
૮ શબ્દનું બળ . . . ૩૭
૯ કડવી બદામ . . . ૪૨
૧૦ માનવનું સર્જન . . . ૪૫
૧૧ સત્તા ને સાધુતા . . ૪૮
૧૨ એક તરંગ ૫૧
૧૩ શું લખાવ્યું હશે ? . . ૫૭
૧૪ વાચાળતા ૬૨
૧૫ ફરિયાદ ગઈ ૬૬
૧૬ બધે જ માનવતા . . ૬૯
૧૭ સત્યનું દર્શન . . . ૭૨
૧૮ જીવનની વાર્તા . . . ૭૬
૧૯ ભૂલતાં શીખો . . . ૭૯
૨૦-૨૧ નિષ્કામ કામ . . ૮૩
૨૨ કોન્ફ્યુશ્યસ ૮૯
૨૩ આઠ પ્રસંગકથાઓ . . ૯૫
૨૪ સુખને સમજવાની રીત . ૧૧૧
૨૫ જરૂરિયાતોની મર્યાદા . ૧૧૬
૨૬ એક દિવસ ૧૨૧
૨૭ દ્વંદ્વ ૧૨૫
૨૮ જ્ઞેય અજ્ઞેય ૧૨૭
૨૯ માત્ર વાતો ૧૨૯
૩૦ અંધ બંસીવાળો . . ૧૩૭
૩૧ માણસ ને ઈશ્વર . . . ૧૪૮
૩૨ વિવેક ૧૫૨
૩૩ વૃત્તિઓ ને માણસ . . ૧૫૫
૩૪ જેવો ચોર તેવો તોડ . ૧૫૯
૩૫ રૂપકકથા ૧૬૫
૩૬ જીવનવિવેક . . . ૧૭૦
૩૭ વિદાય વેળાએ . . . ૧૭૫
૩૮ શરાફ એટલે શરાફ . . ૧૭૯
૩૯ હલદીઘાટનો જન્મ . . ૧૮૧
૪૦ શ્રેયસ્ પ્રેયસ્ . . . ૧૮૪
૪૧ જરાક જ તૃષ્ણા . . ૧૯૧
૪૨ જ્ઞાનગોષ્ઠિ ૨૦૦
૪૩ જ્ઞાનની વાણી . . . ૨૦૮

○

- રજકણ
- તેજબિંદુ
- જલબિંદુ
- તુષારબિંદુ
- મેઘબિંદુ
- પદ્મરેણુ
- ગીતાંજલિ [અનુવાદ]

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સુવર્ણરેખા

•

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૧]

કેટલી નાની વાત!

એક વખત મારો એક લોઢાનો પલંગ બગડ્યો હતો. તેની 'સ્પ્રીંગ'માં કાંઈ વાંધો હતો.

હું તે વખતે અમદાવાદમાં નવોસવો આવ્યો હતો ને કોઈને ઓળખતો ન હતો.

છેવટે મેં એમ વિચાર કર્યો કે આમાં કેટલું ખરચ થશે એ આપણે અજાણ્યા છીએ માટે ચીરાઈ જઈશું.

એટલે મેં એક ઓળખીતાને વાત કરી. તેણે તરત જ કહ્યુંઃ 'અરે! એમાં તે શી મોટી વાત છે? ફલાણે ઠેકાણે એક ઘણા મોટા કારીગર રહે છે. તે બહુ જ યોગ્ય ભાવથી તમારું કામ કરી આપશે. તમારે જોવાપણું નહિ રહે!'

આથી હું ખોળતો ખોળતો તેમને ત્યાં ગયો. મને પણ એમની વાણી અને વિનય જોઈને વિશ્વાસ બેઠો. એટલામાં એમની દુકાને કેટલાક ભાવિક ભક્તજનોનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ટોળું આવ્યું. મને જવાબ આપીને અને પૈસાનું નામ પાડીને એ ભાઈ તો તરત ધાર્મિક કથા–વાર્તામાં પડી ગયા.

મને લાગ્યું કે હવે આંહીં અવિશ્વાસ રાખવો ખોટો છે. પછી હું પલંગ ત્યાં મૂકીને આવ્યો.

એક–બે વાયદા પછી તેણે પલંગ બનાવી દીધો.

પણ મારી નજર, નીચેના ચાર પાયા તરફ ગઈ.

આ પલંગને સહેલાઈથી ફરસબંધી ઉપર હરતો-ફરતો કરવા માટે ચાર પાયે ચાર ગરગરડીઓ હતી. એ ચારે ગરગરડી કારીગરે કાઢી લીધી હતી!

હું તો મનમાં ઘા ખાઈ ગયો. આણે બીલ બરાબર આપ્યું હતું. કામ પણ બરાબર આપ્યું હતું. વળી આ ભક્તજન પણ ગણાતો હતો. એને આ ગરગરડીમાં શું મોહ જાગ્યો હશે?

કદાચ એના કોઈક કારીગરે આ કામ કર્યું હશે એમ ધારીને મેં શાંતિ પકડી.

મને મોટામાં મોટી બીક તો એ હતી કે આ એક કારીગર ઉપર વિશ્વાસ બેઠો હતો, ને એની પ્રમાણિકતા માટે માન ઊપજ્યું હતું, તે ભાંગી જતું હતું. એટલે હું કાંઈ બોલ્યો નહિ. ગુપચુપ ઘર ભેગો થઈ ગયો.

એ વાત સંભારી પણ નહિ. એનાં મનમાં થયું હશે કે આ એક ખરો બબૂચક મળ્યો! આપણે ગરગરડી કાઢી લીધી છે ને આને તો ભાન પણ નથી!

એ વાત તો પતી ગઈ. એને ઘણા દિવસો થઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ગયા. બીજા કોઈ ભાઈએ આ પ્રમાણે પલંગ આપેલો, તેની પણ આ દશા થઈ ગઈ હતી, તે વાત એક વખત વાતવાતમાં મને મળી હતી.

પછી એક વખત એવું બન્યું કે ફરીને એ જ ભાઈની દુકાને હું કોઈ કામ માટે ગયો.

મારા મનમાં હજી પેલી વાત ખટકતી હતી. પણ એમની વાણી એવી મધુર હતી કે એમણે દગો કર્યો હોય એ વાત મને ગળે ઊતરતી ન હતી! મને લાગતું હતું કે એ કામ કોઈ નીચેના કારીગરનું હોવું જોઈએ !

હું ત્યાં બેઠો હતો ત્યાં જ 'રામ . . . રામ !' કરતું એક ટોળું એમની દુકાને આવ્યું.

આ ટોળામાં એના જાતભાઈઓ હતા. કણબી હતા. ઠાકરડા હતા. એક વાઘરી પણ હતો.

વાઘરીનો ચહેરો ઊતરી ગયેલો હતો. ને આ સૌ એને કોઈ મોટા અપરાધ માટે જાણે પકડી લાવ્યા હોય તેવો દેખાવ હતો. પોતે અમદાવાદ આવ્યા પહેલાં, જે મૂળ ગામડાના પોતે હતા, તે મૂળ ગામડા સાથે સંબંધ રાખીને આ ભાઈ ગામની પંચાતમાં હજી ભાગ લેતા હોય એમ મને લાગ્યું. એમની એ વૃત્તિ પણ સરસ જણાઈ.

પેલા વાઘરીને ગામ લોકોએ આ ભાઈ પાસે રજૂ કર્યો.

એમણે એને ઠપકો આપ્યો: 'અલ્યા ! કબલા ! તેં ઊઠીને આ કામો કર્યો ? માળા, મોરને તો મસલમાન પણ નથી મારતા ? મોરને મારી નાખ્યો ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાત સમજાઈ ગઈ. કબલો વાઘરી એના ગામનો હતો. એણે મોર માર્યો લાગતો હતો. ગામટોળું એને પકડીને આ ભાઈની દુકાને લાવ્યું હતું. ગામનો એટલો સંપ લાગ્યો કે આવી વાત એ આંહીં લાવવા શકિતમાન થયા હતા.

પછી તો વાત પતી ગઈ. કબલાએ, કાંઈક જાર પંખીને ચોરે નાખવાનું ઠર્યું. ને ટોળું ગયું.

મને પેલી વાત તરત હોઠે આવી. મનમાં વેગ આવ્યો કે આજ તો હવે કહી નાખું.

મેં કહ્યું: 'કાકા! તમે તો બહુ સરસ કામ કરો છો!'

'શું કરવું ભાઈ! ભગવાન લેખે પંચાત થાય ત્યાં સુધી કરવી. કોરટનાં લફરાં કરતાં આ સારૂં. આ તો હલકું વરણ. એને ધરમ શું અને અધરમ શું?'

મેં કહ્યું: 'કાકા! એક વાત તમને પૂછવી છે!'

'હા પૂછોને!'

'મેં તમારે ત્યાં પલંગ સમો કરાવ્યો'તો એ તમને સાંભરે છે?'

'એ તે કાંઈ ભૂલીએ? સાંભરે છે બરાબર! બીજું કાંઈ કામ હોય તો કહેજો!' એમણે કહ્યું.

'કામ તો કાંઈ નથી. પણ એક પૂછવું'તું. એની ગરગરડી તમારે ત્યાં કપાઈ ગઈ એનું શું કારણ? અમે જ્યારે જ્યારે પલંગ ફેરવીએ છીએ ત્યારે ત્યારે તમને સંભારીએ છીએ! પલંગ ફેરવતાં મુશ્કેલી પડે છે ને તમે યાદ આવો છો!'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એમણે તરત જવાબ ન આપ્યો.

મારા મનને થયું કે એમનાથી આ વાત અજાણી લાગે છે!

પણ ત્યાં તો અંદરથી એક કારીગર આવતો હતો તે આવીને ત્યાં ઊભો રહ્યો. તેણે એમને પૂછ્યું: 'ગરગરડી કાપી નાખવી છે નાં?'

'હા, હા, કાપી નાખને, એમાં પૂછે છે શું?'

હું ઘા ખાઈ ગયો. મને વાત સમજાઈ ગઈ. આ ભાઈનાથી વાત અજાણી ન હતી. પણ એમ થોડો ઘણો લાભ જે ઉઠાવાય તે ઉઠાવી લેવો એને એ વ્યવહારુ ડહાપણ ગણતા હોય તેમ જણાયું. એ ખોટું છે એમ એ માનતા જ ન હતા!

હું ઊઠ્યો ત્યાં સુધી એમણે મારા પ્રશ્નનો જવાબ વાળ્યો ન હતો. ઊઠ્યો ત્યારે મારા મનમાં આ વિચાર ઘોળાઈ રહ્યો હતો: 'આ પણ એક નવી નવાઈની વાત નથી? પંખી પ્રત્યેના ગેરવર્તનને ન સહનારો માણસ, માણસ પ્રત્યેના ગેરવર્તનને તો વ્યવહાર જ ગણે છે! આ કેવો વિચિત્ર ખ્યાલ છે?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૨]

ગોખમાં દીવો

એક વખત એક સંત-સાધુ પાસે એક માણસ આવ્યો. તરુણ વયમાં એણે અનેક કાળાંધોળાં કરેલાં. પછી તેને કોઈએ માર્ગ બતાવ્યો અને સદ્ભાગ્યે એને એ રસ્તો ઠીક લાગ્યો. પેલા સજ્જને કહેલું કે 'ભાઈ! જાતસુધારણાનું પહેલું પગથિયું જાતવફાદારી છે. તમારી જાતને તમે વફાદાર રહો એટલે જાતસુધારણા શરુ થાય. તમે કેવા છો?'

'હું તો સોની મહાજન, પ્રભુ!'

'થયું ત્યારે, જાતને વફાદાર રહો. જે કર્યું તે નિંદ્ય ગણો. નવી વાત શરૂ કરો. જાતસુધારણા એ રીતે થાય.'

આ ભાઈને એ ઠીક લાગ્યું ને એણે પોતાનો રસ્તો બદલ્યો.

પણ વસ્તુને અરધી સમજેલા. કાં તો માણસ અજ્ઞાન હોય તો સારું, કાં જ્ઞાની હોય તો સારું. પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અર્ઘદગ્ધ તો મારી દે. આ ભાઈ એમ સમજેલા કે જાતવફાદારી કેળવવી, એટલે પોતાની જાતને વફાદાર રહેવું, પાપથી ભાગવું, ને નિંદ્ય કામને છોડી દેવાં.

આટલી સમજણ લીધી હોત તો તો વાંધો ન હતો. પણ એ તો બે પગલાં આગળ ગયો. એને એમ થઈ આવ્યું, કે જાતને ધિક્કારવાથી પણ પુણ્ય થાય છે. એટલે હાલતાં ને ચાલતાં પોતાની જાતને ધિક્કારવા મંડયા : ' અરે રે! મેં પાપીએ આવાં કામ કર્યાં. અરે રે! મેં ભગવાનને આમ દુભવ્યા. અરે! મેં ભગવાનને આમ દગો દીધો. અરે, મેં જનમારો આમ ખોયો ! '

પણ આટલું કહેવા છતાં એ એક વાત નહિ સમજેલા કે પોતાનો વ્યવહાર શુદ્ધ રાખવો એ જ ખરો ધર્મ છે.

મનની ભુલભુલામણી મોટા મોટા ઋષિમુનિઓને પણ સમજાતી નથી, તો પછી આ બિચારા વેપારી મહાજન એ ક્યાંથી સમજે ?

પોતાની એ નિંદા કરે. લોકલજ્જાએ ભજન-મંડળીમાં દોડે. પણ જે ખરું કામ હતું–વ્યવહાર શુદ્ધિ કરવાનું, એ તો થાય નહિ !

અને છતાં મન મનાવે, કે મેં હવે સદાચાર શરુ કર્યો છે. હવે ભગવાને મારા સામું જોયું છે. ને પોતાની જાતને તો સૌનાં દેખતાં એવી ધિક્કારે, કે સૌ માનવા લાગ્યા કે આને જ્ઞાનની ગોળી વાગી ગઈ છે!

હવે એક વખત એવું બન્યું કે એક ખરેખરા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નિસ્પૃહી સંતપુરુષ ત્યાં આવ્યા. એ બરાબર સમજે કે માણસનું માંયલું મન ન ફરે, ત્યાં સુધી એનો બહારનો દેખાવ, ધર્મને બદલે અધર્મ પેદા કરનારો નીવડે. અને માંયલું મન ફરવાની પહેલી નિશાની એ કે, એવો માણસ પોતાના સામાન્ય વ્યવહારમાં જેમ પોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ જુએ, તેમ સામાનું દૃષ્ટિબિંદુ પણ જોવા મંડે; અને એમ જોવા છતાં, સામાની નબળાઈ માટે થોડી ઉદારતાની માત્રા પણ રાખે!

આ ભગત એકાંતમાં પેલા સાધુને મળ્યા. હાથ જોડીને કહે: 'હે ભગવાન! મારા જેવો કોઈ પાપી નથી. મેં ભગવાનને છેતર્યા છે. મેં જનમારો વ્યર્થ ગુમાવ્યો છે! મને રસ્તો બતાવો.'

સંતપુરુષ તો માણસના મનના જાણકાર હતા. સમજી ગયા કે આ એવો રોગ છે, જેમાં માણસ એવા ભ્રમમાં પડે છે કે જાતસુધારણા માટે, જાતને ધિક્કારવી એ બસ છે. તેમણે શાંતિથી કહ્યું: 'જો ભાઈ, તમે કેવા છો?'

'છું તો સોની મહાજન, મહારાજ!'

'ત્યારે તમે ઘાટ ઘડતાં તરત શીખી ગયા હતા?'

'અરે! હોય કાંઈ ભગવાન? એમાં તો નેવનાં પાણી મોભે ચડે, ત્યારે કારીગરી હાથ આવે!'

'તમને સોના ઉપર ઘાટ ઘડતાં આટલો બધો વખત લાગ્યો, તો મન જેવું મન, જે દેખાતું પણ નથી, એનો ઘાટ ઘડવાનું તરત હાથ ચડી જાશે એમ?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'એમ તો નહિ પ્રભુ! પણ ભગવાનને હમેશાં પ્રાર્થના કરું છું, કે હે ભગવાન! મારા જેવો કોઈ પાપી નથી!'

'ભગવાન તમારી પ્રાર્થના એમ નહિ સાંભળે ભાઈ! જો સરકાર–દરબારમાં અરજી કરો છો તો રૂપિયા બે રૂપિયાની ટિકિટ ચોડવી પડે છે, ત્યારે આ તો સરકારનો પણ સરકાર છે. એની અરજીને ટિકિટ કેમ ન ચોડવી પડે?'

'હું તેને માટે તૈયાર છું!'

'તો એક વાત હું તમને કહું તે ધ્યાન દઈને સાંભળો. હું તો સાધુ છું, એટલે ઠેરઠેર રખડું છું. એમ રખડતાં રખડતાં એક વખત હું એક જગ્યાએ જઈ ચડ્યો. સાંજ પડી ગઈ હતી, ને કોઈ ગામ દેખાતું ન હતું. એટલે ત્યાં રાત રહી ગયો. એક દુકાન ત્યાં હતી. તેના ઓટલા ઉપર પડ્યો રહ્યો.

દુકાનદાર ભલો લાગ્યો. મને પાથરણું આપ્યું. પાણી આપ્યું. પછી પોતાના કામે વળગ્યો. એણે ઘીનો દીવો કર્યો. થોડીવાર એ ત્યાં બેઠો. અને પછી એ સૂઈ ગયો.

મને મનમાં થયું કે આ માણસ ભક્તિવાળો છે. ઘીનો દીવો કરે છે, થોડીવાર ભગવાનનાં નામ લે છે, ને પોતાની નાનકડી દુકાનમાંથી રોટલો કાઢે છે.

સવાર થયું. દુકાનદારે કહ્યું: 'હવે ચા પીને જજો!'

'સાધુજન રમતા ભલા.' એમ માનીને મેં ઊપડવાની તૈયારી કરી હતી, પણ તેનો ભાવ દેખીને ત્યાં રોકાઈ ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સવારે પણ એણે દીવો કર્યો. ભગવાનનું નામ લીધું. બે હાથ જોડ્યા. અને પછી કામે વળગ્યો. એટલામાં એક ઘરાક આવ્યું. ઘીનો ભાવ પૂછ્યો. ઘી જોખાવ્યું. ઘી લઈ ગયો.

એ ગયો ત્યાં બીજો જણ આવ્યો: 'ઘી છે?'

'હા છે, પણ તમને દીધા જેવું નથી!'

'કેમ?'

'જરાક ભેગસેગ જેવું છે!'

પેલો માણસ ચાલ્યો ગયો. મને દુકાનદાર માટે માન થયું. સાચાબોલો ખરો! ત્યાં દુકાનદાર જ બોલ્યો: 'લાસડિયો છે! એવાને આપો તો પૈસા જાય! આમાં પણ બહુ ધ્યાન રાખવું પડે છે!'

એટલામાં ત્રીજો કોઈ પણ ઘી લેવા જ આવતો હતો. એટલે એણે જાણ્યું કે આજ ગામમાં કાંઈક લાગે છે. અંદર જઈને થોડીવાર પછી પાછો આવ્યો. એણે બે–ચાર જાતનાં ઘી ભેગાં કરી તપેલું તૈયાર કરી દીધું.

ત્રીજો ઘરાક આવ્યો. એને પૂછ્યું: 'આજ ગામમાં કાંઈ છે?'

'તમને ખબર નથી?' પેલાએ કહ્યું: 'ગામમાં સૌને નૈવેદ્ય કરવાની માતાજીની આજ્ઞા આવી છે!'

'એમ છે?'

'આજ તમારે તડાકો! ઘી રાખ્યું છે ના?'

'ઘી તો આ કુરિયા જેવું તૈયાર રહ્યું. ભાવ ખરચવાવાળો જોઈએ!'

આમ ને આમ એ વ્યવહાર ચાલ્યો. પછી હું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યાંથી રજા લઈને ચાલ્યો ત્યારે વેપારીએ કહ્યું : 'બાપજી! મારા ભગવાનને ભેગા ભેગા જરાક જોતા જાવને!'

મેં કહ્યું : 'વેપારી મહાજન! આજ દિન સુધી માણસો ભગવાનની પ્રાર્થના કરતા. હવે ભગવાન માણસોની પ્રાર્થના કરે છે!'

'અરે એવું ઊંધું હોય બાપજી!'

'ઊંધું કેમ ન હોય? કાલે મને એમ થયું હતું કે આટલી નાનકડી જગ્યામાં સત્યનારાયણ વસ્યા છે. આજે થયું કે આંહી પણ સત્યનારાયણ નથી!'

'એમ કેમ બોલ્યા બાપજી?'

'જો ભાઈ! આ દીવો કરવો, ભગવાનને સંભારવા, બે હાથ જોડવા, આ બધું આપણે શું કરવા કરીએ છીએ?'

વેપારીએ કહ્યું : 'આખો મલક કરે છે ને બાપજી!'

મેં કહ્યું : 'ત્યારે આ આપણી મોટામાં મોટી સમજણની ખામી છે. જો ભગવાનને આપણા કામમાં સંડોવવા હોય તો આપણો પાયો સાચો જોઈએ. અને નહિતર ભગવાન આપણને પ્રાર્થના કરે છે, કે મારું નામ સંડોવવાનું છોડી દો.'

ત્યારે તમને પણ મારે સોની મહાજન! એ જ કહેવાનું છે. તમે એક મણ પ્રાર્થના કરો, પણ જો એક રતિ કામ ન કરો, તો એ આખો મણકો ફોક જાય. તમે સોની છો. તમારા ઉપર સેંકડો કુટુંબો કાળે દુકાળે દાગીનાની સચ્ચાઈ ઉપર આધાર રાખીને બેઠાં હોય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિધવાઓને તમારાં ઘરેણાં એક જેવાં લાગે છે. મુફલિસોને એમાંથી આશ્વાસન મળે છે. તમે તમારી જાતને ધિક્કારવાનું છોડી દો. ભગવાનને તમે દગો દીધો છે, એ વાત જવા દો. હવે દગો કરવો નથી, એટલી જ વાત આવવા દો. એટલે તમને જાતસુધારણાનું પહેલું પગથિયું મળી ગયું. બોલો, આ તમારાથી બનશે? તો તમારી આ બધી વાતો તમને મદદ કરશે. અને નહિતર આ વાતો જ તમને છેતરશે. હવે નિર્ણય કરો. નિર્ણય કરતાં વખત લ્યો. નિર્ણય બહુ જ થોડી વાતનો કરો. પણ તમામ વાતોનો સાર આ છેઃ 'કેવળ જાતને ધિક્કારવાથી જાત સુધરતી નથી. જાતસુધારણા માટે જાતવફાદારીની પણ જરૂર છે!

અને જાતવફાદારી એટલે જે કામ તમે કરી રહ્યા હો તેમાં જ સત્યની શરૂઆત કરો. સત્ય બીજે શોધવા કરતાં ત્યાં પહેલું શોધો.

તો જ તમારું મન તમને રસ્તો બતાવી શકે.

કારણ કે આપણને અસત્ય એટલો માર મારતું નથી, જેટલો માર અર્ધસત્ય મારે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૩]

એક નાનું બીજ

એક મૂર્ખની વાત છે.

એ કથા હમેશાં સાંભળે, પણ એને કોઈ રીતે મનમાં ગડ બેસે નહિ કે જડભરત હોય તે જ્ઞાની કેમ ગણાય? પોતે પણ જડભરત તો છે જ, છતાં એને કાં કોઈ જ્ઞાની ગણે નહિ!

કેટલાક દિવસ સુધી તો એણે એ શંકા મનમાં ને મનમાં રાખી મૂકી. જે ગુરુને પૂછે એ ખુલાસો આપે કે એ તો ઈશ્વરકૃપાનું ફળ છે.

પણ એનું મન કોઈ રીતે સમાધાન પામે નહિ. છેવટે એક કથાકાર આવ્યા તેમણે પોતાની કથાથી અનેકને આકર્ષ્યા. એમાં આ મૂર્ખ પણ ત્યાં ગયો.

જ્યારે કથા પૂરી થઈ ગઈ ત્યારે એ કથાકારને એકાંતમાં મળ્યો.

જઈને પૂછ્યું : 'માણસ તદ્દન મૂર્ખ હોય તો એ જેમ સંસારને માટે ઉપયોગી નથી, તેમ ઈશ્વરને માટે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ ઉપયોગી નહિ જ હોય. ઈશ્વર પણ મૂર્ખને શું કરે ?'

કથાકારે શાંતિથી જવાબ વાળ્યો : 'ભાઇ ! ઈશ્વરને ત્યાં કોઈ ડાહ્યો નથી, કોઈ મૂર્ખ નથી. ડાહ્યામાં ડાહ્યો પણ મૂર્ખથી વધારે ડાહ્યો નથી !'

પેલાનું મન કાંઈક પ્રોત્સાહન પામ્યું. તેણે વળી પૂછ્યું :

'ત્યારે મૂર્ખમાં મૂર્ખને માટે પણ ઈશ્વર માર્ગ ખુલ્લો છે એમ ?'

કથાકારે કહ્યું: 'હું તમને એક કથા કહું. એમાં એનું રહસ્ય આવી જાય છે. એક વખત એક વિદ્વાન રખડતા રખડતા એક ગરીબ બાઈને ત્યાં જઈ ચડ્યા. એના ગરીબ ઝુંપડામાં અરધોએક ડઝન છોકરાં સિવાય બીજું કાંઈ હતું નહિ. છતાં એણે તો આંગણે આવેલા માણસને જે સત્કાર આપવો ઘટે તે સત્કાર આપ્યો. બાઈનાં છોકરાં બધાં સાજાતાજાં. માત્ર એક છોકરો અપંગ અને મૂર્ખ જેવો.

રાત્રે વિદ્વાન સૂતા. પણ એને ઉંઘ આવે નહિ. બાઈનાં બધાં છોકરાં તંદુરસ્ત, દેખાવડાં, શક્તિશાળી હતાં. છતાં જે એક સાવ કઢંગો કરૂપડો ને અપંગ હતો, ત્યાં પેલી બાઈ વારંવાર આવે ! અને આ અપંગને સંભાળ્યા કરે ! વિદ્વાનથી રહેવાયું નહિ, એટલે એમણે એને કહ્યું: 'અરે બાઈ ! તમે પણ આ ઠીક, મૂર્ખ વેવલાપણું બતાવી રહ્યાં છો ! જે છોકરાં તંદુરસ્ત છે, તમને પાળે તેમ છે, એમની સંભાળ પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લેતાં નથી. ને જે આ, ખરી રીતે હાડમાંસનો ઢગલો છે, એને સંભાળ્યા કરો છો !'

બાઈએ જવાબ વાળ્યો: 'મહારાજ ! તમારા જ કોઈ કથાકારે કહેલું તે હું યાદ કરું છું. એમણે કહેલું કે ઈશ્વરની આ ખૂબી છે. એ પ્રેમઘેલી મા જેવો છે. પોતાનાં સૌથી વધુ નબળાં સંતાન પ્રત્યે એ સૌથી વધારે પ્રેમ બતાવે છે!'

હવે દિવસો થયાં આ વિદ્વાનના મનમાં એક વાક્ય ઘોળાતું હતું કે 'ઈશ્વરને તો માણસની નબળાઈઓ, દુર્ગુણો પણ ખપે! માત્ર માણસે એ પ્રેમથી એને ચરણે ધરવાં જોઈએ!' એ વાક્ય આજે એમને સમજાઈ ગયું !

'ત્યારે તમારી પાસે ઈશ્વરચરણે ધરવાનું બીજું કાંઈ જ ન હોય, કેવળ તમારા દુર્ગુણો અને દોષો જ હોય, તો પણ ડરતા નહિ. સૌથી નબળો–એ ઈશ્વરને સૌથી વધારે પ્રિય છે! પણ એ નબળો હોવો જોઈએ–દંભી નહિ !

આમાંથી તમે તમારું સમાધાન મેળવી લ્યો ભાઈ ! **કેવળ અસહ્ય એવી** કોઈ વસ્તુ ઈશ્વર પણ આપણને આપી શકતો નથી.

ઈશ્વર પણ નકારે છે, સાદા મૂર્ખને નહિ, શક્તિશાળી દંભીને !'

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૪]

થોડા પ્રસંગો

એક વિખ્યાત તંદુરસ્તી પ્રચારકની વાત છે. અઢળક સમૃદ્ધિ ધરાવનાર આ માણસ, એક વખત મુફલીસમાં પણ મુફલીસ હતો.

એની મા ક્ષયમાં મૃત્યુ પામી હતી. પિતા પણ એવા જ કોઈ રોગનો ભોગ થયો હતો. એ વખતે એ નાનકડો હતો. સગાસંબંધીઓ બને તો એને ટાળવા માગતા હતા. એનામાં પણ પેલા ભયંકર રોગનો વારસો હોવાનો સંભવ હતો. એ કોઈ સગાને ત્યાં ખાતો. કોઈ સગાને ત્યાં કામ કરતો. વળી કોઈક ત્રીજાને ત્યાં સૂવા જતો.

એક વખત આ પ્રમાણે પોતાનાં એક કાકીને ત્યાં એ સૂતો હતો.

નીરવ રાત્રિમાં પોતાની પથારીમાં પડ્યો પડ્યો એ જાગતો હતો. અને પોતાને હમેશાં સતાવી રહેલ ઉધરસ વિષે વિચાર કરતો હતો. અત્યારે પણ કાકા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાકીની નિદ્રા ઊડી ન જાય માટે એ બહુ બળ કરીને પોતાની ખાંસી રોકી રહ્યો હતો.

એવામાં એણે કાકા કાકીને કાંઈક વાતો કરતાં સાંભળ્યાં. એ સાંભળવા એ એકકાન થઈને ઊભો. કાકા કાકીને એમ હતું કે પડખેના ખંડમાં નાનકડો છોકરો ઊંઘી ગયો છે. તે જરાક મોટેથી બોલી રહ્યાં હતાં. છોકરો એ સાંભળી રહ્યો હતો.

કાકી કહેતી હતી : 'આ છોકરો પણ એની માના રોગનો વારસો ધરાવતો લાગે છે. આપણે ધીમે ધીમે એને આંહીંથી રવાના કરી દઈએ. નહિતર એ આપણુને પણ અસર કરી જશે. એની ખાંસી તમે સાંભળો છો નાં?' કાકાએ જવાબ વાળ્યો : 'ડૉક્ટર પણ એમ જ ધારે છે. બહુ દિવસ કાઢે તેમ લાગતું નથી.'

નાનકડા છોકરાએ આ સાંભળ્યું. એના અંતઃકરણમાં જાણે કે એક ભયંકર ઘા થઈ ગયો.

તે પોતાની પથારીમાં પાછો ફર્યો. એની આંખમાં આંસુ છલકાતાં હતાં. એણે પથારીમાં પડ્યાં પડ્યાં મૂંગા મૂંગા કેટલીએ વાર સુધી રૂદન કર્યા કર્યું.

પણ પછી જાણે કે એ રૂદનમાંથી એનો માર્ગ એને સ્પષ્ટ દેખાતો હોય તેમ, એના અંતઃકરણમાં એક ભીષણ નિશ્ચય જન્મ્યો.

એણે નિશ્ચય કર્યો. કોઈપણ હિસાબે જીવવું છે. તંદુરસ્તી ભરેલી રીતે જીવવું છે. અને આ જગ્યા છોડીને જગતમાં પોતાનું સ્થાન મેળવી લેવું છે.

બીજે દિવસે સવારે એ 'સેકન્ડહેન્ડ બુકસેલર'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ને ત્યાં ગયો. એને ત્યાંથી કસરત અને તંદુરસ્તીના નિયમનાં પુસ્તકો એ લઈ આવ્યો. તંદુરસ્તી વિષે એણે જ્ઞાન મેળવવા માંડ્યું. ને એ પ્રમાણે વર્તનમાં પણ ફેરફાર કર્યો.

ધીમે ધીમે પોતાના જીવનને એણે ઘડવા માંડ્યું.

એને લાગ્યું કે એ થોડી તંદુરસ્તી મેળવી રહ્યો છે. એના આનંદનો પાર ન રહ્યો.

પછી એણે તરત કાકાનું ઘર છોડી દીધું. બીજી કોઈ જગ્યાએ પોતાને લાયકનું કામ શોધી કાઢ્યું. કુદરતી જીવન અને તંદુરસ્તી આપનારો વ્યાયામ શરૂ કર્યો. અને એને જ લગતાં પુસ્તકો પણ પોતે પ્રગટ કરવાં માંડ્યાં!

આ છોકરો બીજો કોઈ નહિ, તંદુરસ્તી માટે વધારેમાં વધારે આગ્રહ રાખનાર ને પ્રચાર કરનાર વિખ્યાત મેકફેડન પોતે!

સમુદ્રમાં બે ટાપુ હતા. એક બીજાથી આઘે આઘે. બન્નેની વચ્ચે સમુદ્રનાં પાણી ગર્જી રહ્યાં હતાં. ત્યાં સમંદર પંખી રહેતાં હતાં. એક ટાપુમાં સમંદર-પંખી ટોળાબંધ રહે. એમાં માળા બાંધે. આનંદ-વિનોદ કરે. રાત્રે કલ્લોલ કરે. વહેલી પ્રભાતે ટોળાબંધ બીજા ટાપુ ઉપર ખોરાકની શોધ માટે ઉપડે. ખોરાક ત્યાં. રહેવાનું અહીંઆં. આ પ્રમાણે એ જીવન વીતાવે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માળામાં બચ્ચાં હોય તે મોટાં થવા આવે, ત્યારે મા એમને બીજા ટાપુએ જઈને ખોરાક શોધી લેવાની જાતમહેનતની કેળવણી આપે.

સમંદર પંખીના જીવનનો આ કાર્યક્રમ!

પણ એક વખત આ ટાપુમાં એક નવી નવાઈની વાત બની.

એવું બન્યું કે એક બચ્ચું બહુ જ બીકણ નીકળ્યું. આ ટાપુ ઉપરથી પેલા બીજા ટાપુ ઉપર જવા માટે, જે મુસાફરી ખેડવી પડે, એ મુસાફરીની એને બીક લાગે. એને એમ થાય કે વખત છે ને હું, ઊડતાં ઊડતાં વચ્ચે જ સમુદ્રમાં પડી જાઉં તો!?

એટલે એ બચ્ચું તો ઉડવાની હિમ્મત જ ન કરે.

પંખીનું બચ્ચું થઈને ઉડવાની હિમ્મત ન કરે!

એની સાથેનાં બીજાં અનેક બચ્ચાં ઊડી ગયાં. બીજા ટાપુ ઉપર જઈને પોતપોતાનો નાસ્તોપાણી ખોળવા માંડ્યાં. સાંજ પડે એટલે કિલ્લોલ કરતાં આ માળામાં પાછાં ફરવા મંડ્યાં; પણ આ એક બચ્ચું એવું નમાલું કે ઉડે જ નહિ!

માળામાં સૌ ખાવાનું નાખે તો એઠું એઠું ખાય. પાંખો ફફડાવે. આમ તેમ જરા હાલે. ડાહ્યું ડમરું થઈને ટગર ટગર બધું જુએ! આકાશ દેખે. સમંદર દેખે. બીજા ટાપુને નિહાળે. પણ જેવી ઉડવાની વાત આવે કે અઠે દ્વારકાં!

બીજાં બધાં પંખી એની આ ભીરૂતાથી ત્રાસી ગયાં. સૌને લાગવા માંડ્યું કે આ તો આપણી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પંખીની જાત ઉપર કલંક આવી જશે! પંખીનું બચ્ચું ઉડતાં ડરે છે, એ વાત કોઇ સાંભળશે તો પણ હસશે! એમણે બધાંએ નિશ્ચય કર્યો કે કાલે તો એને ચાંચો મારી મારીને પણ આપણે પરાણે બહાર કાઢીએ. પંખીઓની આ વાત એ બચ્ચાંઓની મા સાંભળે. તેને કાંઈ કાંઈ થઈ જાય!

પોતાના બચ્ચાને આ બીજા પંખીઓ હેરાન કરશે તે વાત તેનાથી સહન થાય નહિ. તેમ પોતાનું બચ્ચું નમાલું રહે એ પણ એનાથી ખમાય નહિ. તેણે બધાની વાત સાંભળી ને પછી એ બોલી ઊઠી: 'તમે બધાં તમારી બહાદુરી તમારા ઘરમાં જ રાખજો. એને કેમ ઉડતાં શીખવવું એ હું જાણું છું. કાલે એને હું પોતે શીખવીશ. તમે જોયા કરજો.'

બીજે દિવસે સવારમાં પેલા સમંદર પંખીની મા વહેલી વહેલી કાંઈક નાસ્તો ઉપાડી લાવી. અને પેલા ભીરૂ બચ્ચાની ઉપર જ આવીને બોલ બોલતી ફરી રહી! એ સાંભળી ભીરૂએ ઊંચે જોયું, તો પોતાની માને દીઠી! અને એની ચાંચમાં સરસ નાસ્તો દીઠો!

તે નાસ્તો લેવા માટે તૈયાર થઈ ગયું. એટલે તરત એની મા નીચે આવી, માથા ઉપર નાસ્તો લટકાવતી હવામાં તરવા મંડી!

એ જોઈને પેલું બચ્ચું જરાક અદ્ધર થયું. તેણે નાસ્તો લેવા માટે જરાક ઉડવા જેવું કર્યું. પણ થોડા માટે એ માને આંબી શક્યું નહિ. એટલે માળામાં પાછું બેસી ગયું! પણ માએ ફરીને એને બોલ આપ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને એને ઉત્તેજન આપ્યું.

ફરીને એ ઊડવા તૈયાર થયું, આ વખતે તો જરાક ઊડ્યું પણ ખરું. માની સાથે થઈ જવા માટે પાંખ ઉપાડી ને નાસ્તો એના મોંમાં આવ્યો, આવ્યો, એવું એને થઈ ગયું!

પણ એક સહેજ જ ફેર માટે માના મોંનો નાસ્તો અધ્ધર રહી જતો હતો! એટલે એ હિંમત કરી વધારે ઊંચે ઊડ્યું. એ જોઈને તો એને પોતાને પણ નવાઈ લાગી કે પોતે પડ્યા વિના ઊડી શકે છે! પણ તેથી એનામાં શ્રદ્ધા આવી. તરત એ વધારે ઊંચે ઊડ્યું. પણ માએ જરાક ફેર રાખી મૂક્યો! વળી એ વધારે ઊંચે ઉડ્યું. એમ કરતાં કરતાં તો એને અચાનક જ ખબર પડી કે માળો તો ક્યાંયનો ક્યાંય રહી ગયો છે!

—અને એ તો સમુદ્ર ઉપર ઊડી રહ્યું છે!

પ્રેમભર્યો સાદ દેતી મા આગળ જઈ રહી હતી.

અને પાછળ પેલું ભીરુ બચ્ચું ઊડી રહ્યું હતું!

સેંકડો પંખી આ જોઈ રહ્યાં હતાં!

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૫]

રસ ક્યાં છે ?

એક વખત જલેબીને ને મેશુબને તકરાર થઈ પડી. જલેબી કહે : ' હું ચડું ' મેશુબ કહે : ' ના હું ચડું. તને કોઈ કોઈ મીઠાઈનો રાજા ગણે છે તે વિષે મારે તકરાર નથી. તું ભલે મીઠાઈનો રાજા કહેવાય. પણ હું તો મહારાજા. '

તકરાર વધી પડી. તેમાંથી બન્ને એક બીજાના દોષ ઉપર ઉતરી પડ્યા. મેશુબ કહે : ' તું વાંકી છો ! અને તારો રંગ પણ એક જ. આંખને ન ગમે તેવો. પીળો. અને હું તો બે ચાર રંગ ધારું ! જોનારા જોયા કરે કે આવા વિવિધ રંગ આમાં આવ્યા ક્યાંથી ? '

જલેબી કહે : ' એ બધી વાત સાચી. પણ જમણમાં રાજ જમણ ગોઠવાય, ત્યારે એમાં જલેબીનું નામ પહેલું આવે. તારું નામ મારા હેઠું. એટલે હું રાણી, ને તું વજીર ! '

મેશુબ કહે : ' એનો ન્યાય કોઈ ત્રીજા પાસે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરાવીએ. અને નહિતર હું મહારાજા, ને તું રાજા, તો આપણે તકરાર નથી !'

પણ જલેબી કાંઈ એમ હાર્યો દાવ લ્યે ? એવામાં ત્યાં ટાઢેછાંયે બેઠો બેઠો એક મજુર, રોટલો ને મરચું ખાય. જલેબીએ એને જોયો. જલેબી કહે : ' આની પાસે આપણે ન્યાય કરાવીએ. મેશુબ કહે : ' અરે ! એને તે મીઠાઈમાં શી સમજણ પડે ? ન્યાય લેવો હોય તો કોઈ ખરા શોખીનને ગોતીએ !'

જલેબી કહે : ' એમ નહિ. આ માણસના મનમાં મીઠાઈનું એક સ્વર્ગ બેઠું હશે. કારણ કે એને એ ભાગ્યે જ મળે છે. જેને ત્યાં, હું ને તું બન્ને ઠેબાં ખાઈએ છીએ, ત્યાં તો તને ક્યાં અનુભવ નથી કે તારા કકડાને કુતરું યે સુંઘતુ નથી ! ત્યાં ન્યાય લેવા જઈએ એમાં કાંઈ ન્યાય મળે ? ન્યાય તો આ માણસ આપી શકે. એ આપે તે ન્યાય !'

પછી બન્ને જણાએ એ વાત કબૂલ રાખી. ને બન્ને જણાં પેલા મજુર જેવા માણસ પાસે ન્યાય લેવા ગયાં. પેલો તો એને જોઈને આભો જ બની ગયો ! એણે તો બાપદાદે બેમાંથી એકને ય ભાળેલ નહિ. ત્યાં તો એને ખબર પડી કે એ બન્ને તો તકરારમાં પડયાં છે, ને ન્યાય લેવા આવ્યાં છે ! મજુર કહેઃ ' ભલે, તમારી વાત કરો.'

પહેલાં જલેબીબાઈ બોલ્યાં : ' જો ભાઈ મજુર ! તેં મને ઘણી વખત છેટેથી જોઈ છે. પાસે ઊભા રહીને પણ, તેં મને એકીટશે ઘણી વખત નિહાળી હશે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તારા ઉપર કોઈ દેવ પ્રસન્ન થાય અને તને કહે કે તારે જોઈએ તે એક મીઠાઈ તું માગી લે, હું તને એનું એક અક્ષયપાત્ર આપી દઉં, તો તું કોને માગે? મને કે કોઈ બીજાને? એનો જવાબ તું વિચારીને આપજે. હવે મેશુબ એની વાત તને કહેશે.

મેશુબે કહ્યું: 'જો મજુર ભાઈ! તને ભગવાન કહે કે તું એક મીઠાઈ, ગમે તે માગી લે, તું એને સંભારે કે તરત એ હાજર થઈ જશે, પણ જો જે સંભાળીને માગજે હો! એ મીઠાઈ જ પછી તારો હમેશનો ખોરાક થઇ રહેશે. તને ગમે કે ન ગમે. પણ જ્યારે તું ખાવાની ઈચ્છા કરે કે તરત એ જ હાજર થશે! તો તું શું માગે? મને માગે કે જલેબીને માગે? તને સત્ત્વ શેમાં લાગે? તને હમેશાં કોણ ગમે? વિચારીને બોલજે હો!'

મજુર તો એ બન્નેની વાત સાંભળીને હસી પડ્યો.

પોતાના મોં આગળ રોટલો ને મરચાં પડ્યા હતાં તે બતાવીને એણે કહ્યું: 'જુઓ, આ બે છે, રોટલો ને મરચું, એ બે હોય ને શરીરે પરસેવો વળ્યો હોય, ત્યારે એ બન્ને જલેબી ને મેશુબ બની જાય છે! અને પરસેવો વળ્યો ન હોય ને તમે બે મળો તો તમે ય કુચા બની જાઓ છો! જાણે ખોળ ખાધો. ભગવાન ઉપરથી ઉતરે તો પણ, હું તમને ન માગું. હું તો આ બન્નેને, રોટલાને ને મરચાને, માગું. હું તો પરસેવો ઉતરે એટલી મજુરી માગું કે જેના પ્રતાપે એ, તમને બન્નેને ફિક્કાં પાડી દે છે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તમારા મનને તમારી જાત મહાન લાગતી હોય તો ભલે, બાકી દુનિયા તો પહેલેથી આ બન્નેને ઓળખતી આવી છે; ને એ બન્નેને જ ઓળખવાની છે. તમે તો આજ છો ને કાલ નથી !'

મજુરનાં આ નવી નવાઈનાં વેણ સાંભળીને જલેબી-બાઈ ને મેશુબભાઈના મોં જોવા જેવાં થઈ ગયાં.

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૬]

રામકળી !

છપ્પનીયા દુકાળમાં એક રામરોટી થઈ ગઈ તેની આ વાત છે. રામરોટી જ્યારે સવારમાં એની ઝોળી લઈને નીકળી, ત્યારે આખું ગામ મશ્કરી કરતું હસી પડ્યું. સૌ બોલ્યાં કે આ ગામમા એક 'સાડસતી' પેદી છે અને એણે આ નવી નવાઈની વાત આદરી છે.

આજ દિવસ સુધી ગામમાં લોટ માગવા વાળા બ્રાહ્મણ હતા, સાધુ હતા, ફકીર, ગરીબ ગુરબાં માગતાં હતાં. પણ આ એક નવી નવાઈની વાત આવી. જુવાન સ્ત્રી આ પ્રમાણે રોટલા માગવા નીકળે, અને તે પણ પાછો બાવાનો વેશ ધરીને ! રોટલાના કટકા બટકા સિવાય બીજુ કાંઈ લે નહી. લોટ લે નહીં, એ તો ઠીક, પણ આખો રોટલો કોઈક આપે તો એ પણ, લે નહી. એ તો કટકાં બટકાંજ ભેગાં કરે. એણે વળી પોતાનું એક નવું અર્થશાસ્ત્ર ચલાવ્યું હતું. 'મારે તો કટકા બટકાનો ઉપયોગ કરવો છે.' એના આ નિર્ણયની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાછળ એક દૃષ્ટિ તો હતી એટલું ચોક્કસ.

એ સમય '૫૬ નો ભયંકર દુકાળ પડયો હતો. દાણા ગોત્યા જડતા ન હતા. રંગુની ચોખાના બાર આનાને બદલે ચાર રૂપિયા બોલી ગયા હતા. ઘાસ રૂપિયાનું અરધો મણ થઈ ગયું હતું. અને તે પણ કુચા જેવું.

દુકાળ ઘણા પડયા છે, પણ છપ્પનિયાએ આડો આંક વાળી દીધો હતો.

એ વખતે હણમાનવાળું આખું ભલકું ગામ, ગામને પાદર વડ હતો ત્યાં ભેગુ થયું. સૌ વિચાર કરવા બેઠા. ગામને સામું ચોમાસું શી રીતે દેખાડવું ?

એ વખતે ગામે અજબ જેવો સંપ બતાવ્યો હતો.

રાઘવા ખાંટે ઊભા થઈને કહ્યું કે, ગામનું તળાવડું ખોદવું, એ અમારા ઉભડને માથે.

પટેલ કરમશી બોલ્યોઃ 'રજકો આખા ગામને, ચાર આને મણ, આખું વરસ હું આપીશ. જેને જોઈએ તે લઈ જાય.'

મંગુડોશી કહેઃ 'આપણી વાડીએ ગાજર વાવવાનાં છે. પૈસે શેર. જેને બાફવાં હોય તે ભલે લઈ જાય. આવતી કાલે ઉપર વાળો લીલા લેર કરી દેશે !'

ગામના ઢેઢ સીએ એમાં ભાગ લેતા હતા. ઢેઢ વર્ણે કહ્યું કે, તળાવડાની આખી પાળ અમે મફત બાંધી દેશું.

કેશવજી કામદારે કહ્યું: 'મારે ત્યાં ત્રણ વરસ પહેલાં જારની ખાણુ નાખી છે. ચારે તરફ ઉંચાણ કર્યું છે, એટલે પાણી તો અંદર જાય તેમ રહેવા દીધું નથી,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ ઉખેળતાં જે નીકળે તે ગામના નશીબની! બાર આને મણ. ઘર દીઠ બે મણ સૌ લેવાનું રાખે. વધારે કોઈ માગે નહિ. માગે તો ગૌહત્યાનું પાપ!'

આમ એક પછી એક વાતનો બંદોબસ્ત થવા માંડયો. તે વખતે રાજ અંગ્રેજ સરકારનું. પ્રાંતનો સાહેબ હજી તપાસ કરવા આવવાનો હતો. તે પછી રિપોર્ટ કરવાનો હતો. એ તુમાર આવતાં આવતાં ગામ ઉચાળા ભરે તેમ હતું!

આ પ્રમાણે બંદોબસ્ત થતો હતો, ત્યાં કોઈકે ટોણો માર્યો: 'પણ આ મારી બેટી બાવણ રામકળી, હનુમાનના મંદિરનો ઓટલો ભાંગે છે, એ કાંઈ કરવાની છે કે નહિ?'

સૌ હસી પડયા: 'અલ્યા! હા હા! એ વાત સાચી. રામકળી આખા ગામને માથે પડી છે!'

'હું કોઈને માથે નથી પડી' રામકળીએ કહ્યું, 'હું પણ મને ભગવાન બતાવશે તેવો રસ્તો લઈશ.'

એ વખતે તો રામકળીના શબ્દો હવામાં ઊડી ગયા. પણ જ્યારે પંદરેક દિવસ પછી, ગામનું કામ શરૂ થયું, રજકો તૈયાર થવા માંડયો, ગાજર વાવવાની વાત થઈ, જારની ખાણ ઉખળી, ત્યારે રામકળીએ પોતાની એક જુની ઝોળી હતી તે ખીંતીએથી લીધી અને એને ખંખેરી. પછી એણે પુરૂષ બાવાનો વેષ પહેર્યો. ચોટલો પાઘડીમાં સમાવી દીધો. બંગડી કાઢી નાખી. ધોતિયાનો કચ્છો વાળ્યો. ચૂડીબંધ કેડિયું પહેર્યું. હાથમાં ડાંગ લીધી. કપાળમાં મોટો ચાંલ્લો કર્યો. સાત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આઠ માળા ડોકમાં નાખી. એક પગમાં રૂપાની બેડી પહેરી ને " રામરોટી ! " કહેતી ક ને ગામ આખામાં માગવા નીકળી પડી.

પહેલાં તો ગામને એ જોણા જેવું થયું. પણ રામરોટીએ એક વાત સિદ્ધ કરી બતાવી. બપોરે બાર વાગે એ હણુમાનના ઓટલા પાસે આવી તો એની આખી ઝોળી કટકા બટકાથી ભરાઈ ગઈ હતી !

ભયંકર દુષ્કાળમાં પણ, માણસની પાસે કાંઈક બચાવવાનું હતું. ઓછામાં ઓછું જે બચાવવાનું હતું અને નહિતર જે નકામુ જવાનું હતું, તેનો રામકળીએ ઉપયોગ શોધી કાઢયો હતો. આ એનું અણઘડનું અર્થ શાસ્ત્ર હતું !

અને નવાઈની હદ તો ત્યારે થઈ, જ્યારે આ રામરોટીએ ગામનાં લુલાં લંગડાં, અપંગ, વૃદ્ધ, અશક્ત, એવા એવાને શોધી શોધીને એમના સ્થાન ઉપર રામરોટી પહોંચાડવા માંડી.

ગામના માણુસોને એણે કહ્યું કે 'તમે સૌએ તમારો ચોકો કરી લીધો. પણ આ ગામના કૂતરાં, લુલાં, લંગડાં, અપંગ, અશક્ત એમનું શું થશે એનો કોઈએ વિચાર કર્યો હતો ?

આવા ભયંકર દુકાળમાં એ બધાં મરવા પડશે, ત્યારે તમે ફાળો ઉઘરાવવા નીકળશો, તે પહેલાં મેં મને સુજ્યું તે કામ કર્યું છે.'

ત્યારથી આખું ગામ રામકળીની, પ્રભાતમાં ઉઠતી પેલી બુલંદ સુરાવલી "રામરોટી કા દાતાર આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાવ!" એને ટેવાઈ ગયું છે.

આખું વરસ રામરોટીએ આ પ્રમાણે કામ કર્યું. પછી તો એનું પોતાનું નામ જ 'રામરોટી' થઈ પડયું!

વરસ પૂરું થયું. વરસાદ આવ્યો. લોકો નાચવા મંડયા. હળ જોડાયાં. ત્યારે રામરોટી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

કોઈએ કહ્યું: 'એ એક ગંજેરીના પ્રેમમાં પડીને ભાગી ગઈ!'

કોઈએ કહ્યું: 'એનું કામ પૂરું થયું.'

પણ રામરોટી પછી કયાં ગઈ, તે કોયડો હજી પણ એ ગામમાં અણઉકલ્યો રહ્યો છે.

પણ સૌ રામરોટીને નામે રામકળીને સંભારે છે.

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૭]

પાદુકારામ !

એક વખત એક સાધુજન કથા કરે. એમની કથા કરવાની શૈલી એવી સરસ કે જે ન સમજે તે પણ મનમાં આનંદ પામે. એક શિષ્ય પાદુકારામ, હમેશાં એ કથામાં આવે. એક ખૂણે બેસે ને પ્રેમથી ગુરૂના શબ્દો સાંભળે. એની ગુરૂભક્તિ અપરંપાર!

ગુરૂનો અક્ષરે અક્ષર એ અમૃતધારાની પેઠે જાણે કે પીતો હોય તેમ પીએ!

પણ એને હજી એક વાતની ખબર નહિ કે ગુરૂના શબ્દો ગ્રહણ કરીને, જ્યાં સુધી એ શબ્દોને, તમારા જીવનમાં વણતા હો તેમ વણી ન નાખો, અને એ શબ્દોને અનુરૂપ કોઈ જીવન કામ ઉપાડી ન લ્યો, ત્યાં સુધી કેવળ રૂપાળાં સૂત્રો બોલવાથી કાંઈ વળે નહી!

એક વખત ગુરૂએ વાત વાતમાં કહ્યું: 'આંહીં જે કાંઇ દેખાય છે તે બ્રહ્મ છે. જેણે બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તેને આંહી કોઈનાથી ભય નથી. કોઈનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભય નથી. એ નિર્ભય છે. સિંહ, હાથી, વૃક્ષ, વેલી ને પાન એ બધાં જ એનાં છે. અને એ બધામાં કેવળ ઈશ્વરને જુએ છે. ઈશ્વર ઈશ્વરથી ડરે તો એ કોઈનાથી ડરે!'

પેલા શિષ્યને તો આ સૂત્રો મોંએ થઈ ગયાં. એ તો હાલતાં ચાલતાં આ સૂત્રો બોલે.

હવે એક વખત એવું થયું કે શિષ્ય પાદુકારામ નગરની બજારમાં ચાલ્યો જાય. એ વખતે વિજયનગરના મહારાજનો હાથી ચાલ્યો આવે. રાજ હાથી અને મહા મદોન્મત્ત, એટલે જે એને આવતો જુએ, તે તરત એક તરફ થઈ જાય. ઉપરથી મહાવત બોલતો આવે ને હાથીની ઘંટા પણ વાગતી આવે. હાથી આઘેથી દેખાય ત્યાં જ માણસો તો આઘાં પાછાં થઈ જાય.

શિષ્ય પાદુકારામ ચાલ્યો આવે. એણે રાજ-ગજરાજને દુરથી જોયો તો ખરો, પણ એના મનમાં તો પેલા સૂત્રોની સવાશેર રાઈ આવી ગયેલી. એને થયું કે જે આવે છે એ બ્રહ્મ છે, હું પણ બ્રહ્મ છું, બ્રહ્મ બ્રહ્મને જુએ તો એમાં ભય શેનો? લોકો તો અજ્ઞાન છે! એટલે એ તો આઘો ખસવાને બદલે ઉલટો સામે ચાલ્યો!

મહાવત બિચારો ઘણો ચેતાવે, બૂમો પાડે, પણ આઘા ખસે તો એ પાદુકરામ શાના?

એ તો એમ ને એમ, સીધો ગજરાજના સાન્નિધ્યમાં જ આવ્યો. હવે ગજરાજને ખબર નહિ કે આ બ્રહ્મ છે ને હું પણ બ્રહ્મ છું, એટલે એણે તો પોતાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કુદરત દીધી સુંઢને સુંઢનું કામ કરવા દીધું ! ને પરિણામે પાદુકારામ તો બ્રહ્મદેવ જેવા ગજરાજને ભેટવાને બદલે નીચે જઈ પડયા. એક વૃક્ષ ઊભું હતું તેને ભેટી પડયા ! ને તે પણ એટલા પ્રેમથી ભેટ્યા કે પછી બેઠા થતાં ગગનના તારા દેખવા માંડયા !

પણ પાદુકારામને એવી રીસ ચડેલી કે ન્યાય લેવા માટે એ સીધો રાજદરબારમાં જ ગયો. રાજા તો પાદુકરામની બ્રહ્મફિલસુફી સાંભળીને બિચારો મુંઝાઈ ગયો. એને બીક લાગી કે ક્યાંક કોઈ ખરા વિદ્વાનને પોતે દુભવ્યો ન હોય ! એટલે એણે તો પાદુકારામના ગુરૂને જ ન્યાય આપવા બોલાવ્યા.

પાદુકારામે કહ્યું : ‘ હું બ્રહ્મ હતો. ગજરાજ બ્રહ્મ હતો. બ્રહ્મ બ્રહ્મને ભેટે તેમાં આ તોફાન ક્યાંથી ? માટે કાં બ્રહ્મની વાત ખોટી ને કાં આંહીંની હવા ખોટી. હવા ખોટી તો રાજા અપરાધી !’

ગુરૂએ જવાબ દીધો ‘ પણ તમને મા’વતે ચેતાવ્યા તો હતા !’

પાદુકારામ બોલ્યા : ‘ એમાં ચેતાવવાનો પ્રશ્ન જ ક્યાં હતો ? બ્રહ્મ બ્રહ્મને ભેટે એમાં બીજાને શું ?’

ગુરૂએ કહ્યું : ‘ તમે બ્રહ્મ હતા ?’

પાદુકારામે કહ્યું : ‘ હોવે, કેમ નહિ ? હું બધાને બ્રહ્મ ગણું છું !’

ગુરૂએ કહ્યું : ‘ તો તમે બ્રહ્મ ને ગજરાજ શું ?’

પાદુકારામ : ‘ એ પણ બ્રહ્મ !’

ગુરૂ : ‘ અને તો મા’વત શું ?’

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પાદુકારામ : 'એ પણ બ્રહ્મ!'

ગુરૂ : 'ત્યારે પાદુકારામ! તમે આ સૂત્ર સમજવામાં ભારે ભૂલ કરી છે. તમે બ્રહ્મ હતા ને મા'વત પણ બ્રહ્મ હતો. તો મા'વતરૂપી બ્રહ્મ જે વાત તમને કહેતો હતો તે તમે સાંભળતા કેમ ન હતા? તમે બ્રહ્મ થઈને બ્રહ્મની અવગણના કરી એનું આ પરિણામ!"

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૮]

શબ્દનું બળ!

એક નવલકથાકાર નવલકથા લખે. હપ્તે હપ્તે એક અઠવાડિકમાં છપાતી રહે. શહેરમાં એક સ્ત્રી દર્દી. ડૉક્ટર તેની દવા કરે. અકસ્માત બન્યું એવું કે જે દર્દની ડૉક્ટર દવા કરે, બરાબર એવા જ દર્દથી પીડાતા દર્દીની જીવનકથા પેલા લેખકની વાર્તામાં વણાતી આવે. ડૉક્ટરનો આ સ્ત્રી દર્દી, એટલા માટે, આ વાર્તાને અત્યંત રસથી વાંચે. દર અઠવાડિયે રાહ જુએ કે પોતે જેવા ભયંકર દર્દથી પીડાય છે, બરાબર એવા જ ભયંકર દર્દથી પીડાતી પેલી વાર્તાની નાયિકાનું, છેવટે વાર્તામાં શું થાય છે? એના અંતની એ રાહ જુએ!

લેખકને ખબર નથી, પણ અકસ્માત એની કલમમાંથી, વાસ્તવિક જીવનને તાદશ એવા એક દર્દીની જીવનકથા વણાતી આવે છે! અને એને ખબર નથી કે એક દર્દીનો એમાં આશાતંતુ છે! આ વાર્તાને દર અઠવાડિયે રસથી વાંચનારી પેલી સ્ત્રી, એમાં પોતાની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જીવનકથનીની તલ્લીનતા અનુભવે છે. એને લાગે છે કે, જે અંત પેલી વાર્તાની નાયિકાનો નિર્માણ થયો હશે, બરાબર એ જ અંત, એને પોતાને માટે પણ નિર્માણ થયો હશે!

ડૉક્ટરને આ ખબર નથી. એને એમ કે પોતાનું મન બહલાવવા માટે આ એક અઠવાડિકની રાહ જુએ છે. ને અઠવાડિકમાં આવતી વાર્તાને વાંચી થોડો આનંદ વિનોદ લે છે. એને એ ઈષ્ટાપત્તિ લાગે છે. એટલીવાર તો દર્દી પોતાનું દર્દ ભૂલી જાય! હવે એક વખત એવું બન્યું કે જ્યારે એ આવ્યો, ત્યારે આ દર્દી સ્ત્રી ક્યાંય આઘી પાછી ગયેલી. રાહ જોઈને એને બેસવું પડયું, એટલે એણે સહજ જ પેલા અઠવાડિકની એક બે નકલ જોવા માટે લીધી!

એને એ જોતાં નવાઈ લાગી. પોતે જે નિરાશાજનક દર્દની આંહીં દવા કરી રહ્યો હતો, બરાબર એવા જ નિરાશાજનક કોઈ દર્દની, એમાં કહાણી આવતી હતી! એને રસ પડ્યો. વધુ અંકો લીધા. છેક પહેલેથી વાર્તા વાંચવી શરૂ કરી. થોડાક અંકો ઉતાવળે ફેરવી ગયો. લખાણની શૈલી આકર્ષક ને ખેંચી રાખે તેવી હતી. તો દર્દીનો શો અંત આવે છે એ જાણવા માટે વાંચનારને ઉત્સુક કરી મુકે તેવી પણ હતી!

એણે પણ ઉત્સુકતામાં છેક છેલ્લો તાજો અંક લીધો. એ અંક તાજો જ આવ્યો હોય તેમ જણાયું. પોતાના દર્દીની નજર તળે એ આવ્યો હોય તેમ લાગ્યું નહિ. એણે એમાં દૃષ્ટિ કરી અને એ ચોંકી ઉઠ્યો!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

લેખકને વાર્તાનો અંત આણવા માટે હવે એક બે હપ્તા જ બાકી રહ્યા હોય તેમ લાગ્યું!

અને આ અંકમાં એણે જે આપ્યું હતું, તે પ્રમાણે, બરાબર બે અઠવાડિયા પછી. વાર્તાની નાયિકા આ ભયંકર નિરાશાજનક દર્દમાં છેવટે મૃત્યુને ભેટે એ પરિણામ અનિવાર્ય હતું!

એને અચાનક એક નવું સત્ય મળ્યું. આમાં પોતાનું દર્દ આલેખેલું છે માટે જ આ દર્દી આ વાર્તા આટલા રસથી વાંચે છે!

એ છેલ્લો અંક પોતાના ખીસામાં મૂકીને ઊભો થઈ ગયો.

એટલામાં પેલી દર્દી સ્ત્રી આવી પહોંચી. રોજના નિયમ પ્રમાણે તેણે દવા હવાની વાતો કરી. પણ આજ એનું ચિત્ત પેલી વાર્તામાં હતું.!

એને લાગ્યું કે જો વાર્તાની નાયિકાને લેખક મૃત્યુનો ભેટો કરાવશે, તો દિવસોથી આ વાર્તામાં રસ લઈ રહેલ પોતાનો દર્દી પણ, ચોક્કસ જબરજસ્ત આઘાત પામશે, અને કદાચ મૃત્યુને અનિવાર્ય ગણી જ લેશે!

એની અસર ઘણી વ્યાપક થઈ પડશે!

એટલે આ અંક લઈને તંત્રીની મારફત એ લેખકને શોધી કાઢવા માગતો હતો.

ત્યાં તો એની દર્દી સ્ત્રી પણ બોલી: 'અરે! કોઈ દિવસ નહિ, ને આજે જ પેલું અઠવાડિક કેમ નથી આવ્યું? ડોકટર સાહેબ! એમાં એક મારા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેવીજ દુઃખી દર્દી સ્ત્રીની વાર્તા આવે છે! જાણે કે મારી જ વાર્તા!'

'એમ? તો તો મારે એ જોવી પડશે!'

'પણ આ વખતે જ અંક કેમ આવ્યો નહિ?'

'હમણાં ટપાલમાં બહુ ગોટા થાય છે! કાલે આવશે!'

'એ બિચારી મારી પેઠે જ થોડા વખતમાં દુનિયાની વિદાય લેવાની છે!'

'તમારે તો હજી દુનિયાને ઘણા વખત સુધી જોવાની છે. અનેક વસંતઋતુઓને વધાવવાની છે!'

દર્દી સ્ત્રીએ નિરાશાથી ડોકું ધૂણાવ્યું: 'એ તો તમે કહો છો. આ ત્રાહિત માણસે કહ્યું તે વધુ સાચું છે. એણે જાણે કોઈ દર્દીને જોઈને લખ્યું છે!'

'પણ તમે જો જો ને, એમાં શું આવે છે!'

'બીજું શું આવે? . . સંધ્યા આવી ગઈ છે!' તે પછી દર્દીએ કાંઈ કહ્યું નહિ.

ડૉકટર ઉભો થયો. તે સમજી ગયો કે આના મનમાં પેલી વાર્તા, સાચી હોય તેમ બેઠી છે. સીનેમાના ગાયનો ખોટાં છતાં લોકો ગોખ્યા કરે છે, એવી પ્રબળ કાલ્પનિક અસર આના ઉપર છે! એ તરત તંત્રીને મળ્યો. ત્યાંથી લેખકનું સરનામું લીધું. ત્યાં જવા માટે એકાદ દિવસની મુસાફરી કરવી પડે તેમ હતું. એ મુસાફરી એણે કરી. લેખકને મળ્યો. એને વાત કરી. કલ્પનાનું રાજ્ય અને શબ્દનું સામર્થ્ય કાંઈ જ નથી એમ ધારીને લખ્યા કરતા લેખકને પ્રતીતિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કરાવી કે એ વિધાયક બળો પણ છે. વાર્ત્તાની નાયિકાને કોઈ રીતે ઉગારી લેવાની, નવ જીવનનું પ્રભાત એને બતાવવાની, વિજ્ઞપ્તિ કરી.

લેખક એ સાંભળી રહ્યો. એની કૃતિ કૃત્રિમ બની જતી હતી. અત્યારના ક્રમ પ્રમાણે નયિકાની મુસાફરી એક ભીષણ ખડક ઉપર આવી પહોંચી હતી. ત્યાં નીચે ખીણ હતી. પાછું વળવાનું શક્ય ન હતું. ત્યાં એને માટે મૃત્યુ અનિવાર્ય હતું !

અને ડૉક્ટરે કહ્યું : 'તો મારા આ દર્દી માટે પણ મૃત્યુ અનિવાર્ય બની જશે !'

છેવટે માનવતા જીતી. કલા હારી. લેખકે નાયિકાને જીવાડી.

—અને એના ઉપર પોતાની કલાકૃતિને બગાડી નાખ્યાના સેંકડો પત્રો આવ્યા. વિવેચકોએ એને સત્ત્વહીન ગણ્યો. તંત્રીએ એને કલાહીન માન્યો. થોડો વખત તો જાણે એ વિલુપ્ત થઈ ગયો.

પણ એક દિવસ ડોકટરનો કાગળ આવ્યો : 'માનસ ચમત્કાર થયો છે. આશાનું ઉજ્જવલ કિરણ ફૂટ્યું છે. દર્દી સો ટકા બચે તેવી આશા મને પ્રગટી છે.'

લેખકે છપાયેલી વાર્તાના તમામ કાગળિયા ભેગા કર્યા. અને એને છાપવા આપવાને બદલે બાળી મૂકયા !

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૯]

કડવી બદામ !

એક માણસનો એક મિત્ર હતો. ઘણો જ અસંતોષી હતો. જરાક વાંકું પડે, અને એ દુનિયા સામે, ઈશ્વર સામે. પોતાની જાત સામે, અને સૌની સામે ફરિયાદોની પરંપરા રજુ કરવા માંડે! એ કહેશે : 'ઈશ્વર પણ મને જ પસંદ કરે છે, જ્યારે કાંઈક પણ નુકસાન કરવું હોય ત્યારે. જુઓને! પેલા માર્ગ ઉપર અનેક જણા ચાલ્યા. કોઈને કેળાંની છાલ ન નડી! પણ હું ત્યાંથી નીકળ્યો અને મારો પગ ભાંગ્યો! પાટા પીંડી કરીને છ મહિને માંડ સાજો થયો. સાજો થયો એટલે તરત બીજી વાત આવી. મારી જ 'પેન' પહેલી વખત બહાર નીકળ્યો, ને તરત ખોવાઈ ગઈ!'

આવી આવી તો એની પાસે અનેક વાતો હોય! એને ત્યાં જાણે કે ફરિયાદોનો મોટો કોઠાર હતો! અને બને પણ એવું જ. બીજાને તો નુકસાન થતું થાય, પણ એ પહેલે જ ઝપાટે સપાટામાં આવી ગયો હોય!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'બસ'માં ચડવાની હારમાં પણ એનો નંબર આવે ત્યાં, 'કન્ડકટર' કહેશે, બસ સાહેબ! હવે ન ચડતા! એને ઘણી વખત પેલો માણસ સમજાવે કે ભાઈ! આ દુનિયા સોનેરી રૂપેરી તારાઓથી અને દીપકોથી છવાયેલી અંધાર રાત્રિ જેવી છે. એમાં અંધારું છે તો દીપકો પણ કયાં નથી? અને અંધારું છે તો તારાઓની શોભા વધુ આકર્ષક લાગે છે તેનું શું?'

પણ એનું મન કોઈ રીતે માને નહિ. એક વખત આ મિત્રે એક નવો નુસ્ખો અજમાવ્યો. એને પ્રત્યક્ષ પાઠ આપવાનો વિચાર કર્યો. તેણે થોડી બદામ મગાવી. પછી સવારમાં નાસ્તો કરતા હોય તેમ બન્ને જણા એ ખાવા બેઠા. વાતો પણ ચાલતી હતી. મિત્ર બોલ્યો : 'બદામ ઘણી સરસ છે. કયાંથી મગાવી? અસલ કાગદી લાગે છે.'

પેલા માણસે જવાબ વાળ્યો : 'ખાસ વીણીને લાવ્યો છું!'

એટલામાં એક કડવી બદામ આવી. ને એનો આ મિત્ર ઊભો થઈ ગયો. થુ થુ કરવા મંડયો. પેલા માણસે કહ્યું : 'જોયું? બદામને વખાણી તો એ પણ કડવી નીકળી!'

'હવે એમ એક બે તો કડવી નીકળે નાં? આટલી બધી મીઠી ખાધી તેનું શું?'

પેલો માણસ તો એ સાંભળીને તરત ઊભો થઈ ગયો : 'અરે ભલા માણસ! ત્યારે તો તમે હમેશાં નાહકની ફરિયાદ કરો છો નાં? સમજો છો છતાં?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'કેમ નાહકની ફરિયાદ?'

'જીવનમાં ઘણાને રોગીષ્ટ શરીર મળે છે, તમને તંદુરસ્ત શરીર મળ્યું છે. જીવનમાં ઘણાને ઘણી નાસીપાસી આવે છે. તમને એકાદ બે વખત જ મોટી નિરાશા મળી હશે. છતાં તમે ફરિયાદ કરો છો. તો આ બદામ ઉપરથી એ સમજવા જેવું નથી? આટલી બધી મીઠીમાં એક કડવી બદામ વિષે તમને પણ ફરિયાદ કરવા જેવું લાગતુ નથી. અને છતાં જીવનમાં મળેલી, અનેક શુભ વસ્તુઓમાં એકાદ કડવી વસ્તુ આવે, ત્યાં તો તમે રાડારાડ કરી મૂકો છો! એ વાતનો શી રીતે તમે મેળ મેળવો છો? બોલો તો!'

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૧૦]

માનવનું સર્જન !

સ્વર્ગમાં જ્યારે ભગવાને માણસનું સર્જન કરવાનું શરૂ કર્યું ત્યારે દેવદૂતોએ એને કહ્યું કે 'પ્રભુ! માણસનું સર્જન ભયંકર નીવડશે હો! એની બુદ્ધિ આપણને પણ રહેવા નહી દે!'

ભગવાને જવાબ વાળ્યો 'પણ માણસમાં બુદ્ધિને હું એવી રીતે મૂકીશ કે એ ધારે તો, આપણને પાછા શોધી શકે!'

પછી ભગવાને માણસની બુદ્ધિને અમાપ બનાવી. પણ એની વૃત્તિઓને અનંત રંગથી રંગી. કોઈ વખત એ વૃત્તિમાંથી સાધુઓના વૃંદના વૃંદ નીકળી આવે, તો કોઈ વખત રાક્ષસોની ભયંકર સેના પણ એમાંથી જ પ્રગટે!

માણસ તો પોતાની વૃત્તિઓના આ રંગ પડછાયા જોવામાં જ એટલો બધો તલ્લીન થઈ ગયો કે પોતે બુદ્ધિશાળી પ્રાણી છે એ વાત પણ ભૂલી ગયો!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ તો એની વૃત્તિઓના રંગના પડછાયાની અદ્‌ભૂત સૃષ્ટિ સરજવામાં જ પડી ગયો! દેવદુતોએ આ જોયું ને ભગવાનને કહ્યું : 'આ તો માણસ જેવો માણસ પોતાની વૃત્તિઓના રંગ પડછાયામાં ખોવાઈ જાય છે. એને કાંઈક જાગૃતિ મળે તેવું કરો!'

પછી ઇશ્વરે સુખને બોલાવીને કહ્યું કે તું માણસની આગળ પાછળ ફરતું રહેજે. અને એ જ પ્રમાણે દુઃખને બોલાવીને કહ્યું કે તું પણ માણસની આગળ પાછળ ફરતું રહેજે.

જ્યારે સુખ અને દુઃખ બન્ને માણસ પાસે આવ્યાં ત્યારે પહેલાં તો માણસને ખબર પડી નહિ કે આ બન્ને કોણ છે. અને એ શા માટે આવ્યાં છે.

સુખે કહ્યું, 'મારૂં નામ સુખ'

દુઃખે કહ્યું, 'મારૂં નામ દુઃખ'

બન્નેએ કહ્યું કે અમારા બેમાંથી તું એકને પસંદ કરી લે!'

પણ માણસને તે વખતે ખબર નહિ પડેલી કે સુખ દુઃખ શું છે, એટલે એને એમ લોભ થયો કે એક કરતાં બે ભલા! માટે આપણે બન્નેને રાખો.

એણે બન્નેને કહ્યું કે તમે બન્ને મારી પાસે રહો. મારે તો બન્નેનો ખપ છે.

પણ ત્યારથી માણસની બુદ્ધિને એટલું બધું કામ મળ્યું છે કે હવે એમાંથી એ નવરો પડતો નથી. સુખ દુઃખનું એનું ભાન જાગ્યું ત્યારથી, એને એકલું એમ થતું નથી કે હું સુખ શી રીતે મેળવું, પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાથે સાથે આ થાય છે કે હું બીજાને શી રીતે દુઃખ આપું?

નવી નવાઈની વાત તો આ બની છે કે જો એ બીજાને દુઃખ આપી શકતો નથી, તો એ પોતાનું સુખ પણ ભોગવી શકતો નથી! સુખ ભોગવવાની આ એક અનિવાર્ય શરત માણસના મનમાં બેસી ગઈ છે કે, જે સુખ એને હોય તે બીજાને ન હોય, ત્યારે જ એનું સુખ એને સુખ લાગે!

માણસની આ વિચિત્ર પરિસ્થિતિને જોઈને દેવ-દૂતો ખડખડ હસ્યા કરે છે!

અને એમાંથી એને કાઢવા માટે કોઈ કોઈ વખત એને કલ્પનાના તરંગે ચડાવી દે છે!

પણ એવું થાય છે ત્યારે એ કલ્પનાના તરંગે ચડેલાને બીજા મૂર્ખ માનીને મારવા દોડે છે!

એ જોઈને દેવોનું હાસ્ય ક્યાંય સમાતું નથી.

અને ભગવાન પણ હાથ જોડીને બોલે છે; 'રે માનવ!'

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૧૧]

સત્તા અને સાધુતા

ચીનના એક શહેનશાહે એક સાધુને કહ્યું : 'તમારા જેવા પવિત્ર માણસના હાથમાં જો રાજસત્તા હોય તો પ્રજાનું ઘણું વધારે કલ્યાણ થાય. માટે હું તમને રાજસત્તા આપું. અને તમે તે સ્વીકારો'

સાધુએ જવાબ વાળ્યો : 'પણ તો પછી અત્યારે હું જે કામ કરી રહ્યો છું તે કામ કોણ કરે ?'

રાજાએ કહ્યું : 'એ કામ હરકોઈ બીજો કરશે !'

સાધુએ કહ્યું : 'જે કામ હરકોઈ બીજો કરી શકે તે કામ ખરી રીતે માણસનું સાચું સત્ત્વ બતાવતું નથી. બીજો કોઇ એ કામ કરે તેમ નથી, માટે જ કામ કરવામાં મજા રહી છે. અને એનું નામ જ કામ છે. તે સિવાય તો એ સામાન્ય મહેનત, મજૂરી, વેઠ છે. મજૂરીનું મૂલ્યાંકન પૈસાથી થાય છે. કામનું મૂલ્યાંકન તો ખુદ માણસનું 'જીવન પોતે' હરપળે કરતું હોય છે.

એટલે તો આ કામ કરતાં મને જે આનંદ મળે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે, તે બીજા કોઈ કામમાંથી મળે તેમ નથી. એ આનંદ છોડીને હું બીજું કામ ન કરું. વળી એમ માનવું કે રાજસત્તા મળવાથી હું વધારે સુખી થઈશ તો એ ભ્રમ છે. માણસ સત્તા મેળવવાથી સુખ પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. પોતાનું કામ મેળવવાથી જ સુખ પ્રાપ્ત કરે છે.

અત્યારે તો હું ત્રણે ઋતુઓમાં ત્રણે ઋતુઓનો આનંદ, જાણે કે હું પોતે કુદરતનું એક બચ્ચું હોઉં તેમ ભોગવી રહ્યો છું! શિયાળામાં મને કપડાં પહેરવાનો આનંદ મળે છે અને મને થાય છે કે કેટલી ખુશનુમા ને સુંદર આ ઋતુ છે!

ઉનાળામાં હું જીણાં વસ્ત્રો પહેરું છું અને મને થાય છે કે આ ઋતુનો આનંદ અનેરો છે!

ચોમાસામાં હું વરસતો વરસાદ જોઉં, અને એ જોવું માત્ર, મને આનંદ આપ્યા કરે!

અત્યારે તો આ જીવનનો, આવો કુદરતી ક્રમ મને કુદરતના જ એક સંતાન તરીકે, નૈસર્ગિક આનંદ આપી રહેલ છે! અને એ આનંદ, એ જ જાણે જીવનને પોતાને, અવનવી રીતે જાણવાનો એક પ્રયોગ છે!

પણ જ્યારે હું સત્તાનું બંધન સ્વીકારું, ત્યારે તો હું જે નથી જાણતો તેમાં માથું મારવા જાઉં છું, અને બીજાને આધારે રહીને મારાપણું તો હમેશાં ગુમાવતો રહું છું.

એવી સત્તાને હું શું કરું?

જે લોકોને જીવનના સત્ત્વને બદલે સત્તાનો મોહ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થાય છે, તેમને મેં આગળ વધતા જોયા નથી. આ જાણ્યા પછી પણ જો હું સત્તા સ્વીકારું તો મારા જેવો અજ્ઞાન કોણ?

સત્તાને સ્વીકારનારા જ્યારે સત્તાની ખાતર સત્તાને સ્વીકારે છે, ત્યારે એ અપંગ હોય છે. ને પોતાનું એ કર્ત્તવ્ય છે, માટે સત્તા સ્વીકારવી અનિવાર્ય છે એમ માનતા હોય છે, ત્યારે એ સાધુ હોય છે.

મારે અપંગ બનવું નથી. ને સાધુ તો હું છું જ. આ સાધુપણું મને વધારે ફાવે છે. માટે હું આમાં કામ કરું છું; પરિસ્થિતિમાં એટલો જ ફેર છે. પછી સત્તા કોને માટે સ્વીકારવી?

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૧૨]

એક તરંગ

એમ બનવું શું શકચ નહિ હોય કે કોઈ જ રાજ કે રાજા કે રાજતંત્ર કે બહુમતીતંત્ર કે વિશિષ્ટાધિકાર તંત્ર, માણસ જાત માટે હોય જ નહિ? અને છતાં માણસો આનંદથી અને ન્યાયથી અને સત્યથી પોતાનાં તંત્રો ચલાવતાં રહેતાં હોય!

એમ બનવું શું શકચ નથી?

કોઈનો પણ અધિકાર હોય, પછી એ ધર્મને નામે આવ્યો હોય, કે સત્તાને નામે આવ્યો હોય, સુશાસનને નામે આવ્યો હોય કે કુશાસન ટાળવા માટે આવ્યો હોય, છતાં કોઈનો પણ અધિકાર હોય, એક માણસને બીજા માણસ કરતાં શ્રેષ્ઠ ગણવાની પ્રણાલિકા ચાલતી હોય, એવા તંત્રમાં, અન્યાય અને અસત્ય નહિ આવે એની શી ખાત્રી? કારણ કે ન્યાય અને સત્ય, એ છેવટે તો માણસની પોતાની શક્તિ અને મર્યાદાનાં જ સંતાન નથી? ઘણામાં ઘણા માણસોનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કલ્યાણ કરવાનો વાદ પણ, શું છેવટે પોતાનાં કહેવાય તેવા માણસોની ભરતીમાં જ રાચતો જણાયો નથી? એટલા માટે કોઈ એક એવું તંત્ર શક્ય ન બને, જેમાં કોઈ શાસક ન હોય, કોઈ શાસિત ન હોય, જેમાં કોઈ કોઈના કરતાં મોટો હોવાનું ગૌરવ લઈ જ શકતો ન હોય, જેમાં મુરબ્બી વટની કોઈ પ્રણાલિકા જ ન હોય, જેમાં એક માણસ, પોતાના પાડોશના બીજા માણસ કરતાં, તાંબાનો એક સિક્કો પણ વધારે ધરાવી શકતો ન હોય, શું એવું કોઈ શાસન સ્થાપી શકાય જ નહિ? જેમાં માલિકીપણા જેવું કાંઈ હોય જ નહિ! કોઈ પણ માણસ કોઈપણ પદાર્થનો માલિક નહિ! અરે, ખુદ પોતાના રૂપ રંગ અવાજ કે સૌન્દર્ય કે સર્જક શકિતનો પણ માલિક નહિ ને! પોતાને અવાજ મળ્યો હોય કે રૂપ મળ્યું હોય કે કલા શક્તિ મળી હોય તો બધાને માટે ભલે એ ઉપયોગી બનાવે! કોઈ વિશિષ્ટ અધિકાર વાળા માટે નહિ, કોઈ વિશિષ્ટ હેતુ માટે નહિ, કોઈ વિશિષ્ટ પ્રસંગ માટે પણ નહિ!

આ કલ્પના શક્ય બને તો માણસ જાત વધારે સુખી અને સંતોષી અને સ્વતંત્ર ન થાય?

પણ આ શી રીતે શક્ય બને? માણસ જાત પોતાની વિશિષ્ટતાના અહમ્‌નો દાસ છે. એ અહમ્ જ્યારે એ ટાળે ત્યારે જ એ વસ્તુ શક્ય. પણ આ અહમ્ ટાળવું અમુક માટે શક્ય હોય, ટોળાંનાં ટોળાં, આખો જન સમૂહ, એ અહમ્ વિનાનો શી રીતે બને? કેટલાક કહે છે જ્ઞાનથી, કેટલાક કહે છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ટેવથી, કેટલાક કહે છે દંડથી. પણ જે જ્ઞાન પાંચ દસ પંદર હજાર વર્ષો થયાં પણ, દરેક માણસને પહોંચાડવાનું બન્યું નથી તે જ્ઞાન થોડાં વર્ષોમાં દરેકને ક્યાંથી મળે ?

પણ આમાં વિજ્ઞાન મદદ કરે તો ? મગજ ઉપર 'ઓપરેશન' કરીને અમુક ગ્રંથી કાઢી નાખવાથી રોગ મૂળમાંથી જાય છે. એવું જ આમાં ન બને ? માણસને માલિકીપણાની વૃત્તિ થાય તે વૃત્તિનું સંચાલન જે ગ્રંથી રસ દ્વારા થતું હોય તે ગ્રંથી જ કાઢી નાખવી !

એટલે જ્ઞાનમાર્ગને વિજ્ઞાને મદદ આપી કહેવાય. કુદરતી રીતે બધા માણસો સરખા ગણાવા જોઈએ. પણ માણસો એકબીજાના વ્યવહારમાં એ રીત રાખતા નથી. પરિણામે આંહીં તકવાદી એકહથ્થુ સત્તાના શોખીનો આવે છે. અને બીજા પણ અનેક રંગી રાજપુરુષો આવે છે. સાધુઓ, કવિઓ, જ્ઞાનીઓ, તત્ત્વજ્ઞો વાતો કરતા રહે છે ને તંત્રો તો જેમ ચાલતાં હોય તેમ ચાલ્યા કરે છે ! સુશાસન દેખાય, ત્યારે એ સ્થાન પરના માણસનો વિજય હોય છે; કુશાસન દેખાય ત્યારે પણ એ સ્થાન પરના પુરુષોનો જ પ્રતાપ હોય છે ! કોઇ સ્થાયી સિદ્ધાંતોના બળે માનવજાતને શાંતિ આપવાનો અખતરો ફળતો જણાતો નથી !

માણસો કુદરતી સ્થિતિ ઉપર પાછાં ફરે, અને હરેક પ્રકારની મેળવેલી કહેવાતી સિદ્ધિને પાછી સમુદ્રમાં મોકલે, તો એ અશાંતિમાંથી બચે ખરાં ? અત્યારે તો એની તીવ્ર બુદ્ધિ એને જ વધારે દુઃખી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બનાવે છે. એનું ડહાપણ એને યાંત્રિક એકતા તરફ દોરે છે. એની દલીલ શક્તિ નવા નવા માર્ગો શોધે છેઃ પોતાનું અસત્ય ઢાંકવાના; બીજાનું સત્ય છાવરવાના. એટલે પરિણામે તો એનું ન્યાય અને સત્યનું દીવાળું વધતું જ રહે છે! આર્થિક સમાનતા સ્થાપીને બધાને માટે એક સરખી પરિસ્થિતિનો જન્મ પણ એણે અજમાવ્યો છે. પણ એથી માણસ જાત કેટલે અંશે સુધી આગળ વધી એ પ્રશ્ન તો વિવાદગ્રસ્ત જ રહ્યો છે!

અલબત, માણસ જાતના ઘણા અન્યાયો દૂર કરવાનો એ રાજમાર્ગ, બહુ જ સમયસર આવી ગયો છે. ને એનાં સુખદ પરિણામો પણ દેખાય છે. છતાં એ પણ છેલ્લો શબ્દ થવાની શક્તિ તો નહિ જ ધરાવતો હોય! અનુભવે જ એ વધુ સ્પષ્ટ થશે. માણસ જાતે શાસન સંબંધે આજ દિવસ સુધી ઘણી ભૂલો કરી છે. એણે ધર્માધિકારીઓ સ્થાપ્યા; એ લોભી નીકળ્યા. રાજાઓ સ્થાપ્યા; એ ગાંડા નીવડયા. જમીનદારો રાખ્યા; એ કજીયાખોર થયા. બહુમતવાદ સ્થાપ્યો; એ લુચ્ચાઈ ભરેલી સફાઇ રૂપે પ્રગટ્યો! કોને ખબર છે, એનો સમાનવાદ એ પણ એક વધુ દગો નહિ આપે? અને ભ્રમ નહિ નીકળે?

પણ માણસ જાતને સુખી થવું જ હોય તો એણે કાંઈ નવું શીખવાનું નથી. જૂનું ઘણું ભૂલવાનું છે. એણે પોલીસો, લશ્કરો, ન્યાય કોર્ટો, ન્યાયાધીશીઓ, દોડાદોડી, વાહનો, વ્યવહારો, ભાષણો, વિદ્યાધામો, સીનેમાઓ, વર્તમાનપત્રો, વ્યાખ્યાનો–તમામ ભૂલી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જવાં પડશે. એમને એ ભૂલશે, એટલે એમની દુનિયામાં માત્ર એક જ વસ્તુ રહેશે; જીવન. જીવન!

એ 'જીવન'માં એ પોતાના સ્વજનોની મદદ વડે જ પકાવાય તેટલું અનાજ પકાવશે. એટલી જ જમીન હાથે ખોદશે ને ખેડશે. પોતાની જરૂરિયાત જેટલું કાંતશે. પોતાની આસપાસના સાધનોમાંથી ઝુંપડું બાંધી લેશે. એને આનંદ આપવા માટે ચાંદની હશે. સૂર્યનો તાપ, એને તંદુરસ્તી આપશે. જલ ને માટી ને રેતી એને એની બધી કલા આપી દેશે. એને તડકો જોઈને રોમાંચ થશે. શિયાળાની ઠંડી એને કવિતા જેવી લાગશે. વરસતો વરસાદ અનેક ચિત્રપટો કરતાં વધુ સુંદર બની રહેશે. એને કોઈની પાસેથી કાંઈ લેવાનું નહિ હોય—ન્યાય પણ લેવાનો નહિ હોય! એના ઉપર કોઈનું રાજ નહિ હોય. એ કોઈના ઉપર રાજ કરતો નહિ હોય! એને કોઈ પ્રધાનના પ્રવચન માટે ઘોડા કરવાના નહિ હોય. કોઈ પ્રધાનની પાર્ટીમાં રહી જવાથી એને શોક નહિ થતો હોય! નવરો હશે ત્યારે એ બેસશે, ને પવનથી ચાલતાં પાંદડાં જોશે. થાકશે ત્યારે લોટી જશે. એને ત્યાં પંખીઓ કુદરતી સંગીત કરશે. એને જીવનમાં ક્યાંય ખામીનું ભાન પણ નહિ હોય. અને એ બધે કેવળ આનંદ આનંદ, જીવન જીવન જોશે! એને જીવનના કોઈ અંશની અપૂર્ણતા પૂરવા માટે કોઈનો આધાર જ લેવાનો નહિ હોય! એ પોતે શાસક, પોતે શાસિત, પોતે રાજા, પોતે રાજ, પોતે જ સ્વામી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સેવક ને સેવ્ય! એની પોતાની બહાર કાંઈ જ નહિ! એને પરમાત્માની પણ પરવા નહિ. ઠીક પડે તો એ એને રહેવા દે! ન ઠીક પડે, તો ભલે ઉપાડી લ્યે!

આ જીવનની ઝાંખી સાંભળીને કોઈ કહેશે આ તો ગુફાનું જીવન થયું! જ્યારે સર્વત્ર અજ્ઞાન હતું અને અજ્ઞાનમાં ભયંકર અંધકાર હતો!

પણ હું કહું છું, ગુફા વધી વધીને ગગન ચુંબી બની ગઈ, તો પણ એને જે મળ્યું નહિ, તે આમાં સહજ લાગતું નથી?

કોઈ પૂછશે 'પણ માણસનું હૃદય–એ હૃદય તો આમાં પણ રહે છે. અને ભયંકર તો એ હૃદય જ છે! એ આમાંથી પણ શું નહિ જન્માવે?

એનો જવાબ એક ચીની તત્ત્વજ્ઞાનીએ આપ્યો હતો તે મને સાંભરી આવે છે:* Be careful not to interfere with the natural goodness of the heart of man. Man's heart may be forced down or stirred up. In each case the issue is fatal.'

આપણે માણસના હૃદયને ગુમાવ્યું–ત્યારથી તો આ સૃષ્ટિ ઊભી થઈ!

એટલે એ એને એની નૈસર્ગિક અવસ્થામાં પાછું મળશે ત્યારે આંહીં કેવળ એક જ વસ્તુ રહેશે. જીવનઃ શાંતિ!

★

* It is better that men should unlearn their learning, discard their wisdom, and get back to the simple life with which human life bagan. Lao–Tsze.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૧૩]

શું લખાવ્યું હશે ?

જૂના વખતની એક વાત છે. એક અધિકારીની જીભ ઘણી જ મીઠી. એટલી બધી મીઠી કે એ અન્યાય કરે તો પણ લોકને તો એમ મનાવી શકે કે આમાં આ સિવાય બીજો કોઈ રસ્તો જ ન હતો!

એને પોતાને જ્યારે ખાત્રી થઈ ગઈ કે એની આ મીઠી જીભ ઘણાને બનાવી શકે છે, હોંશિયારમાં હોંશિયાર પણ એનો ભોગ થઈ શકે છે, ત્યારે એને અંતરમાં એક રીતે આનંદ ભરેલો સંતોષ મળવા લાગ્યો. એને પોતાની જાતને માટે ગર્વ થવા લાગ્યો. 'હું કેવો!' એના કરતાં પણ, હું 'બધાને કેવા બનાવી શકું છું!' એ ભાનપૂર્વકની હોંશિયારી એને અમૃત સમાન જણાવા લાગી!

એક વખત એવું બન્યું, એણે રસ્તામાં એક ઝાડ વવરાવ્યું. પોતાના ઘરના માર્ગથી લોકમાર્ગ જરા આઘો રહે, ને એ રીતે ગરબડ ને ઘોંઘાટમાંથી પોતે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બચી જાય માટે એણે આ કર્યું. અને આ ઝાડથી પણ બધા આઘા ચાલતા રહે માટે એ કાંટાવાળું ઝાડ વાવ્યું !

નાનકડું વૃક્ષ તો દિન પ્રતિદિન વધવા માંડ્યું. અને વધતાં જ પોતાનો ગુણ પ્રગટ કરવા માંડ્યું. જો કોઈ એની નજીક ચાલે તો કાંટો વાગ્યો જ છે ! પરિણામે લોકો જેમ બને તેમ એનાથી દૂર ચાલવા માંડ્યા. લોકોને આઘા રાખવા માટે જીભ વાપર્યા વિના પોતે આ જુક્તિ કરી શક્યો હતો, તેથી અધિકારી મનમાં ને મનમાં એનો આનંદ અનુભવે ! અને ક્યારેક તો પોતે પોતાને–એટલે કે પોતાની હોંશિયારીને–એકાંતમાં બેઠો બેઠો હસે !

આ દેશનો સુબો ઘણો વિચિક્ષણ. એક વખત એ ફરવા નીકળ્યો અને એણે આ જોયું. એને થયું કે આ તો લોકોને હમેશાંની નાની કનડગત છે. અને મોટા અન્યાય કરતાં પણ આવી નાની નાની કનડગત લોકોને વધારે લાગે છે. એણે તે દિવસે પેલા અધિકારીને એ ઝાડ કઢાવી નાખવાની વાત કરી.

અધિકારીએ તરતજ હા કહી. પણ ઝાડ હતું તેમ જ રહેવા દીધું.

એને ખબર હતી કે માણસોની યાદશક્તિ ઘણી ટૂંકી હોય છે. ને થોડો વખત ગરબડ કરીને સહી લેવાતા અન્યાયને લોકો પછી ન્યાય જ માને છે !

ફરી એક વખત સુબો આ રસ્તે નીકળ્યો, ત્યારે એણે પાછું વૃક્ષને ત્યાં જોયું. ફરી એણે અધિકારીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાત કરી. અધિકારીએ તત્કાલ એ સ્વીકારી પણ લીધી. પરંતુ એને માણસ જાતનો અનુભવ હતો. એટલે એણે કાંઈ ફેરફાર ન કર્યો. ટૂંકી યાદ શક્તિ હોવી એ શાપિત રાજલક્ષ્મીને મળેલો મોટામાં મોટો શાપ છે. અધિકારીને થયું કે બે વખત, ત્રણ વખત, પણ છેવટે તો એ વાત ભૂલાઇ જવાની જ છે!

પણ એ જમાનો આટલો બધો તુમાર લીન નહિ. એટલે થોડા જ વખત પછી ત્રીજી વાર પણ એ વાત સુબાએ યાદ કરાવી.

અધિકારીએ હાથ જોડીને કહ્યું! 'સુબા સાહેબ! આ ઝાડ મેં એટલા માટે વાવ્યું છે કે એ દ્વારા લોકોને થોડું શિક્ષણ આપવું!'

સુબાને નવાઈ લાગી. પોતાનો કોઈ અધિકારી આ પ્રમાણે અંગત રસ લે તે એને ગમ્યું. એણે પૂછ્યું: 'આમાં શું શિક્ષણ મળવાનું હતું?'

'લોકો પોતે જ હમેશાં જુએ છે કે આ ઝાડ અડચણ કરે તેમ છે. એક દિવસ એવો આવશે, જ્યારે એમાંથી કોઈ ને કોઈ ભેગા થઈને કાં એને ખોદી કાઢશે. કાં એને ખોદી નાખવાનું કહેવા માટે જૂથમાં મળવા આવશે. બન્ને રીતે એ વસ્તુ, લોકો માટે એક પ્રકારે જાતઅભ્યાસની જ ગણાશે. એટલે હું રાહ જોઉં છું!'

એનો આ ખુલાસો સુબાને સુંદર દૃષ્ટાંત પુરું પાડનારો જણાયો. એટલે એણે વૃક્ષ એમ ને એમ રહેવા દીધું. સુબો ગયો, એટલે આંખ મીંચકારતો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અધિકારી પોતે પોતાને પ્રસન્નતાથી હસી રહ્યો! 'ચાલો! આગે આગે ગોરખ જાગે!'

પણ ઘણો વખત ગયા છતાં ઝાડ ત્યાંથી ખસ્યું નહિ ને હવે તો એ ખાસ્સું મોટું બનીને સૌને ઠીક ઠીક દૂર રાખવા લાગ્યું. સુબાએ એક વખત અધિકારીને ફરીને એ વાતની યાદી આપી.

આ વખતે અધિકારીએ તત્કાલ બંદોબસ્ત કરવાની વાત કરી!

પણ વાત તો હતી તેમ ને તેમ રહી. હવે સુબાને લાગ્યું કે આમાં કાંઈ ભેદ છે. એટલે એ પોતે બીજે દિવસે છાને વેષે ત્યાં ગયો. અસંતુષ્ટ લોકો પસાર થતા થતા ટીકા કરતા હતા કે 'જુઓ, પોતાની ભીંતને જરા જેટલો પણ ઘસારો ન લાગે માટે આ થયું છે! પણ આંખ કોને છે?'

સુબાની આંખ હવે ઉઘડી. એને તરત સમજાઈ ગયું કે એ અધિકારીની હોંશિયારી ભરી વાચાળતા સિવાય બીજું કાંઇ જ દૃષ્ટાંત આંહીંથી ઊભું થવાનું નથી!

પણ એણે જુક્તિ કરી. બીજે દિવસે સવારમાં જ પોતે બે કુહાડાઓ સાથે ત્યાં આવ્યો. અધિકારીને ત્યાં માણસને મોકલ્યો. એની સાથે કહેવરાવ્યું: 'ચાલો! આજે આપણે જ દૃષ્ટાંત પૂરું પાડવાનું છે!'

અધિકારી હાંફળો ફાંફળો આવ્યો. એણે એક કુહાડો એના તરફ ધરીને કહ્યું: 'આ તમે લ્યો! આ હું લઉં છું. ઝાડ આપણે જ પાડવાનું છે!'

'અરે! પણ આવતી કાલે જ . . .'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'આવતી કાલનો શો ભરોસો ? આપણે આજે જ શરૂ કરો !'

એટલું બોલીને સુભાએ પહેલો ઘા માર્યો.

અને પછી તો પેલો અધિકારી થાકીને લોથ થઈ ગયો ત્યાં સુધી પોતે જ દેખરેખ રાખીને કામ આગળ ચલાવ્યું !

પણ તે દિવસે સાંજે આખા શહેરમાં વાત થતી હતી કે સુભાએ એટલી થોડી જગ્યામાં એક નાનકડી તકતી પણ મૂકાવવા ધારી છે ! એમાં એ શું લખાવશે એ સૌને માટે કુતુહલનો વિષય થઈ પડ્યો !

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૧૪]

વાચાળતા !

એક માણસને એક વખત એક દેવ મળી ગયા. દેવે એને કહ્યું કે તારે જોઈએ તે તું માગી લે !

દેવે ધાર્યું હતું કે એ પૈસા માગશે. કારણ કે પૃથ્વીના બધા માણસોને પૈસાનો રોગ જન્મથી જ લાગુ પડેલો હોય છે. પણ આ માણસ વિચિત્ર નીકળ્યો : એણે કહ્યું : 'હે દેવ ! હું ડાહી ડાહી વાતો કરી શકું ને લોકનું મનરંજન કરી શકું તેવી ભેટ તમે મને આપો !'

દેવને નવાઈ લાગી, તેણે ફરીને કહ્યું : 'અલ્યા ભાઇ ! ફરીને વિચાર કરી જો ! પૈસા માગ. કીર્તિ માગ. પણ આવું તું શું માગે છે ?'

પણ પેલો માણસ એકનો બે થયો નહિ. એને ખબર હતી કે એકલા પૈસાથી માણસને જીવનમાં મહત્ત્વ મળતું નથી. કીર્તિના કાંઈ ફાકડા ભરાતા નથી. પણ જો તમે દુનિયામાં ડાહીડાહી વાતો કરો,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો લોકો એવા ઘેલા છે કે તમને પૈસા તો આપે, અને કીર્તિ પણ આપે, પણ એ ઉપરાંત પોતાની ગરદન જ તમારા હાથમાં મુકી દે અને કહેશે કે હે સાહેબ ! તમે જ અમારા પ્રભુ ! લોકને શબ્દોથી ને વાતોથી જેવા બનાવાય તેવા બીજી કોઈ રીતથી બનાવાય નહિ. માટે ડાહીડાહી વાતો જ માગવામાં સાર છે ! એટલે એણે તો એ જ માગ્યું, કે હું વાતો કરું તે ડાહી ડાહી લાગે, ને લોકરંજન થઈ જાય, ને એ મારામાં પ્રભુ દેખે એવું મને આપો.

પરિણામે દેવે એ વરદાન આપ્યું. અને એ અદૃશ્ય થઈ ગયા. પણ કહેતા ગયા કે થાક લાગે તો સંભારજે. પાછો આવીશ.

પછી આ માણસ તો લોકોને ડાહી ડાહી વાતો કહેવાનો ઈજારો લઈ ને બેઠો. આમ થાય ને તેમ થાય, આમ જોઈએ ને તેમ જોઈએ. એની જાણે કે એને ત્યાં એક મોટી વખાર જ હોય ! એમાંથી તમારે જે જોઈએ તે મળે !

સૂત્રો તો એની પાસે પાર વિનાનાં. લોકોને લાગે કે આના ડહાપણનો કોઈ પાર જ નથી !

એમ ને એમ ગાડું ચાલ્યું. લોકો પણ એવા ઘેલા કે એની વાતને ઈશ્વરની વાત ગણવા લાગ્યા !

પણ આને તો કેવળ વાતડહાપણની જ પડી હતી ! એટલે થોડો વખત થયો ત્યાં પરપોટો ફૂટવા માંડયો.

સૌ જોવા મંડ્યા કે માળો, આ વાત તો બહુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોટી કરે છે, પણ એનો એક શતાંશ પણ ક્યાંય એના જીવનમાં કેમ દેખાતો નથી? આનું કારણ શું?

અને એમ કરતાં કરતાં તો એ માણસને પોતાને પણ કંટાળો આવવા મંડયો. કેવળ શબ્દો ને કેવળ ડાહી વાતોથી, એને જીવનનો થાક લાગવા મંડયો.

આ થાક એવો અકારો થઈ પડયો કે એને એમ થયું કે હવે આનો કંઈક પણ ઉતાર નહિ મળે તો જીવન બહુ જ કઢંગું લાગવા મંડશે.

એટલે એણે ફરીને દેવને સંભાર્યા.

દેવ હાજર થયા. તેણે કહ્યું! 'કેમ ભાઈ! ફરીને કેમ સંભાર્યો? થાક લાગ્યો છે કે શું?'

પેલાએ કહ્યું; 'હા થયું છે એવું.'

'ત્યારે જો ભાઈ! હું તને એક વાત કહું. તારા મનને એમ હતું કે હું ડાહી ડાહી વાતો કરીશ, એટલે ઘેટાંની પેઠે લોકો ભોળવાઈ જશે. લોકો ઘેલા છે એટલે ભોળવાય છે એ ખરું, પણ કુદરતી રચના એવી છે કે માણસ જે કાંઇ કહે અને જે કાંઈ કરે, એ બન્નેની વચ્ચે થોડીક પણ તડજોડ રાખે, તો જ એને સુખની કેડી મળે. નહિતર એ ભલે ઘોડા કર્યા કરે, એને ઘણાં 'અતિ' મળે, અતિ પૈસો મળે, અતિ કીર્તિ મળે, અતિ નામના મળે, અતિ સત્તા મળે, છતાં પણ એ કોઈ 'અતિ'થી એ સુખ ન પામે!

સુખની કેડી તો એને ત્યારે જ મળે, જ્યારે એ હજારો શબ્દોની સામે, ભલે બે શબ્દો જેટલું પણ, કામ કરી બતાવે તો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તારે હવે આ થાકથી બચવું હોય તો થોડુંક પણ સાચું કામ, સારી રીતે ને સાચ વાટીને, શરુ કર. તરત ચમત્કાર જોવા મળશે.

સમજીએ તો આ રૂપકકથા એ જ આપણી સૌની જીવનકથા પણ છે.

*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૧૫]

ફરિયાદ ગઈ!

•

એક માણસની વાત છે. એને પોતાના જીવનની કમનશીબી અંદરથી કોરી ખાય. એવું હતું કે એ લશ્કરમાં નોકર હતો. પોતે લડાઈ લડવા ગયો તે પહેલાં એક સ્ત્રી સાથે પ્રેમમાં પડયો. બન્ને જણા પરણ્યાં. પછી એ લડાઈમાં ગયો. લડાઈમાંથી આવ્યો ત્યારે એણે જોયું કે એની સ્ત્રી બન્ને પગે લંગડી થઈ ગઈ હતી. સ્ત્રીએ માન્યું કે હવે એ એને તજી દેશે. પણ આ માણસે દિલમાં એમ વિચાર કર્યો કે કદાચ હું આ જ પ્રમાણે લંગડો થઈને આવ્યો હોત તો? તો જે વર્તન- ની આશા મેં રાખી હોત, તે વર્તન મારે હવે રાખવું ઘટે છે. એટલે એણે ઉદારતાથી પોતાની સ્ત્રી સાથે મીઠો જીવનવ્યવહાર નભાવી રાખ્યો. પણ તે છતાં એના મનમાં એક પ્રકારનો અસંતોષ તો આવી જ ગયો. એને પોતાની આ કમનશીબી ખૂંચવા માંડી. એ બોલે નહિ પણ એના દિલમાં કટુતા રહ્યા કરે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હવે એક વખત એવું બન્યું કે એ પોતાની પત્ની સાથે ફરવા ગયો. એની પત્ની ચાલી શકે નહિ, એટલે એણે એવી હાથ ગાડી રાખી લીધેલી. ફરતાં ફરતાં તે આઘા નીકળી ગયા, ને વાતોમાં કાંઈ ધ્યાન રહ્યું નહિ, એવામાં વરસાદ આવ્યો, અને પાછા ફરાય તેવું રહ્યું નહિ.

એ પડખેના કોઈના ઝુંપડામાં આશ્રય લેવા ગયાં.

પણ ત્યાં એક નવી નવાઈની વાત દીઠી. ઝુંપડામાં સાદી ગરીબી બધે દેખાતી હતી. સાધનો પણ એવાં જ હતા. છતાં ત્યાં બેઠેલ દંપતીના મન જાણે ભરેલાં લાગતાં હતાં. એક બે સુંદર છોકરાં પણ ત્યાં રમતાં હતાં.

પેલા માણસને લાગ્યું કે આ ઘરમાં ગરીબી તો છે, પણ આ ગરીબી સહન કરવાની છે, એવી સમજણ પણ છે, ને તેથી આંહીં કટુતા નથી.

એવામાં એને નવી વાત મળી. ઘરની સ્રી લંગડી હતી. અને એનો પતિ બહુ સાધન સંપન્ન ન હતો. તેણે ઘર આંગણે બચ્ચાંને રમતાં જોઈ ને એમને પૂછયું પણ ખરું, તમને આ છોકરાંઓને લીધે, આવી અપંગ અવસ્થામાં બહુ હેરાનગતી થતી હશે?

દંપતીએ પ્રેમથી જવાબ વાળ્યો: 'ના ભાઈ, ઉલટાનું અમારું આ અપંગપણું, એમને લીધે સહી શકાય તેવું લાગે છે. કદાચ જીવનને સ્થિર શાંત ને પ્રેમાળ બનાવવા માટે, બાળકની જરૂરિયાત પણ છે. લોકો સંતાન માટે કાંઈ અમસ્તા ઝંખતા હશે?'

ત્યાર પછી બીજે દિવસે આ સૈનિક તો ઘેર ગયો. પણ ત્યારથી એના જીવનમાં નવો વિચાર પ્રવેશ્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એને થયું કે જીવનમાં જે મળ્યું હોય, પ્રયત્ન કરવા છતાં જે આવી મળ્યું હોય, તે પ્રત્યે બહુ ફરિયાદો ન કરવાથી જ, જીવનને સુખી બનાવી શકાય તેમ છે.

ત્યારથી એણે પોતાના જીવનમાં કટુતા છોડી દીધી.

આપણને હાલતાં ને ચાલતાં, માણસો પાસેથી જે કડવી વાણી સાંભળવા મળે છે તે કડવી વાણીના મૂળમાં તે માણસનો જીવન પ્રત્યેનો અસંતોષ જવાબદાર હોય છે.

આ અસંતોષ માટે જેટલી જવાબદારી એની પોતાની હોય, એમાં એ સુધારો કરે, તો પણ ઘણો ફેરફાર થઈ શકે.

આ સૈનિકે ત્યાર પછી સુખી જીવન વ્યવહાર ચલાવ્યો. તેણે નોંધ્યું છે કે સોમાંથી નવાણું ટકા માણસો પોતાના અજ્ઞાનથી પોતે દુઃખી થાય છે.

પણ જ્યારે જ્યારે આપણને બહુ જ દુઃખનો અનુભવ થાય, ત્યારે મનને આ સવાલ પૂછવો:
'આના કરતાં વધારે દુઃખમય બનાવો દુનિયામાં બને છે કે નહિ?' આ પ્રશ્ન નવો જ પ્રકાશ દેશે!

તે સૈનિકે પોતાની રોજનીશીમાં બીજી આ વાત નોંધી છે કે, કોઈ પણ તક, જો કોઈનું સારું થઈ શકે તેવી, તમારા જીવનમાં આવી ચડે, તો કોઈ પણ હિસાબે, એ તકને જવા દેતા નહિ.

આવી અનેક તકો તમે ભેગી કરશો, તો એમાંથી જ તમને, તમારા જીવન સંતોષનું એક પરમ ઔષધ મળી રહેશે!

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૧૬]

બધે જ માનવતા !

ઉત્તરધ્રુવ પ્રદેશમાં બનેલી આ એક ઘટના છે. એક વખત એવું બન્યું એક શિકારી શિકાર કરવા નીકળ્યો.

ત્યાં તો શિકાર એ જ જીવન છે. અને એ જ ધાન્ય ભંડાર પણ છે.

શિકારીએ દૂર દૂર એક રીંછનું જોડું જોયું. તે ધીમે ધીમે ચોરવાટે ત્યાં પહોંચ્યો. એના જેવો દ્વિતીય શિકારી ત્યાં બીજો કોઈ ન હતો. એટલે એણે થોડીવારમાં ભાલો ફેંકીને રીંછને વીંધી નાખ્યું.

સામાન્ય રીતે બીજું પ્રાણી ભયનું માર્યું આવે પ્રસંગે નાસી જાય છે. પણ આ જોડામાં જે માદા બાકી રહી ગઈ, તે ભાગવાને બદલે, ત્યાં પોતાના જીવનસાથીની સંગાથે બેસી જ રહી !

શિકારીએ જાણ્યું કે થોડા વખત પછી એ ચાલી જશે, એટલે ત્યારે શિકાર લઈ આવવો ઠીક પડશે.

એ ત્યાં રાહ જોતો બેઠો રહ્યો. પણ ઘણો વખત થયો છતાં માદા ત્યાંથી ખસી નહિ !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલે એને ડરાવવા માટે એણે અવાજો કર્યા. ઘા કર્યા. પોતે દોડતો આગળ વધ્યો, ને જાણે એને પણ ભાલાથી મારી દેવી હોય એવો દેખાવ કર્યો. પણ પેલી માદા ત્યાંથી ખસી તો નહિ, પણ એવા કરૂણ રૂદનથી એ ત્યાં બેઠી રડતી હતી કે, શિકારીનું અંતર એ સાંભળીને વિંધાઈ ગયું !

તેણે વિચાર્યું કે શિકાર બીજે દિવસે આવીને લઈ જવો એ વધારે યોગ્ય છે.

એટલે એ વખતે શિકાર ત્યાં છોડીને એ પાછો ચાલી ગયો.

બીજે દિવસે એ ત્યાં આવ્યો, તો માદા હજી પણ ત્યાં બેઠી હતી. હવે એ રૂદન કરતી ન હતી. પણ પોતે જ જાણે રૂદનની આબેહૂબ મૂર્તિ બની ગઈ હતી. શિકારી આગળ વધ્યો. તેને પોતાનો શિકાર ત્યાં મૂકી દેવો પોસાય તેમ ન હતો.

પણ માદાએ એવી કરુણ રૂદનમય દૃષ્ટિથી એની સામે જોયું કે એ આગળ વધી શક્યો નહિ.

એને લાગ્યું કે એક વધુ દિવસ પસાર થશે તો કાંઈ વાંધો નથી. એવા હિમમય પ્રદેશમાં વસ્તુઓને સડો ભાગ્યે જ લાગે. એટલે એ દિવસે પણ તે પાછો ફરી ગયો !

ત્રીજે દિવસે એ આવ્યો. માદા હજી ત્યાં બેઠી હતી. એની દૃષ્ટિની કરુણતા એવી વેધક બની ગઈ હતી, કે શિકારી ત્રીજે દિવસે પણ પાછો ફરી ગયો.

એની એ દૃષ્ટિમાં જાણે કરુણ પ્રેમનો એક મહાન કવિતાગ્રંથ વાણી પામી રહ્યો હતો !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચોથો દિવસ, હવે તો માદાની આસપાસની હવા-માંથી પણ જાણે રૂદનના પડઘા સંભળાતા હતા.

પાંચમો દિવસ, છઠ્ઠો દિવસ, સાતમો દિવસ, એક પછી એક દિવસો ચાલ્યા.

પણ માદા હજી ત્યાં બેઠી હતી – પોતાના જીવન સાથીની પાસે ! કેવળ રૂદનની પ્રતિમા બનીને; આંસુ-માંથી ઊભી થયેલી મૂર્તિ બનીને !

આઠમો દિવસ આવ્યો. આજે શિકારી નિશ્ચય કરીને આવ્યો હતો. આજે એ માદાને કાઢવાનો હતો. શિકાર હાથ કરવાનો હતો.

એ આવ્યો, આગળ વધ્યો, પણ જેવી એની દૃષ્ટિ પેલી માદા ઉપર પડી કે, એનું હૃદય જાણે પાણી પાણી થઈ ગયું !

પોતાના જ હૃદયમાંથી ઊઠતો હોય તેવો કોઈ અકથ્ય વિલાપ એને સંભળાઈ રહ્યો હતો ! એનાથી એ સહન થતો ન હતો.

તે પોતે ત્યાંથી રડતો રડતો જ પાછો ફરી ગયો. તેણે પોતાનું ભાલું ફેંકી દીધું. ત્યાંથી એ ભારે હૈયે, શિકાર ત્યાં જ છોડી દઈને, ઘર તરફ પાછો ચાલ્યો ગયો.

માદાનો પ્રેમ જીત્યો હતો. શિકારીની માનવતા જાગી હતી.

હિમમય આખો પ્રદેશ આ એક અનોખી ઘટનાને નિહાળતાં જાણે પુલકિત થઈ ગયો હતો !

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૧૭]

સત્યનું દર્શન !

એ શું હશે એના વિષે દરેકનો અનુભવ જુદો જુદો હોઈ શકે. ઘણીવખત જ્યારે નીરવ રાત્રિ શાંત રીતે વહેતી હોય છે, ચારે તરફની સૃષ્ટિ અંધાર પછેડામાં છૂપાઈ ગઈ હોય છે, અને આકાશના અસંખ્ય તારાઓ, કેવળ પોતાના પ્રકાશવાથી પણ દુનિયાને આનંદ આપી રહ્યા હોય છે, ત્યારે મને એક વાત સ્ફુરી આવે છે. જે પંથ કાપ્યો, તે પંથનાં સંકટો તે વખતે વિહ્વળતા આપી રહ્યાં હતાં; પણ આજે એમનું સ્થાન શું છે?

આજે જાણે એ સંકટો, મને પોતાના સ્વજનની પેઠે, ફરીને બોલાવી રહ્યાં છે!

એ વખતે મને થાય છે, જીવનને એકડે એકથી શરૂ કરવાનો આનંદ, જો પાછો ફરીને હું પ્રાપ્ત કરી શકતો હોઉં! ઘણી વખત એમ થાય છે કે, હું આગળ ધપવા માટે પ્રયત્ન કરતો હોઉં, આશા મળતી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોય, નિરાશા પણ સાંપડતી રહેતી હોય, કોઈ સ્વજન જેવા સજ્જનનો હાથનો ટેકો મળ્યો હોય, કોઈ દુર્જને વળી, ભૂલ વિના હેરાનગતી આપવામાં આનંદ માન્યો હોય, અનેક સંકટો અને સાધન વિહીનતાઓ વચ્ચે થોડી થોડી ચોરાયલી પળોમાં, બે ચાર મનોરમ કાવ્ય પંક્તિઓ સ્ફુરી જતી હોય, માંડ માંડ આઠ દસની ઓરડીમાં બે ચાર ઠેકાણે ઉપરથી ટપકતા વરસાદ પાણીમાં, હું કાગળિયાં આમ તેમ ફેરવતો હોઉં, ને મારી લખેલી કવિતાની બે ચાર લીટીઓ છેકાઈ ન જાય એટલા માટે એમને છાતી સરસી રાખતો હોઉં – મને ઘણી વખત થાય છે, મારું એવું જીવન મને હવે ક્યારે પાછું મળે ?

સિદ્ધિ જેવું કાંઈક દેખીને તો મને હવે એમાં વૃદ્ધાવસ્થાના ધોળા નિસાળા દેખાય છે!

સંભવિત છે કે, માણસ જાતની નબળાઈ, પેલા કવિજને ગાઈ છે તે – કે જે હોય તેનો અસંતોષ અને pang for what is not – અને જે નથી તે વિષેનો તલસાટ, માનવજાતને મળેલી આ કુદરતી નબળાઈ, કદાચ આમાં કારણ રૂપ હશે જ; પણ બીજો વિચાર વળી મને એમ આવે છે કે હવે પછી મળનારા અભિનવ જીવનની જ આ શરૂઆત ન હોય ? જે જીવન હવે પછી આવવાની સંભાવના છે, તે જીવનની જ આ શરૂઆત ન હોય ? જીવન અનંત છે એ શ્રદ્ધાબીજ આ વિચાર જન્માવે છે.

એ જે હોય તે. પણ મને ઘણી વખત લાગે છે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે નાનકડામાં નાનકડી ઈંટને હાથે ઊપાડીને હું મૂકું, ગોઠવું, ફેરવું, ફરી મૂકું, નિહાળું ને યથા સ્થાને આવેલી જોઈને બીજી ઈંટ એ પ્રમાણે લાવું, ને એમ ને એમ, એક સર્વાંગ સુંદર ઇમારતને છેક પાયાથી ટોચ સુધી હું પોતે જ રચું, આવી કોઈક રચનાનો આનંદ હું હમેશાં મેળવ્યા કરું! મને તો, આવું જીવન જીવવાનો એક અભિલાષ, કોણ જાણે ક્યાંથી આવ્યા જ કરે છે!

મહાન મહાલયોની પ્રાપ્તિ માટેનો પુરુષાર્થ ન કરીને, પોતાની ઝુંપડીને મહાલયો માની લેવાની, ને એ પ્રમાણે આગળ ન વધવાની, કોઈ કંગાલ વૃત્તિનો આ એક પડઘો પણ હોય!

એ શું છે એની મને સમજ નથી. એ શું નથી એની પણ મને સમજ નથી. મને તો જાણે આમાં જ જીવન દેખાય છે! પેલાં મારે ત્યાં આવતાં ચકલાં, માળો નાખે છે, વીંખે છે, કોઈ વીંખે તો વળી તરણાં લાવે છે, આનંદ કિલ્લોલ કરે છે, ગાતાં જાય છે, ગાંડીઘેલી પોતાની ઇમારત પાછી ઉભી કરે છે, એ પડે છે તો વળી પાછાં પુનશ્ચ હરિઃ ૐ કરતાં શરૂ કરે છે, અને એમ ને એમ, જાણે જીવન સમુદ્રમાં વિહરતાં જણાય છે! કેવળ જીવન હોવાનો, 'જીવન છે' એટલા જ જ્ઞાનનો, આ આનંદ, મને એટલો તો આકર્ષક ને રમણીય લાગે છે કે હું પણ, આ 'જીવન છે' એ વિચાર માત્રથી, તમામ વિપત્તિઓને, બધી વિટંબનાઓને, અન્યાયોને, આપત્તિઓને, કટુ અનુભવોને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાણે ભૂલી જાઉં છું! અત્યંત શાંતિથી સમુદ્રમંથન-માંથી નીકળેલા વિષનું પાન કરતા ભગવાન શંકરની પ્રતિમા એ વખતે મને નજરે ચડે છે!

મને થાય છે કે, જીવન સમુદ્રના બધા વિષને હું પણ કોઈક વખત ગટગટાવી જવાની શક્તિ મેળવું! ને કેવળ 'જીવન છે' એટલા જ ભાનમાત્રથી, પ્રભાતના પ્રથમ પરોઢની માફક નાચી ઉઠું!

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૧૮]

જીવનની વાર્તા

એક વખત એક ફિલસૂફ ફરવા નીકળ્યો. નિત્યના ચિંતનશીલ સ્વભાવને લીધે એને બહાર નીકળવાની ભાગ્યે જ ટેવ. એને ખબર નહિ કે કુદરતમાં કેટલી મીઠાશ ભરી છે! એ પોતાને ગામથી એક બીજે ગામ જવા નીકળ્યો હતો.

રસ્તામાં એને એવી તરશ લાગી કે ન પૂછો વાત! જીવ જાય એવી તરશ લાગી. ક્યાંક પાણી મળી જાય એ માટે એ નજર ફેરવતો હતો, એટલામાં આઘે આઘે એણે એક ખેતરમાં એક ખેડૂતને કામ કરતો જોયો.

તે ત્યાં ગયો. ખેડૂતે એને પાણી પાયું. પણ એ એટલું સ્વાદિષ્ટ લાગ્યું કે એ વિષે ખેડૂતને પૂછવાનું એને મન થઈ આવ્યું.

તેણે ખેડૂતને પૂછયું: 'તમે હમેશાં આવું પાણી પીઓ છો?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હા. કેમ ?'

'આવું મીઠું ને સ્વાદિષ્ટ પાણી તો મેં જીવનભરમાં કદી પીધું નથી!'

'આ પાણી આંહીંથી પાંચ ગાઉ દૂર એક કૂવો છે તેનું છે!'

'પીવા માટે એટલે દૂરથી પાણી લાવવાનું?'

'કારણ કે, આંહીં જે પાણી છે તે ખેતરમાં ઉપજ આપવા માટે બરાબર છે. પીવા માટેનાં પાણી આંહીં નથી. એ પાંચ ગાઉ દૂરથી લાવવાનાં હોય છે!'

'પણ ત્યારે તો એ હમેશની તકલીફ થાય!'

'જીવવા માટે જે જરૂરી હોય તે માણસ કરે, એમાં તકલીફ શું? એ તો એક પ્રકારનો આનંદ!'

ફિલસૂફને ખેડૂતની વાણીમાં રહેલ અભિનવ વિચારદર્શનથી નવાઈ લાગી. એને ખેડૂતની સાથે વધારે સંવાદ ચલાવવાનું મન થયું. એને જાણવું હતું કે ખેડૂતને આવી વાત ક્યાંથી મળી? પછી એમની વચ્ચે આ સંવાદ થયો:

'તું ફિલસૂફી શું છે તે જાણે છે?'

'હું તો ખેડૂત છું!'

'પણ તેં ફિલસૂફીનું કોઈ પુસ્તક તો જોયું હશે નાં? હું આવ્યો ત્યારે તું ચિંતનમગ્ન હતો!'

'આંહીં તો આ પુસ્તક છે. પેલાં પંખી, આપણી જરૂરિયાતના ધાન્યનો નાશ ન કરે માટે એને ઉડાડતાં રહેવાં! ભલે મારવાં નહિ, પણ ઉડાડતાં રહેવાં!'

'પણ તેં મૃત્યુ વિષે કાંઈ વાંચ્યું વિચાર્યું છે? કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વાંચ્યું વિચાર્યું જ નથી.?'

'મૃત્યુ વિષે તો વિચાર્યું નથી. પણ પચીસ વર્ષના એકલવાયા જીવન પછી, મેં લગ્ન કરવા વિષે ચોક્કસ વિચાર્યું છે!'

'તેં આ પણ જાણ્યું નથી કે જીવન ક્ષણભંગુર છે?'

'જીવનની મહેનત જેમાં નાખી છે, તે આ મારું ખેતર, આગલા મહિનામાં ધાન્યના પાકથી તૈયાર થઈ જવાનું છે!'

'તેં સત્યનું દર્શન કર્યું છે?'

'તમારી વાત કાંઈક ન્યારી છે. હું એ સમજતો જ નથી. શું મૃત્યુ, શું ક્ષણભંગુર, શું સત્ય ને શું વળી દર્શન! બધું જ મને નવું નવું લાગે છે!'

'મારા મિત્ર! ત્યારે તો આ તારું દર્શન જ મને આનંદમગ્ન બનાવી દે છે! મને એમ લાગે છે, તું પૃથ્વીનો સૌથી પહેલો છોડ છે; ને આજે પણ તું જ, ભૌતિક દુનિયાનો પહેલો છોડ છે!'

ખેડૂત એમાં કાંઈ સમજ્યો નહિ. પણ તેણે વિનયથી કહ્યું: 'થોડું વધુ પાણી પીશો? પાણી પીવા જેવું છે!'

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૧૯]

ભૂલતાં શીખો !

એક વખત બર્નાર્ડ શૉને કોઈએ કહ્યું કે અમુક માણસની યાદશક્તિ ઘણી સારી છે. ગમે તે વાત ગમે તે વખતે થઈ હોય છતાં એની યાદીમાં એ હોય હોય ને હોય. એટલી બધી તેજસ્વી એની યાદશક્તિ છે.

બર્નાર્ડ શૉએ પોતાની લાક્ષણિક શૈલીમાં એનો ઉત્તર વાળ્યો હતો. 'એકલું યાદ રાખવું, એ પૂરતું નથી. ભૂલવાનું યાદ રહી ન જાય, એની સંભાળ લેવી જોઈએ.'

બર્નાર્ડ શૉના આ વાક્યને આપણે જો બરાબર તપાસીએ તો ધ્યાનમાં આવશે કે ઘણાખરા માણસો પોતે જેને અન્યાય માન્યો છે તે અન્યાયને ભૂલી શકતાં નથી. અને એની યાદીમાં હેરાન હેરાન થયાં કરે છે. અને વધારામાં આવી વાતને માણસ પોતાનું બળ માનતો હોય છે, એ એની કરૂણતા છે. ખરી રીતે આપણે આપણી જાતને આ સવાલ પૂછવો જોઈએ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'આ વસ્તુ શું આપણે 'હમેશાં યાદ રાખવાની છે?' જો હમેશાં યાદ રાખવાની ન હોય તો ભૂલી જવામાં જ સાર નથી?'

અઢારસો સત્તાવનના બળવાની એક વાત છે. એમાં પડેલા અનેક માણસો પછી તો સાધુ સંન્યાસી બાવા જેવા થઈને દેશમાં રમણ ભ્રમણ કરતા હતા.

એવા એક બાવાજી નર્મદા કિનારે આવીને વસ્યા હતા.

એવામાં ફરતા ફરતા એક દિવસ એક બીજા સંન્યાસી પણ ત્યાં આવી ચડ્યા. ચાંદની રાત હતી, નર્મદાજીનો કિનારો હતો, તોતિંગ લાકડાની ધૂણી જલતી હતી, એટલે બન્ને જણા વાતોએ વળગ્યા. કૈક નવા જુની વાતો થઈ.

વાતોમાં ને વાતોમાં ધ્યાન ન રહ્યું, પણ સંન્યાસીએ પોતાની જાત પ્રગટ કરી દીધી. બાવાજીના મનમાં એક તીર વાગી ગયું. આ સંન્યાસીએ જ એને બાવો બનાવ્યો હતો, નહિતર આજે એ ગાસ ગરાસ ભોગવતો હોત!

વાત એવી હતી કે, જ્યારે બળવો શમ્યો, ત્યારે જેણે જેણે મદદ કરી હતી, તે તમામને એક રીતે કે બીજી રીતે નવાજવામાં આવ્યા હતા. બાવાજીએ પોતાનો દાવો રજુ કર્યો હતો. પણ આ સંન્યાસી એ વખતે જમાદાર હતો. તેણે એ દાવાનું પોકળપણું પ્રગટ કર્યું ને બાવાજી ગામમાંથી રાત લઈને ભાગ્યા! આજે પોતાના એ જ દુશ્મનને આંહીં આવેલા જોઈને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એને પોતાનો અન્યાય સાંભરી આવ્યો. પછી તો બન્ને સુવા ગયા. પણ બાવાજીને નિદ્રા આવે નહિ. એને એમ થાય કે આ સંન્યાસીને જો નર્મદાના ઉંડા જલમાં પધરાવી દીધો હોય તો પોતાને મળેલો અન્યાય ધોવાઈ જાય !

આ વિચાર એના મનમાં ઘોળાયા કરે. એટલે મનને ક્યાંય ચેન પડે નહિ. એટલે રાત્રિના ઘોર અંધકારમાં એ એકલા ઉઠ્યા. જઈને સંન્યાસીને ઉપાડ્યા. નદીને કિનારે ઉપાડી ગયા. પણ એને એક આશ્ચર્ય થયું. સંન્યાસી છૂટવા માટે જરા પણ મથામણ કરતો નથી, તો મરી ગયો છે કે શું ?

એટલે એમણે એને હલબલાવ્યો. સંન્યાસી તો જાગતો જ હતો, તે બોલ્યો, 'ભાઈ! તું જે કામે નીકળ્યો છે તે કામ પૂરું કર ને ! નાહકનો મને જગાડે છે શું કરવા ?'

બાવાજી તો હેબતાઈ ગયા. બોલ્યા : 'ત્યારે તને ખબર લાગે છે ? પણ ત્યારે તું બોલ્યો કેમ નહિ ?'

સંન્યાસીએ જવાબ વાળ્યોઃ 'આમાં મારે શું બોલવાપણું હતું ? તેં વેષ બદલ્યો, આટલાં વરસ ગયાં, આજ હવે એ વાત રોળાઈ ટોળાઈ ગઈ છે, છતાં તારા મનમાં હજી એ બેઠી છે, આટલું ઝેર જે મનમાં હોય, તે મનને કોઈ સારી વાત અસર કરે ખરી ? એટલે જ હું કાંઈ બોલ્યો નહિ. હવે તું તારું કામ પૂરું કરી લે. અમસ્તો પણ મારો વખત હવે પૂરો તો થવા આવ્યો છે. !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બાવાજીએ એ સાંભળતાં જ શરમથી સંન્યાસીને છોડી દીધો.

એ વખત પછી સંન્યાસીએ કહ્યું કે 'ભાઈ! આ વાત ભૂલવામાં માનવતા રહી છે. પણ માફી આપવામાં તો દૈવત્વ વસે છે. તું દેવ ન થા તો ભલે, માનવ ન રહે તો પણ ભલે, પણ તારી જંગલી પશુતા, તને જે કરવા પ્રેરે, તે કરવાની ના પાડનારો, પાળેલો પશુ તો થા! એટલું તું જાળવશે તો પણ ઘણું છે!'

ત્યારે જીવનમાં પણ હાલતાં ને ચાલતાં, જરાક અન્યાય થયો કે તરત માણસ પશુતા બતાવવા તૈયાર થાય છે, એમાં એનો પોતાનો જ વિનાશ છે. એવી રીતે મેળવેલો ન્યાય એ ન્યાય નથી. એ ઘોર જંગલી પશુતા છે. કેટલીક જાતો આવી વેરની ધૂનમાં ને ધૂનમાં સાફ થઈ ગયાનો ઈતિહાસમાં ઉલ્લેખ છે. એક સાધુ હમેશાં કહેતા. 'તમે કયે દિવસે કડવી દવા લીધી હતી એ કહી શકતા નથી. પણ કયે દિવસે તમે કડવું વેણ સાંભળ્યું હતું તે કહી શકો છો. આવી જાગૃતિ જો મન પરત્વે બતાવવામાં આવે તો માણસનો ઉદ્ધાર થઈ જાય. બર્નાડ શૉનું વાક્ય યાદ રાખવા જેવું છે. 'It is not enough to remember. We should also learn how and what to forget'

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૨૧]

નિષ્કામ કામ

આપણી આંખની જે કીકી છે એની રચના અજબની છે. એક વિદ્વાને એક ઠેકાણે કહ્યું હતું, કે 'ઈશ્વરને ઓળખવો હોય તો આંખની રચના જુઓ.' આટલી નાની સરખી આંખદ્વારા માણસ દુનિયાની આટલી બધી વિશાળ સૃષ્ટિને પોતાના અંતર સાથે જોડી શકે છે. 'જેવી દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ' એ કહેવતમાં ઘણુંખરું જ્ઞાન આવી જાય છે. આપણે આ એક જ ઇંદ્રિયની વાત સમજીએ, તો એમાંથી ઘણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. એમ કહેવાય છે કે આંખની કીકીની પાછળ શરીરની તમામ નાની–મોટી નસોનું કેન્દ્ર આવેલું છે. એ નાની–મોટી નસો લગભગ બે લાખની સંખ્યામાં છે. એ બે લાખ નસોનું કેન્દ્ર આપણી, આંખની કીકી છે એમ કહીએ તો ચાલે.

આ ઉપરથી આપણે એક વિચાર કરવાનો રહે છે. આપણી આંખની ભાષા શબ્દો કરતાં પણ વધારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બળવાન છે.

શબ્દો તો કોઈ મૂંગો માણસ હોય તો બોલી ન શકે. વળી જુદી ભાષા હોય તો શબ્દો બોલવા છતાં કાંઈ સમજણ ન પડે એવું પણ થાય. પણ તે વખતે આંખની ભાષા તો જરૂર વાત કરી શકે. આ પ્રમાણે આપણી આંખ તો આપણી બળવાનમાં બળવાન ઇંદ્રિય છે. એ દ્વારા આપણે ઘણુંબધું આપણા મનને પહોંચાડી શકીએ છીએ. પછી મન એનો જેવો ઘાટ ઘડે તેવું વસ્તુનું રૂપ થાય છે

એક ઉદાહરણ લઈએ. ફૂલની વાત લ્યો. માણસ એક ફૂલ જોઈને આનંદ પામે છે. એ આનંદને લીધે એના મનમાં એવો વિચાર ઉદ્ભવે કે આ ફૂલ હું ઈશ્વરને ચરણે ધરું અને એ રીતે મારી લાગણી કે પ્રેમ વ્યક્ત કરું, ત્યારે એ ફૂલ, એ માણસને માટે, પ્રેમભક્તિનું સાધન બની રહે છે.

એ નું એ ફૂલ માણસ સૂંઘીને ફેંકી દેવા જેવું કરે ત્યારે એની એ નાની સરખી ક્રિયામાં, ઉડાઉપણું ને છેલબટાઉપણું દેખાઈ આવે છે.

એ નું એ ફૂલ કોઈ સ્રીને માટે અંબોડે મૂકવા એ લઈ જાય, ત્યારે એ એનો પ્રેમ બતાવે કે વિલાસ પણ બતાવે. જેવી એના મનની સ્થિતિ.

એ નું એ ફૂલ કોઈ ખરેખરા જરૂરિયાતવાળાને આપે, ઉદાહરણ તરીકે કોઈ માંદાને, ત્યારે એ એનો સાચો ઉપયોગ કરે છે.

આ ઉપરથી આપણે સમજવાનું આટલું જ છે કે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઈશ્વરની દુનિયામાં કોઈ ચીજ નાની નથી; કોઈ ચીજ મોટી નથી. એણે તો ફૂલ આપ્યું. હીરા આપ્યા. સોનું આપ્યું. માણેક-મોતી આપ્યાં. અને ધાન્ય પણ આપ્યું. માણસે પોતે પોતાની સાંકડી વ્યવહારુ બુદ્ધિથી આ વસ્તુઓને મૂલ્યાંકન આપ્યું. અને ઠરાવ્યું કે હીરો કીમતી છે. સોના કરતાં એનું મૂલ્ય વધારે છે વગેરે. પણ ખરી રીતે સૃષ્ટિમાં કોઈ પદાર્થ વધારેમાં વધારે મૂલ્યવાન હોય તો તે માણસનું પોતાનું જીવન છે. એ જીવે છે એ જ સૌથી વધુ કીમતી વાત છે. એટલા માટે સંતોએ ગાયું છે, કે "નહિ ઐસા જનમ વારંવાર."

પણ માણસ આ ઉપરથી મનની વાતને સૌથી વધારે કિંમતી ન ગણે અને બહારના દેખાવને કિંમતી ગણે તો, એની આ સમજણ ઘણી જ ખોટી અને ઊંધી કહેવાય.

ગરીબ માણસ સાચા પ્રેમથી એક જ ફૂલ ધરે અને મોટો માણસ ભભકાથી એક મોટો હીરો ધરે, તો પરમાત્માની સૃષ્ટિમાં ફૂલની કિમ્મત વધે છે. માણસની નજરે હીરો મોટો દેખાય છે.

આ પ્રમાણે આપણે આપણી એક એક ઇંદ્રિય વિષે વિચાર કરીએ તો તરત લાગશે કે ઇંદ્રિય એ માણસનું બળ છે, એ એની શક્તિ છે. એની દ્વારા જ એ વિશ્વશક્તિ સાથે મેળ મેળવી શકે તેવું છે. એટલા માટે એણે પોતાને મળેલી ઇંદ્રિયનો દુરુપયોગ કરવો ન ઘટે. આંખ એ શરીરનું રત્ન છે. એ આંખદ્વારા માણસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બહારની સુંદરતાને મનમાં લાવી શકે છે. અને એ જ આંખદ્વારા ઝેર પણ ફેલાવી શકે છે. એમ કહેવાય છે કે 'માણસની આંખ એ એના હૃદયનું પ્રતિબિંબ છે'

પણ આ ઉપરથી આપણે સમજવાની એક બીજી જ વાત છે. આપણે આપણું ઘર સાફ કરવું હોય તો જેમ કકડે કકડે એને સાફ કરીએ છીએ, તેમ આપણે આપણા શરીરને સ્વચ્છ રાખવું હોય તો પહેલાં આ ઇંદ્રિય વિષે એક પછી એક વિચાર કરવો રહ્યો.

પણ જેમ શરીરની દવા છે, તેમ મનની પણ દવા છે. એ દવા તે પ્રાર્થના. જે માણસ સાચા દિલથી પ્રાર્થના કરે છે, તે ભૂલ નથી કરતો એમ નથી, ભૂલ તો એનાથી પણ થઈ જાય છે, પણ એ પોતાનો શુદ્ધિનો પ્રયત્ન છોડતો નથી. ઇંદ્રિયશુદ્ધિનો પણ પ્રયત્ન છોડવો ન જોઈએ. ભૂલ તો થશે જ. વારંવાર થશે. છતાં ગીતામાં કહ્યું છે તેમ, આ મનનો મહાપર્વત ધીમે ધીમે ચઢી શકાય તેવો છે. એકદમ મન વશ થઈ ગયું એમ માનનાર તો ભૂલાવામાં જ પડે છે.

વળી આ આપણી ઇંદ્રિયો એ જેમ આપણું અમોઘ બળ છે તેમ એ જ આપણું પતન કરનાર પણ છે. એટલે જે પહેલેથી ઇંદ્રિયો વિષે જાગ્રત રહે છે તે માણસ જ ખરો રસ્તો મેળવે છે.

પણ આ જાગ્રતિનો અર્થ એ છે કે મનમાં જે સંકલ્પ કર્યો તેને લગતું કાંઈક કામ કરવું.

કામ કર્યા વિના કેવળ પ્રાર્થના કરવાથી કે કેવળ ઈશ્વરનાં નામ લેવાથી આપણો ઉદ્ધાર ન કરીએ. એમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ સંકલ્પ તો આ હોય છે કે 'હવે પછી હું જે કાંઈ કરી શકું—કોઈને લેશ પણ ઉપયોગી થઈ શકું—તો મારું એ કામ ઈશ્વરપ્રીત્યર્થે, બદલાની આશા વિના ચાલતું રહો!' પ્રાર્થના, કથા, ભજન, નામ-સ્મરણ તમામનો ખરો અર્થ આ છે. કોઈને માટે હમેશાં કાંઈક મદદરૂપ થતા રહો. પછી ભલે તમે કેવળ મજૂરી કરતા હો, તો પણ બીજાને થાકેલ જોઈને એને હાથનો ટેકો આપવાની તમને વૃત્તિ થઈ આવે, એ બતાવે છે કે તમે ખરે રસ્તે છો.

ઈંદ્રિયશુદ્ધિ, નિષ્કામ કામ અર્થે છે એ કોઈ ન ભૂલે.

એ વિના તો એ શુદ્ધિ પણ કાંઈ ખપની ન રહે. કેવળ શોભાના ફૂલ જેવી થઈ જાય. એટલે આપણે જ્યારે ઈંદ્રિયશુદ્ધિની ને પરમાત્માની વાત કરીએ ત્યારે આપણે ખરી રીતે પરમાત્માની સૃષ્ટિની વાત કરીએ છીએ.

અને એ સૃષ્ટિમાં માત્ર એક જ નિયમ સૌથી બળવાન છે.

તમને જે મળ્યું છે તે સૌની સાથે આનંદથી વહેંચીને ભોગવો. તો જ તમે ભોગવી શકશો.

નિષ્કામ કામનો અર્થ પણ એ જ છે. કોઈ પણ પળે બીજાને લેશ પણ ઉપયોગી થઈ શકે તેવું કાંઈ પણ કામ કરી શકવાની તમારી શક્તિ હોય, તો એ તક જવા ન દો. એ પળ એ તમારું જીવન છે. 'નહિ ઐસા જનમ વારંવાર' એનું રહસ્ય પણ આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. આ પ્રમાણે જીવન વિષે માણસો વિચાર કરતા થઈ જાય તો ઘણી જ થોડી મહેનતે ઘણું મોટું ને ઉપયોગી કામ થઈ જાય.

આ ફેરફાર કરવાનું માણસના પોતાના જ હાથમાં છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૨૨]

કોન્ફ્યુશ્યસ

આજથી પચીસસો વર્ષ પહેલાં ચીનમાં એક ડાહ્યો માણસ થઈ ગયો. તેનું નામ કોન્ફ્યુશ્યસ. એનો ઈતિહાસ જેટલો અજવાળામાં છે તેટલો જ અંધારામાં છે. પણ એની જાણવા જેવી કેટલીક વાતો આપણી પાસે છે, તે એના પવિત્ર અને સમજુ મનને જાણવા માટે બસ છે. માણસ પવિત્ર હોય એટલું પૂરતું નથી. એ સમજુ પણ હોવો જોઈએ.

કોન્ફ્યુશ્યસ વિષે બે મત પ્રવર્તે છે. કેટલાકને તે મહાન જણાયો છે. તો બીજાને એ બહુ જ જૂનવાણી જેવો લાગ્યો છે.

તે વખતે ચીનની દુર્દશા હતી. અનેક વિભાગોમાં એ દેશ વહેંચાઈ ગયો હતો. એક વિભાગનો બીજા વિભાગ સાથે મેળ ન હતો. એમાંથી કાંઈક પણ વ્યવસ્થા કરવા માટે કોન્ફ્યુશ્યસનું મન તલસી રહ્યું હતું. આ વિષે એનું એક પ્રખ્યાત વચન યાદ રાખવા જેવું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. એ કહેતો, દુનિયાને તજીને માણસ જાત, પશુ પંખી સાથે પાછી વસવા જાય એ વાત હવે વાહિયાત જેવી લાગે છે. પશુ પંખી પણ એવી નવી વસ્તીના વધારાને ન ઈચ્છે. એટલે માણસને માણસ જાત સાથે જ કામ કરવાનું રહ્યું. તો પછી માણસ પોતાનાં દુઃખી ભાઈ ભાંડુઓની વચમાં જઈને વસે, ને એમના દુઃખમાં ભાગ લેવા મથે, એના કરતાં વધારે શ્રેષ્ઠ કામ બીજું કયું હોઈ શકે?

આ વાંચતાં ભગવાન તથાગતના શબ્દો ફરીને યાદ આવે છે. રાજની કે મોક્ષની ઈચ્છા ન કરતાં દુઃખીજનોનાં દુઃખ દૂર કરવાની એમાં પ્રાર્થના છે.

એક સાધુની વાત છે. એને કોઈકે પૂછયું કયો ધર્મ પામવાથી જલ્દી મોક્ષ મળે?

સાધુએ જવાબ વાળ્યો: 'જે મોક્ષ મેળવવા મથે છે તેના જેવો મૂર્ખો બીજો કોઈ નથી. આંહીં પૃથ્વીમાં કરવાનાં સત્કાર્યો કયાં ઓછાં છે કે માણસ પૃથ્વીથી ભાગીને મોક્ષની માગણી કરવા જાય છે? અને મોક્ષ પણ શું છે? સત્કર્મનો સ્વ આનંદ એટલે મોક્ષ.'

કોન્ફ્યુશ્યસનો સિદ્ધાંત પણ કાંઈક આવો જ હતો. તે પોતાના રહેઠાણ લુ નામના ગામથી આ હેતુસર જુદા જુદા વિભાગોમાં ફરવા નીકળ્યો હતો. અને થોડો વખત ન્યાયાધીશ પણ બન્યો હતો. પણ એણે જોયું કે પ્રાથમિક ભૂમિકા વિના લોકો ન્યાયાલયોમાંથી પણ કાંઈ મેળવી શકે તેમ નથી.

એટલે એણે પોતાના ગામ—લુ માં—એક વિદ્યાપીઠ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સ્થાપી. ન્યાય અને સત્યનો પ્રચાર કરવા માટેની હવા ઊભી કરવાનો તેણે ત્યાં બેઠાં બેઠાં પ્રયત્ન કર્યો

એ પોતે મજુરીનું જીવન ગાળતો અને એ દ્વારા જ, એ સામાન્ય માણસોની સ્થિતિ સમજી એમના પ્રત્યે સહાનુભૂતિ કેળવતો.

તે વખતના ચીનદેશમાં એવી ભયંકર હવા હતી કે અસંખ્ય વિભાગો થવાથી માણસોને માણસોમાંથી શ્રદ્ધા ઉઠી ગઈ હતી. આ હવા જેવી તેવી ઝેરી ન ગણાય. માણસને માણસ પ્રત્યે શ્રદ્ધા ન રહે એટલે પછી બધી વાતનું દીવાળું ફુંકાય ! પછી તો સામાન્ય વ્યવહાર પણ શી રીતે ચાલે ? કારણ કે કોઈને કોઈનામાં વિશ્વાસ તો હોય નહિ. કોન્ફ્યુશ્યસે માણસોને પોત પોતાના સ્વાર્થ માટે એક બીજા સામે લડતા જોયા, અને છતાં સૌ દેખાવ જનસેવાનો કરતા હતા !

કોન્ફ્યુશ્યસે આ જોયું. એને લાગ્યું કે જ્યાં સુધી ઉપરથી રાજ નહિ સુધરે, ત્યાં સુધી આ સ્થિતિ નહિ સુધરે. એટલે એણે રાજાઓને અને રાજકર્તાઓને ઉપદેશ આપવા માંડયો.

એને ચીન દેશમાં નવી હવા લાવવી હતી. પણ નવી હવા આવે ત્યારે સાથે લોહી વહેતી નદીઓ લાવે છે. કોન્ફ્યુશ્યસને નવી હવા લાવવી હતી. અને એ હવા લોહી વિના લાવવી હતી. લોહીલુહાણ થઈને જાનવરો પણ સુધરે. લોહીલુહાણ થયા વિના માનવો સુધરે એ મહાન કાર્ય કોન્ફ્યુશ્યસે હાથમાં લીધું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એણે સામાન્ય માણસ પાસે બે જ વસ્તુ માગી. તમે શ્રમ કરો અને બુદ્ધિપુર્વક શ્રમ કરો. પછી તમારામાં હૃદય આવશે જ આવશે. બુદ્ધિપૂર્વકના શ્રમ પાછળ હૃદય ચાલે છે. તમે બુદ્ધિપુર્વકનો શ્રમ કરો, તો સુખી હવા ઉભી કરશો. એ સુખી હવા તમામ માણસને હૃદય આપે, ને હેવાનીયત ન આપે, એ જોવાનું કામ રાજનું છે. એટલા માટે એણે self restraint સંયમનો મહિમા ગાયો. એણે તો આ સંયમ માટે એટલે સુધી વાત કરી કે દરેક માણસનો ખોરાક, એના શ્રમ પ્રમાણે, નિયમનથી એને મળવો જોઈએ. કારણ કે ખોરાક એ જીવન ઘડતરનો જ એક ભાગ છે. એને વિલાસમાં ફેરવવો ન જોઈએ.

કોન્ફ્યુશ્યસે પોતાની આસપાસ એક સંઘ ઊભો કર્યો.

એ સંઘમાંથી કેટલાક રાજ કર્મચારીઓ થયા. એ પોતે પણ રાજ કર્મચારી થયો હતો. પણ એણે જોયું કે પોતાના સંઘના માણસો પણ સત્તા મેળવ્યા પછી, માનવોને બહુ ઉપયોગી થઈ શક્યા ન હતા!

એટલે એણે આખા દેશને જાગ્રત કરવા માટે એક મોટી મુસાફરી ઉપાડી. એણે એ મુસાફરીમાં જોયું કે એના સ્વપ્નાનું રાજ કોઈ ઠેકાણે નથી! આખા ચીન દેશમાં ક્યાંય એની સ્વપ્નાની ભોમ એને જડી નહિ!

એના મૃત્યુ સમયે તો એને એક મહાન નિષ્ફળતાને વરેલા માણસ તરીકે સૌએ માન્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ એના જે શબ્દો હતા તે પ્રજામાં ચમત્કાર કરતા રહ્યા. એણે તે વખતે એક મહાન સિદ્ધાંત આપ્યો હતો. શાસન કરનારાઓને સુધારો અને તંત્ર સુધરશે. રાજતંત્ર ત્યાં સુધી જ રહેવુ જોઈએ જ્યાં સુધી એ લોકકલ્યાણ સાધી શકે. લોકકલ્યાણ સાધી ન શકનારા રાજતંત્રે તરત વિખરાઈ જવું જોઈએ. શાસન કરનારાઓને જો તમે અમુક જ વર્ગમાંથી પસંદ કરવાની પ્રથા ચલાવશો, તો અવશ્ય એ પ્રથા કોઈ પણ સુશાસનને બગાડી મુકશે. આ છેલ્લા સિદ્ધાંતને લીધે કોન્ફ્યુશ્યસને આમવર્ગનો મોટો ટેકો મળતો રહ્યો. અને એના મૃત્યુ પછી એના સિદ્ધાંતો જાળવનારો મોટો વર્ગ ઊભો થયો.

પણ કોન્ફ્યુશ્યસના કલ્યાણકારી સુત્રોને પણ બગાડી શકાય તેમ છે એ પાછળથી જણાયું. કારણ કે છેવટે તો કોઈ પણ સુશાસન કે કોઈ પણ શાસન, સ્થાન ઉપર બેઠેલા માણસના સંસ્કાર જેટલું જ સંસ્કારી બની શકે છે. એટલે માણસને સુધારવાનું ન બને તો શાસન ન જ સુધરે.

વર્ષો થયાં, કોન્ફ્યુશ્યસના એ જમાનાથી આજે સ્ટેલીનના જમાના સુધી, પ્રશ્ન આ જ રહ્યો છે. 'માણસને સંસ્કારી શી રીતે બનાવવો?' માણસ સંસ્કારી ન બને તો શાસનને ગમે તેવું રૂપાળું નામ આપવાથી એ રૂપાળું શી રીતે બને?

આપણી આજની સાધનોની વિપુલતા જોતાં, કોઈપણ શાસન ધારે તો, માણસને સંસ્કારી હવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપવાનું કામ વેગથી કરી શકે અને માણસને ફેરવી પણ શકે.

એ સાધનો અત્યારે આટલાં છે. સીનેમા, રંગભૂમિ, રેડિયો, શાળાઓ, વર્ત્તમાનપત્રો.

આ પાંચનો જે શાસન સદુપયોગ કરશે તે પ્રજાને માત્ર બળવાન કે વિજયી નહિ, સંસ્કારી અને સુખી બનાવશે. એનો જે દુરૂપયોગ કરશે, તે ખાડે જશે ને ખાડે પડશે.

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૨૩]

પ્રસંગ કથાઓ

'આપણી કેળવણીમાં ક્યાં ખામી છે?' એક વખત અમારે આ ચર્ચા થઈ. એક વૃદ્ધ પુરૂષ સાંભળતા હતા તેમણે ઊભા થઇને કહ્યું, 'તમે બધા આંહીં શાંત ઊભા રહો. હું તમને આપણી કેળવણીનો કરૂણ અંજામ કેમ આવે છે તે બતાવું!'

અમે શાંત ઊભા હતા, એટલામાં એક છોકરી આવી. તેણે આવીને આ વૃદ્ધને કાંઈ ચીઠી આપવાની હતી તે આપી. તે પાછી જતી હતી ત્યાં વૃદ્ધે પૂછ્યું: 'બેન! તુ 'ફીફ્થ'માં પાસ થઈ ગઈ કાં?'

'હા કાકાજી! હુ 'સીક્સ્થ'માં આવી!' ત્યાર પછી એ ચાલી ગઈ. એ ઝાંપેથી જતી હતી ત્યાં પેલા વૃદ્ધ માણસે કહ્યું: 'હવે જુઓ, આપણી કેળવણી શું નથી આપતી તે તમારે જોવું હોય તો ત્યાં નજર કરો!'

અમે નજર કરી. પણ કાંઈ જોયું નહિ.

'કાંઈ જોયુ નહિ?' વૃદ્ધે અમારા તરફ ફરીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પૂછયું. 'ત્યારે તો તમે પણ દૃષ્ટિ ગુમાવી છે. જુઓ, એ છોકરી ઝાંપો ઉઘાડો મૂકીને ચાલી ગઈ.'

અમે ત્યાં જોયું તો વાત સાચી હતી. છોકરીએ ઝાંપો બંધ કર્યો ન હતો. જાણે કે એટલા શ્રમમાં પણ નાનપ હોય! કે એવી વ્યવસ્થાને એ ટેવાયલી જ ન હોય!

'ત્યારે તમારી કેળવણીમાં આ ખામી છે. વ્યવસ્થા શક્તિ, જાત શ્રમ વિના આવે જ નહિ, અને જાત શ્રમને કેળવણીમાં સ્થાન નથી. આ કારણ છે! જુઓ, આ એવું બીજું કારણ પણ આવી રહ્યું છે તે બતાવું.

એટલામાં એક છોકરો દોડતો આવ્યો. તેના હાથમાં ગઈ કાલનું 'પેપર' હતું. તે 'પેપર' દેવા માટે જ આવ્યો હતો. તે 'પેપર' આપતાં હાંફતો હાંફતો બોલ્યો; 'કાકા' આ તમારું 'પેપર' બાપાજીએ કહ્યું છે, આજનું હોય તો આપો!'

વૃદ્ધ અંદર ગયા. પેપર લાવ્યા. પછી એની બરાબર ઘડી કરી. છોકરાના હાથમાં તે આપ્યું. આપતાં બોલ્યા, "અલ્યા' તું પણ 'સીક્સ્થ'માં આવ્યો ?'

'અરે! હોય કાંઈ કાકા? હું તો મેટ્રીક પાસ થઈ ગયો. આ વખતે તો કોલેજની તૈયારી છે!

એ પેપર લઈને ચાલતો થયો.

વૃદ્ધે અમારા તરફ ફરીને કહ્યું. 'જોયું તમે? મેં એને 'પેપર' ઘડી કરીને આપ્યું હતું. એ જ પ્રમાણે હમેશાં આપું છું. પણ જ્યારે એ 'પેપર' પાછું દેવા આવે, ત્યારે આ જ પ્રમાણે! ફરફર થાતું લાવે!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણી રીતમાંથી રીત ગ્રહણ કરવાની શક્તિ પણ જાણે હવે ક્યાંય નથી!

આ પ્રમાણે જીવનમાં વ્યવસ્થા શકિત આવતી જ નથી. એ જ આપણા તમામ પતનનું કારણ છે! એ શી રીતે આવે?

એક જ રીતે. પહેલેથી વ્યવસ્થિત થવાની ટેવ પાડવાથી. વ્યવસ્થાને પરીક્ષાનું મહત્ત્વ આપવું, એ જ જાણે જીવન છે, એમ સમજવું. તો જ બસમાં ચડતાં, થોડીવાર લાઈનમાં ઊભું રહેવું પડે તો ગુસ્સે ન થઈ જવાય! વ્યવસ્થા શાંતિને જન્માવે છે. શિક્ષણમાં નાનામાં નાના કામમાં વ્યવસ્થાનો આગ્રહ રાખવામાં આવે તો જ જીવન ઘડાય. આને માટે આપણી ઘર કેળવણી જવાબદાર છે. છોકરાં નાના હોય ત્યારે ગમે તેમ રડે, ગમે તેમ બોલે, ગમે તેમ હરેફરે, કોઈ ભાવ જ પૂછે નહિ! આ વસ્તુ મોટપણે પછી ફાલે છે.

એક વખતની વાત કહું. એક ઠેકાણે એક બાઈએ ફરતાં ફરતાં લીંબુડી જોઇ. એમાં લીંબુ લટકતાં હતાં. પોતે મોટી ઉમ્મરની અને ચારે તરફ વાડ એટલે પ્રવેશ મેળવવો પણ અઘરો તેથી તેણે પોતાના બે ત્રણ નાના ભુલકાંને કહ્યું કે તમે અંદર જાઓ! તમારો કોઈ ભાવ નહિ પૂછે!

આવી રીત સંસ્કારી ગણાતા માણસો રાખે પછી પ્રજાકીય ગુણ જેવો ગુણ જ ક્યાંથી જન્મે? એક ડૉકટર અમારી પાસે શિસ્ત પાલનની મોટી મોટી વાતો કરતા હંમેશા ઊભા રહેતા હતા. પણ જેવું, બસમાં ચડવાનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવે કે તે સૌથી પહેલા દોડતા, અને ગેરવ્યવસ્થા કરી મૂકતા.

એટલે જ્યાં સુધી આપણે નાના મોટા તમામની પાસેથી જાત મહેનત ને શિસ્તપાલનનો આગ્રહ ન રાખીએ, ત્યાં સુધી 'નેશનલ કેરેકટર' પ્રજાકીય ગુણ તરીકે કોઈ ગુણનો વિકાસ સાધી ન શકીએ.

[૨]

એક નર્સની વાત છે. એનો વિચાર તો ડૉક્ટરી લાઈન લેવાનો હતો, પણ તેમાં એને નિષ્ફળતા મળી. એટલે એ નર્સ થઈ. છતાં એણે પોતાના શોખની ખાતર થોડો થોડો શસ્ત્ર ક્રિયાનો અભ્યાસ કર્યા કર્યો. અને ધીમે ધીમે એ એમાં નિષ્ણાત પણ થઈ ગઈ.

હવે એક વખત એવુ બન્યું, એક બાઈ દવાખાનામાં આવી. એ દવાખાનામાં હતી ત્યાં જ સમાચાર મળ્યા કે તેણે પોતાના પતિને લડાઇમાં ગુમાવ્યો છે. બાઈના શોકનો પાર ન હતો. છતાં એણે બહુ ધીરજથી એ દુઃખ સહન કર્યું. એનો એક નાનકડો પુત્ર તેની સાથે હતો. એને આધારે એણે આ દુઃખ સહવાનું ધૈર્ય બતાવ્યું.

પણ કહેવાય છે કે મુશ્કેલી આવે છે, ત્યારે એક પછી એક આવતે જ રહે છે. આ બાઇને પણ એવું જ થયું. એના નાનકડા પુત્રને મગજનો વ્યાધિ લાગુ પડયો હતો, અને તે પણ આ સંસાર છોડી જશે એવી સ્થિતિ આવી ગઈ!

એ વખતે એ બાઈના દુઃખનો પાર રહ્યો નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ડૉકટર પણ લાચાર હતો. બીજો કોઈ ઉપાય જણાતો ન હતો. ઓપરેશન અનિવાર્ય હતું. પણ તે સફળ થાય કે નહિ તે કહી શકાય તેવું ન હતું. એ પરિસ્થિતિમાં આ બાઈના મનની વ્યથાનો પાર ન હતો.

પેલી નર્સ આ વસ્તુ જોઈ રહી હતી. એ કાંઈક ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા ધરાવતી હતી. એને થયું કે ઈશ્વર એને હાથે આ દુઃખી બાઈની સેવા કરાવવા માગે છે! એવી એને લાગણી જ થઈ આવી. એટલે એણે ડૉકટરને કહ્યું કે 'સાહેબ! હું યોગ્ય તો નથી, પણ મેં ઘણી શસ્ત્રક્રિયાઓ જોઈ છે ને કેટલીક કરી પણ છે. આ છોકરાને ઈશ્વર મારે હાથે જીવતદાન આપે' એમ હું પ્રાર્થના કરી રહી છું. પ્રાર્થના ઈશ્વરે સાંભળી છે કે નહિ તે તો હું કાંઈ નિશ્ચય પૂર્વક કહી શકતી નથી. પણ જો તમે મને આ કામ વિશ્વાસપુર્વક સોંપી શકો, તો હું મારાથી બનતું બધું કરી છુટીશ!'

સૌને ખબર હતી કે આ શસ્ત્રક્રિયામાં પરિણામ તો લગભગ નક્કી છે. આ તો એક તક લેવાની વાત છે. કોને ખબર છે? વખત છે ને આને હાથે યશ ચડી આવે!

ડૉકટરે રજા આપી. એટલે આ બાઈએ પ્રભુને પ્રાર્થના કરી અને ઓપરેશન હાથમાં લીધું. એકશતાંશ ઈંચનો પણ જો આમ કે તેમ તફાવત પડે તો મૃત્યુ અનિવાર્ય હતું. એટલે એણે ઘણી જ ધીરજ અને શાંતિથી કામ કર્યું. છેવટે ઈશ્વરકૃપાથી બાળક બચી ગયું!

પોતાના જીવનશ્રમનો મોટામાં મોટો બદલો મળ્યો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોય તેમ પોતાના હાથે આ શિશુ બચી ગયું, એ જોઈને તેની આંખમાંથી આભારના આંસુ નીકળી પડયાં !

[૩]

બે માણસો વાતો કરી રહ્યા હતા. એક માણસ કહી રહ્યો હતો કે એણે જીવનભરમાં એક દિવસ પણ પોતાની નોકરીમાં મોડું કર્યું ન હતું. અને હવે અઠવાડિયા પછી એનું કામ પૂરું થાય છે. આ એક અઠવાડિયું એ નિયમ જળવાઈ જાય તો બસ !'

બીજાએ હસીને કહ્યું: 'પણ એમાં તમને ફાયદો શું થયો ? તમે ધોડા કર્યા, એટલું નફામાં રહ્યું ! તમારો માલિક થોડો જાણવાનો છે કે આ ભાઈએ નિયમિતતા જાળવી હતી ?'

પેલાએ જવાબ વાળ્યો : 'એમ તો બદલો મળે કે ન મળે. પણ મારું પોતાનું મન એક પ્રકારની નિયમિતતાને જાણે ટેવાઈ ગયું છે. એ એનો હવે ગુણ થઈ ગયો છે. ફાયદો ગણો તો આ !'

અને એમની બન્નેની વાત સાચી હતી. માણસ જે કાંઇ કામ કરે તે કેવળ પોતાનુ કર્તવ્ય જાણીને કરે, તો જ એ પોતાની માણસાઇ વધારતો રહે

માણસાઈ માટે માન હોય તો જ માણસ કામમાં સંતોષ મેળવે, નહિતર તો એને કોઇ દીવસ સંતોષ થવાનો જ નથી.

[૪]

એક માણસે લખ્યું છે, મને સુખ વિષેનો ખ્યાલ અચાનક જ આવ્યો. હું માનતો હતો કે ઘણું કરીને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પૈસાદાર સિવાય બીજું કોઈ સુખી હોતું નથી. સુખી હોઈ શકે પણ નહિ. આ ખ્યાલ કાંઈ મારો એકનો નથી. હજારો માણસો આ ખ્યાલ ધરાવે છે. ને એ રીતે જ સુખની વ્યાખ્યા બાંધે છે. પૈસા એટલે સાધન, સગવડ, સુખ.

હવે એક વખત એવુ બન્યું, હું એક જૂની વસ્તુઓના ભંડારમાં ફરવા ગયો હતો. ત્યાં એ ભંડારમાં નવી નવાઇની ચીજો આવતી. એનું ખરું મૂલ્ય કાંઈ ન હતું. પણ એના આશકો માટે એ અમૂલ્ય સમૃદ્ધિ હતી.

હું ત્યાં ફરતો હતો. ત્યાં મેં એક માણસને જોયો. એ દેખાવે તો મુફલીસ જેવો હતો. પણ એનામાં કાંઈક એવી ખુમારી હતી કે હું એના તરફ આકર્ષાયો. મેં એની પાસે જઇને એ શું કરે છે તે જોયું.

એ બીજું કાંઈ કરતો ન હતો. જૂનામાં જૂના વાજિંત્રો એ ભેગાં કરી રહ્યો હતો. એને માટે એ ઝીણવટ ભરી શોધ કરતો, આમથી તેમ ફરી રહ્યો હતો. એના એમ ફરવામાં ઉતાવળ તો હતી, પણ એ ઉતાવળ કોઈક સુખદ ઘડી જાણે ચાલી ન જાય તેને પકડી લેવાની ઉતાવળ હતી.

ત્યાર પછી એ તો ગયો. પણ મેં એના જેવો મસ્ત માણસ કોઈ જોયો ન હતો, તેથી એ યાદ રહી ગયો. દુકાનદારને મેં પૂછયું 'આ કોણ છે?' દુકાનદાર તો પૈસામાં રમમાણ રહેનારો માણસ હતો. છતાં તેણે જવાબ વાળ્યો: 'સાહેબ! એ કોણ છે એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તો મને પણ ખબર નથી. પણ હુ જોઉં છું કે એ જ્યારે જ્યારે આંહી આવે છે ત્યારે ત્યારે એની સાથે સુખની હવા ચાલી આવે છે! અમુક પ્રકારના મસ્ત આનંદની લેરખી એ લેતો આવે છે!

'તમે કહ્યું સુખની હવા એની સાથે ચાલી આવે છે? બહુ પૈસાદાર હશે!'

દુકાનદાર હસી પડયો 'ના, ના, પૈસાદાર તો નથી. પણ હું એને જ્યારનો ઓળખું છું ત્યારનો એના જેવો કોઈ સુખી મેં જોયો નથી! એક બે પૈસાની કોઇ નમાલી જુની ચીજ મળી જાય, કે એને બસ આનંદ આનંદ થઈ જાય!'

આ સાંભળ્યું ત્યારથી મારો સુખ વિષેનો ખ્યાલ ફરી ગયો છે.

સુખી તે લાગે છે, જેને કોઈક અમૂલ્ય વસ્તુ જડી ગઈ છે!

પછી ભલે એ અમૂલ્ય વસ્તુ, નાનકડું છોકરું મૂઠી વાળીને માને છે તેમ, કેવળ એક શંખલુ હોય કે છીપલું હોય!

કારણ કે વસ્તુનું મૂલ્યાંકન વસ્તુમાં નથી. માણસના મનમાં છે.

[૫]

એક વખત એક સવાલ પૂછાયો: 'કયો માણસ તદ્દન નકામો છે?'

એનો ઉત્તર બધાએ પોતપોતાની બુદ્ધિ પ્રમાણે આપ્યો. કોઈએ કહ્યું પૈસા વિનાનો માણસ નકામો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. કોઈએ કહ્યું બુદ્ધિ વિનાનો નકામો, કોઈ કહે માણસાઈ વિના–માણસ કેવો ? જેને જેમ ઠીક લાગ્યું તેમ કહ્યું.

એ સભામાં એક રાજદ્વારી પુરુષ બેઠા હતા. છેવટે તે ઊભા થઈને બોલ્યા: 'જુઓ ભાઈઓ ! અમને હર-ઘડીએ જે અનુભવ થાય છે તે તમને કહીએ. અમારે ત્યાં બુદ્ધિશાળીઓનો તો ઘણો અખાડો જામે છે. વાદવિવાદમાં કોઈ કોઈનાથી ગાંજ્યા ન જાય. અમારે ત્યાં એવા બળિયા છે. પણ તે છતાં અમે વિશ્વાસ તો એક જ પ્રકારના માણસ ઉપર મૂકી શકીએ તેવું હોય છે.'

'કેવા પ્રકારના માણસ ઉપર ?'

'Man of Character ચારિત્રવાન માણસ ઉપર !'

'પણ ચારિત્ર એટલે શું ?'

'ચારિત્ર એટલે શું એ તો અમને ખબર નથી. એની વ્યાખ્યા વળી જુદી જુદી આવે. પણ ચારિત્રને શું ખપ છે, તેના ઉપરથી ચારિત્ર કોને કહેવાય તે જાણી શકાશે.

જે જગ્યાએ માણસને મૂકયો તે જગ્યાએ ગમે તેટલી મુશ્કેલી હોય, ને ગમે તેટલાં પ્રલોભનો હોય, છતાં જે ટકી રહે તે ચારિત્રશાળી'

'ત્યારે તો તમે ચારિત્રશાળીઓને જ શોધતા હશો ?'

'અમે શોધીએ છીએ તો એમને, પણ 'ડીગ્રી' અને 'ચારિત્ર' એટલાં બધાં સેળભેળ થઈ ગયાં છે,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કે એ શંભુમેળામાં એકમાંથી બીજું તારવવાનો કોઈ જ કાંટો અમારી પાસે નથી.

પણ એ કાંટો અમારી પાસે નહિ હોય, તો અમારું પતન ત્યાંથી શરૂ થશે એ પણ અમનેખબર છે!' 'પણ સવાલ આ છે–આ ચારિત્ર આવે છે ક્યાંથી?' કોઈકે પૂછ્યું.

'હવામાંથી!' પેલા માણસે જવાબ વાળ્યો 'અને એ હવા ઊભી કરે રાજના સાચા શ્રેષ્ઠ પુરુષો. શ્રેષ્ઠ પુરુષો વિના વાતોડિયાથી હવા ઊભી થાય નહિ!'

[૬]

એક વખત હું ભદ્રકાળીમાંથી દર્શન કરીને આવતો હતો. એ જ વખતે ત્યાંથી એક દંપતી પણ દર્શન કરીને પાછાં ફરે. બન્ને ભાવિક લાગતાં હતાં. રસ્તે પણ ધર્મકથા કરતાં ચાલ્યાં જતાં હતાં.

પછી એ માણેકચોકને રસ્તે ગયાં. મારે પણ શાક–પાંદડું લેવાનું હતું, એટલે હું પણ માણેકચોકને માર્ગે જ ગયો.

રસ્તામાં એમને એક લીંબુના ટોપલાવાળા પાસે બેઠેલાં જોયાં. ત્યાં લીંબુ લેવા માટે બીજા માણસો પણ ઊભાં હતાં. મારે પણ લીંબુ લેવાં હતાં. એટલે હું બાજુમાં ઊભો રહ્યો.

પેલા ભાઇએ લીંબુ જોખાવ્યાં. ને એમના પત્નીની પાસેથી થેલી લઇને એમાં નાખ્યાં. પણ એમનાં પત્નીને થયું કે આમાં જે ઉપરનો લાભ લેવાનો હતો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તે તો રહી ગયો છે! એટલે એ પોતે થેલી લઈને નીચે બેઠાં.

પછી એમણે 'બે લીંબુ ખરાબ છે' એમ કહીને બદલાવવા માટે કાઢયાં. ને પોતાના હાથમાં રાખ્યાં.

જ્યારે લીંબુવાળાએ બદલાવવા માટેના બે લીંબુ તેમને આપ્યાં, ત્યારે એમણે એને સામે બે લીંબુ આપવાને બદલે, એક આપ્યું. ને એક પોતાની થેલીમાં પધરાવી દીધું!

એ વખતે ત્યાં ઘરાકીની ભીડ હતી એટલે પેલાનું ધ્યાન ન રહ્યું. પેલાં બાઈ તરત સીફતથી ઊભાં થઈ ગયાં ને ઊભા થતાં થતાં જ હવે એક લીંબુ તો આપો! એમ કહીને એક લીંબુ લઈ લીધું! આ જોઈને એમના પતિને પણ પાછળ રહી ગયાનો શોક થયો. એટલે એમણે પણ 'હા, હા, એક તો આપ! આ કયાં ઘી છે?" એમ કહીને એક લીંબુ પોતે પણ લઈ લીધું. આ પ્રમાણે ત્રણ-ચાર લીંબુ વધારે આવી જવાથી હવે પોતે ખાટી ગયાં છે, એમ માનીને એ બન્ને જણાએ તરત પૈસા આપવા માંડયા.

'અરે! તમે પણ શું શેઠ માણસ થઈને, આમ લઈ લ્યો છો?' એમ લીંબુવાળો બોલતો રહ્યો ને એ પૈસા ચૂકવીને ચાલતા થયા.

હજી પાંચ જ ક્ષણ પહેલાં એમણે કહેલી ધર્મની વાતો મારા મનમાં આવી ગઈ.

ત્યાં તો પેલી બાઈએ એક સાદ પણ કર્યો: 'એમના કયાં હેંડયા? આમ જવું નથી દર્શન કરવા?'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'હા, હા, એ વાત તો હું લીંબુમાં ભૂલી જ ગયો.'

'એમ શેણે ભૂલાય? વ્યવહાર છે તે ચાલે; પણ ધરમના મારગ કેમ ભૂલાય?'

બાઇએ ટીકા કરી ને એ બન્ને જણાં દર્શન કરવા ચાલ્યાં ગયા.

[૭]

કેટલાક કહે છે દુનિયામાં બે પ્રકારનાં માણસો છે; સજ્જન અને દુર્જન. મિત્ર અને શત્રુ. નાના અને મોટા. સાચા અને ખોટા. એમ ગમે તે રીતે ગણો પણ બે પ્રકારનાં માણસો મળશે.

પણ હું કહું છું માણસમાં પોતાનામાં જ ત્રણ પ્રકારનાં માણસો વસી રહ્યાં છે. તેનું શું? દરેક માણસમાં ત્રણ માણસો વસી રહ્યાં છે.

એ દૃષ્ટિએ જોતાં હરકોઈ માણસમાં આ ત્રણ માણસો મહત્વનાં છે. એ ત્રણ માણસો કયા?

એક તો, હરેક માણસમાં, એક માણસ એવો રહ્યો છે, જે એનુ જીવન સુધારવાનું કામ કરતો રહે છે. બીજો એક માણસ એવો રહેલ છે, જે જીવનને સુખી કરવાનું કામ કરે છે. ત્રીજો માણસ એવો છે, જે ચિંતન કર્યા કરે છે.

પહેલા પ્રકારનો માણસ, જે જીવન સુધારવાનું કામ કરે છે, તેને તો સીધાં ચઢાણ છે. અને એની યાતનાઓના પાર નથી. એ યાતનાઓ સહન કરવા માટે એને હું ચાહું છું.

બીજો માણસ, જીવનને સુખી કરવા મથે છે, તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જાણે છે કે સુખ આપવાથી સુખ મળે છે. માટે એના આ જગત ઉપરના આશીર્વાદસમા સ્વરૂપને પણ હું ચાહું છું.

ને ત્રીજો, જે ચિંતનમાં લીન છે તેને તેના ડહાપણ માટે હું ચાહું છું.

આમ કર્મ, ભક્તિ ને જ્ઞાન એ ત્રણે એક જ માણસમાં વસી રહ્યાં છે.

પણ જ્યારે માણસ કર્મ કરતો નથી, જ્ઞાન મેળવતો નથી, ભક્તિ જાણતો નથી, ત્યારે કહી શકાય કે હવે માણસમાં માણસ રહ્યો નથી! માત્ર આકૃતિ બાકી રહી છે!

આકૃતિ એ માણસ નથી. તેમ જ માણસની બહારની સાધનસંપત્તિ એ પણ માણસ નથી.

માણસ માણસની અંદર વસી રહ્યો છે.

એ માણસ જ ખરો માણસ છે. અને તેને જીવનમાં ત્રણ જ સાથે સંબંધ છે. કાં એ કર્મ કરે. કાં જ્ઞાન મેળવે. અને કાં ભક્તિ કરે.

[૮]

એક વખત મેં મારા બાળકો માટે મેળામાંથી રમકડાં આણ્યાં. રંગબેરંગી રમકડાં આણ્યાં. એ લાવીને બાળકોને આપ્યાં અને શું બાળકોને આનંદ થયો છે!

એ નાચ્યાં. કુદ્યાં. હસ્યાં. એમની ગમતનો પાર ન રહ્યો.

હું ગમે તેમ પણ એમનો પિતા.

એના આનંદથી મને પણ આનંદ આનંદ થઈ ગયો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ તે દિવસથી મને એક વાત સમજાણી. આ દુનિયાનો પિતા જાણે કે આપણને—એના શિશુને—આનંદ આપવા માટે રંગબેરંગી રમકડાંની દુકાન માંડીને બેઠો છે. એ રમકડાં ક્યાં ?

સવારમાં આકાશ કેટલા રંગ આપે છે? વર્ષાઋતુમાં મેઘધનુષ કેવું દેખાય છે ? સાગર કિનારો જળની કેવી છોળો નાંખે છે? ભવ્ય પર્વતો, નદી કિનારાઓ, વનકુંજો, સરિતા સાગરને મળે છે ત્યાં, કેવાં મનોહર દૃશ્ય હોય છે !

આ બધાં ઈશ્વરના રમકડાં છે. એ એની બજારનાં રમકડાં છે. અને તે આપણા જેવા શિશુઓ માટે ગોઠવાયેલાં છે. પણ આપણે આ રમકડાં જોતા નથી, લેતા નથી, એમાં આનંદ પામતા નથી, અને ચારે તરફ પૈસા માટે, સુખ માટે, કાંઈક લાભ મેળવી લેવા માટે, દોડાદોડ કરી મૂકીએ છીએ !

ઈશ્વર કહે છે: 'મારું રમકડાં બજાર મેં તમારે માટે ભર્યું છે. એમાં તમે કોઈ વખત આવીને નજર કરો ! તમને આનંદ મળશે !'

જાત્રાઓ આટલા માટે ગોઠવાઈ છે. મંદિરો આટલા માટે ઊભાં થાય છે. આ વાતને આમ સમજીને કરે તેને આનંદ મળે. બીજાને ધોડા થાય. પૈસા પાણી થાય ને જીવન પણ અફળ જાય.

[૯]

એક માણસે પોતાના જીવનનો એક નવાઈ ભરેલો અકસ્માત નોંધપાત્ર બનાવ્યો છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ નાનો હતો ત્યારે પોતાની માને ગુમાવી બેઠેલો. એની મા મરણ નહિ પામેલી, પણ બીજે સ્થળે ચાલી ગયેલી. અને એ ક્યાં ગઈ અને એનું શું થયું એનો કાંઈ જ પત્તો લાગ્યો નહિ.

પણ જેમ જેમ વખત જતો ગયો તેમ તેમ આ જુવાનના દિલમાં એની માને એક વખત જોવાની લગની ઘર કરતી ગઈ.

એ પોતે અરચુરણ પરચુરણ ફેરી કરનારો હતો. અને પોતાના ફેરીના ધંધામાં સાથે સાથે માની શોધ પણ ચલાવી રહ્યો હતો. પણ એમ વર્ષો ગયાં છતાં એને આ વાતનો કાંઈ પત્તો મળ્યો નહિ. એ નિરાશ થઈ ગયો. અને એણે આશા પણ છોડી દીધી. એક વખત એક અકસ્માત બન્યો.

એનાથી કોઈના ઘેર 'ટેલીફોન' કરવા જતાં ટેલીફોન ચોપડી નીચે પડી ગઈ. પણ એ ખુલ્લી પડેલી ચોપડીના પાના ઉપર એણે શું જોયું?

લાખોની વસ્તીવાળા શહેરમાં જે માતાને એ શોધી રહ્યો હતો, એ માતાનું નામ સરનામું ને ફોન નંબર એમાં હતાં! એને પોતાને તો આ વાતની શંકા જ નહિ પડેલી કે એની મા આ જ શહેરમાં આવી રીતે રહેતી હશે!

કેટલો સુખદ અકસ્માત! માણસના જીવનમાં આવા પ્રસંગો આવી જાય, ત્યારે એને કોઈ અગાધ શક્તિનું ભાન થતુ રહે તો એનો ઉદ્ધાર થઈ જાય!

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૨૪]

સુખને સમજવાની રીત

એક વખત એક માણસને એવી ઈચ્છા થઈ આવી કે ખરેખરો સુખી કોણ છે ને ક્યાં છે તે શોધી કાઢવું. એવો સુખી માણસ જ્યાં હોય ત્યાં જવું ને એની પાસેથી સુખી જીવનના નિયમો બરાબર શીખી લેવા. પોતે એ નિયમો પ્રમાણે વર્તવું. અને દુનિયાને પણ એ વાતની જાણ કરીને દુનિયાને પણ સુખની વાત કહેવી.

આ પ્રમાણે નિશ્ચય કરીને એ માણસ સુખીને શોધવા નીકળ્યો.

પહેલ વહેલાં એ પોતાના એક ઓળખીતા પાળખીતા હતા તેને ત્યાં ગયો. એની સાથે જ વિદ્યા ગ્રહણ કરનારો એક માણસ, ઘણો શ્રીમંત થઈ ગયો હતો. એ બહુ સુખી જણાતો હતો. એટલે એ પહેલાં તેને ત્યાં ગયો.

પણ ત્યાં જઈને એણે જે જોયું તેજોઈને એ છક્ક થઈ ગયો! એને એક વાતની નવાઈ લાગી. જે છે તે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કાંઈ નથી, એવી જ જાણે કે હવા ત્યાં ફેલાઈ ગઈ હતી. અને આખો દિવસ બધાં જ માણસો, શી રીતે જે છે તે વધે, તેની ચિંતામાં પડ્યાં હતાં! એટલું જ નહિ, એમાંનો કોઈ પણ એક પળની નિરાંત ભોગવતો ન હતો!

આને લાગ્યું કે આ ઠેકાણે તો સુખ હોવાનો સંભવ નથી. એટલે એ એક બીજા ઓળખીતાને ત્યાં આંટાફેરા કરવા મંડ્યો. એની પાસે લક્ષ્મી હતી, તેના કરતાં સત્તા વધારે હતી. અને તેનું સુખ એ સત્તાના ઉપયોગમાં રહ્યું હતું.

પણ આ માણસે જોયું કે આ ભાઈને મોટામાં મોટી બીક સત્તા ચાલી જવાની લાગતી હતી! ને તે સત્તાનો જે સમય હતો, તે સમય દરમ્યાન, એ પોતાની હાક ગજવવામાં જ તલ્લીન થઈ ગયો હતો! અને એમાં ને એમાં હેરાન પરેશાન થઇ રહ્યો હતો!

પછી તો એ પંડિતોને ત્યાં ગયો. વિદ્વાનોને ત્યાં ગયો. એને આશા હતી કે ત્યાં સુખ હશે! પણ ત્યાં તો એણે શબ્દોની મશ્કરી થતી જોઈ!

રાજદ્વારી પુરુષોને ત્યાં ગયો; ત્યાં બધાની વિડંબના દીઠી. એ ઘણે ઠેકાણે ફર્યો, ગરીબોને ત્યાં પણ ગયો. ત્યાં વળી મારામારી ને કાપાકાપી જોઈ! બધી જ વાતની ખામી! કોઈ કહેતાં કોઇ માણસ, એને એવો ન મળ્યો કે જે એના સવાલનો સાચો જવાબ આપે. કોઇ એમ પણ ન બોલ્યો કે સુખની સાચી ઘડી એક વખત એણે માણી હતી! બધે જ રોદણાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતાં, ક્યાંય એક વાતનાં તો બીજે બીજી વાતનાં!

સુખ તો એણે કોઇને ત્યાં ન જોયું. એ તો ઠીક, પણ એને કોઇ એવું કહેનાર પણ ન મળ્યું કે જે એક વખત આવી ગયેલી સુખની પળોને યાદ કરીને, એની મીઠાશમાં મીઠાશ માણી રહ્યું હોય! એ મીઠાશ પણ તરત કડવાશમાં ફેરવાઈ જતી એણે જોઇ!

એને શંકા થવા માંડી કે કદાચ સુખ જેવું કાંઈ ક્યાંય હશે જ નહિ!

પણ સૂર્ય છે તો સૂર્ય શબ્દ આવ્યો છે. ચંદ્ર છે તો ચંદ્ર આવ્યો છે. તેમ પ્રીતિ હોય તો પ્રીતિ આવે. સુખ જેવું કાંઈક હોય તો જ સુખ શબ્દ વપરાશમાં હોય!

એમ કરતાં કરતાં એક વખત એને એક ખરેખરા તત્ત્વજ્ઞ પુરુષનો ભેટો થઈ ગયો. તેણે તેને પૂછ્યું: 'તમે આટલું બધું ફર્યા છો, એમાં તમે સૌથી સુખી કોને જોયો?'

પેલો તત્ત્વજ્ઞાની બોલ્યો: 'એ વિષે એક જૂની કથા મને યાદ છે તે હું તમને કહું. તેમાંથી તમને તરત તમારી વાત સમજાઇ જશે.

તમારી પેઠે જ કોઈ માણસ એક વખત સુખને શોધવા નીકળ્યો હતો. જેમ પૈસાને શોધવા માટે માણસો નીકળે છે, જેમ મોતીની શોધમાં માણસો જાય છે, જેમ નવા નવા દેશ નિહાળવા માણસો ઉપડે છે, તેમ સુખને શોધવા નીકળે છે. એમાં કાંઈ નવાઈ નથી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ નવાઈ આ વાતની છે, મોતી શોધવાવાળા મોતીને ઓળખે છે. તે એનું વર્ણન આપે છે. પૈસામાં શું શોધવાનું છે એ સૌની જાણમાં હોય છે. પણ સુખમાં શું શોધવાનું છે, એમ જો કોઈને બરાબર પૂછો, તો કોઇ કહી શકતું નથી.

વળી દરેકનું સુખ જુદું જુદું નીકળે છે.

આ બધું એમ બતાવે છે કે જે છે નહિ, તે છે, એની ભ્રાંતિ રાખવાથી જ જાણે કે આ વસ્તુસ્થિતિ ઊભી થઈ છે. અથવા તો આમ પણ હોય, 'સુખ નથી' એવી જે ઘડીએ મનમાં પ્રતીતિ થઈ તે જ ઘડીએ મનને ગતિ મળી કે અલ્યા! સુખ ક્યાંક બીજે છે. પણ એ પ્રતીતિએ એમ બતાવ્યું કે સુખ ક્યાંક છે—બીજે, એટલે કે બહાર શોધવા જવાનું છે!

પણ આ વાતની ખરી ખૂબી આ છે. જ્યાંથી એ વિચાર આવે છે તે મનમાં જ સુખ છે. ને મનમાં જ દુઃખ છે. જે ઘડીએ માણસ જે વસ્તુમાં સુખ જુએ તે ઘડીએ તે વસ્તુ એને માટે હસતો ચહેરો ને આનંદી હવા પ્રગટ કરે! જે ઘડીએ મન એમાં દુઃખ જુએ તે જ ઘડીએ એ દુઃખ ને ગ્લાનિભર્યો દેખાવ ધારણ કરે!

એમાં વસ્તુને પોતાને કાંઈ લેવા દેવા નથી! એ તો માણસના મન પ્રમાણે આકાર ધારે છે ને નાચે છે!

અને આ સુખની ખૂબી જુઓ. એક જ પળે એક જ વસ્તુ, એક જણને આનંદ આપે. બીજાને દુઃખ આપે!

એટલે જેને મન થાય કે સુખ ક્યાં છે એ એણે

૮

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખરી રીતે જાણવું છે, તેણે આ જાણવું રહ્યું, કે કાં તો એ બધે જ છે; અથવા તો ક્યાંય નથી!

પણ જે પદાર્થ આવો સર્વવ્યાપક છે, ને જ્યારે ચાહો ત્યારે જોઈ શકો એટલે કે અનુભવી શકો તેવો છે, તે પદાર્થને આપણા મન સાથે સીધો સંબંધ હોવો જોઇએ.

સૂરજને આપણે એક ઠેકાણે દેખીએ; પછી એ જ વખતે બીજે ઠેકાણે આપણે એને જોવા મથીએ તો પણ એને જોઈ ન શકીએ. કારણ કે એને આપણી દૃષ્ટિ સાથે સંબંધ છે. આપણી દૃષ્ટિની મર્યાદા તે એની મર્યાદા બની રહે છે.

પણ સુખનું એવું નથી. સુખને કોઈ અકાલ નથી. એ ગમે ત્યારે મનમાં આવતું દેખાય છે. એને કોઈ સ્થળનું બંધન નથી. એ ગમે ત્યાં પ્રગટી બેસે છે!

એટલે એ કેવળ માણસના મનની વસ્તુ હોવી જોઈએ.

માટે તમે એને બીજે ન શોધો. તમારા મનમાં શોધો. અને તમારા મનમાં પણ એ કાંઈ બેઠું નથી. એ તો તમે એને પકડી પકડીને મનમાં મૂકતા રહો—વારંવાર મૂકતા રહો, ત્યારે મન સમજે કે આ આપણો નિત્ય પાડોશી છે!

આ સંબંધમાં પણ હું તમને એક વાત કહું.

આખી દુનિયા પાપીથી ત્રાસે છે. પાપીને જુએ અને સૌને ત્રાસ છૂટે! પાપી પણ પાપીથી ડરે!

હવે એક સ્થળ એવું છે, જ્યાં પાપીથી કોઈ ડરતું નથી. એટલું જ નહિ, કોઈ પાપી આવી ચડે તો એને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ત્યાં મહોત્સવ મંડાય છે!

એ સ્થળનું નામ પણ નવાઈ ઉપજાવે તેવું છે. એનું નામ પશ્ચાત્તાપની ભૂમિ!

પશ્ચાત્તાપની ભૂમિનો તો મહિમા જ એ! જો એને ત્યાં મોટો પાપી આવે, તો મોટો ઉત્સાહ પ્રગટે! એની એ ભૂમિમાં દરેક પાવન થઈને જાય. એટલે પશ્ચાત્તાપની ભૂમિને પાપીને દેખતાં આનંદ થાય!

એક કવિએ એક વખત કહ્યું કે હે ભગવાન! તારી આ વાત તો હું રહી રહીને સમજ્યો. અને તે પણ કેટલી મોડી સમજ્યો.

મને આટલી મોડી ખબર પડી કે, માણસમાં રહેલા જ્ઞાનના સાચાબળની કસોટી કરવા માટે ઈશ્વરે મૂર્ખાઓ પેદા કર્યા છે!

જેમની પાસે સાચું જ્ઞાન નહિ હોય, એ બધા તો મૂરખાઓની હાજરીમાં સ્વભાવ ગુમાવી બેસવાના!

હસવાના તો કેવળ જ્ઞાનીઓ! બોલો, મૂર્ખાઈ, જે ખરી રીતે કષ્ટદાયક ગણાય છે, તે પણ જ્ઞાનીઓને, આ પ્રમાણે સુખ પ્રગટાવી જાય છે!

એટલે માણસને સુખ મળશે કે નહિ મળે તેનો આધાર જેમ એનું મન છે, તેમ એ સુખનો સાગર જોઈને એમાં રમમાણ રહેશે કે કાંઠે કાંઠે ફરતો ફરશે તેનો આધાર પણ એનું મન જ છે!

એ મનને મેળવો એટલે સુખ જ સુખ!

પછી તો જે દુઃખ ગણાતું હશે, તે પણ સુખ માટે આવેલું જણાશે.

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૨૫]

જરૂરિયાતોની મર્યાદા એ જ શાસન !

ચીનમાં એક બાદશાહ થઈ ગયો. તેનું નામ વેન વાંગ. એક વખત એક દયાળુ વૃદ્ધ ડાહ્યો અનુભવી માણસ એણે જોયો. એ નદી કિનારે બેઠો બેઠો શાંત-પાણી જોયા કરતો હતો.

બાદશાહે તેને કહ્યું: 'તમે આંહીં આવી રીતે બેઠા છો, જ્યારે બીજા અનેક માણસો નદીમાં જાળ નાખીને પોતાનો ધંધો કરે છે, ને જીવનનિર્વાહનાં સાધન પ્રાપ્ત કરે છે, તો આવી રીતે શાંત બેઠા રહેવું એ તો આળસને નોતરવા જેવું છે !'

પેલા માણસે જવાબ વાળ્યો: 'નામદાર ! જે ધમાલ કરે છે તે ખોટી ધમાલ કરે છે. જીવનનિર્વાહ માટે કુદરત એટલી થોડી વારમાં અને થોડી મહેનતે હરેકને એનો બદલો આપી દે છે, કે પછીની મહેનત એ જીવનનિર્વાહની મહેનત રહેતી નથી. એ તો જીવન તૃષ્ણાની ધમાલ થઈ રહે છે. ને એવી ધમાલ કરીને જ માણસોએ એક પ્રકારની ખાધ ઊભી કરી છે. પણ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેનું મન પૂરાવા માગતું નથી, તેનું ઉત્પાદન વધે તો એના મનનો ખાડો પણ એટલો જ વધવાનો છે!'

બાદશાહને આ માણસની ફિલસુફી સમજવા જેવી લાગી. એ જો વ્યવહારમાં મૂકાય તો તો ઘણી ખોટી સ્પર્ધાઓ અટકી જાય. તો સૌને જીવન પૂરતું મળે, ને કોઈના મનમાં, મને મળ્યું નહિ એવું ન રહે. એવી હવા તો સુશાસન ઊભું કરે!

એટલે બાદશાહે વિચાર કર્યો કે, આ માણસને જો શાસનમાં મૂકવામાં આવે તો એ પોતાના વ્યક્તિત્વથી જ ઘણું કરી શકે.

પણ શાસનઅધિકારીઓની વચ્ચે એને એકદમ લઈ જવો એ ઠીક ન હતું. તેથી એણે રાજધાનીમાં પાછા ફર્યા પછી અધિકારીઓને વાત કરી કે મેં એક એવો માણસ જોયો છે, જે સ્પર્ધામાં માનતો નથી! જે એમ કહે છે કે, સૌ જો પોતપોતાની ખરી ઉપયોગિતા પ્રમાણે કામ કરે, તો દુનિયામાં એક શાંતિભરી હવા આવે!

'પણ એકની ઉપયોગિતા બીજાથી જુદી પડે તેનું શું? બધા એક જ ધોરણ સ્વીકારે એ શી રીતે શક્ય બને?'

બાદશાહે કહ્યું: 'તમારી વાત તો સાચી છે; પણ એક પ્રયોગ લેખે આ માણસને અજમાવવો હોય તો એમાં પણ કાંઈ ખોટું નથી!'

શાસન અધિકારીઓને આ પ્રમાણે પોતાની સત્તામાં કોઈ ભાગ પડાવે તે વાત રૂચતી ન આવી.

બાદશાહે થોડા દિવસ પછી એક નવી જુક્તિ કરી. તેણે અધિકારીઓને કહ્યું કે મને સ્વપ્નામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આપણા પિતામહ દેખાયા. એ તો જાણે ઠીક, પણ એમણે કેટલીક વાતો કરી. પણ આપણે એવી ભ્રમજાળને ક્યાં વળગી રહીએ છીએ?

શાસન અધિકારીઓએ કહ્યું: 'અરે! એવું હોય નામદાર! આપણે ત્યાં તો આવાં સ્વપ્નાંનો ઘણો મહિમા છે!'

બાદશાહે કહ્યું: 'એમ?'

'ત્યારે નહિ નામદાર? જૂના વખતમાં તો ઘણી વખત આવાં સ્વપ્નાંએ માર્ગ બતાવ્યા છે!'

બાદશાહ વેનવાંગે ધીમેથી કહ્યું: 'તો તો આપણે એમને માન આપવું ઘટે છે. સ્વપ્નામાં એમ આવ્યું છે કે, સાચા અધિકારી માણસો રાજશાસનના નિયમો ફેરવતા રહે છે. ને એ ફેરવવા માટે દેશના અનુભવી, વ્યવહારુ, ડાહ્યા માણસોને વારંવાર નોતરે છે! એટલે આપણે પણ પેલા માણસને બોલાવીએ. જોઈએ એને શું કહેવાનું છે?'

પોતાના જ વેણુથી બંધાઈ ગયા હતા એટલે શાસન અધિકારીઓ હવે કાંઈ બોલી શક્યા નહિ, ને એવી રીતે શહેનશાહે પેલા વૃદ્ધ માણસને બોલાવ્યો.

પણ આ માણસની શાસનરીતિ નવી નવાઈની નીકળી. તેણે જે પ્રચલિત ધારાઓ હતા તેમાં બહુ ઓછા ફેરફાર કર્યા. એણે કહ્યું કે તમે જૂનાને બદલે નવા ધારા મૂકો છો, પણ તેથી કાંઈ જૂના માણસોને બદલે નવાં માણસો મૂકતા નથી, અને તેથી માણસો તો જૂના ધારામાંથી જેમ રસ્તા શોધી કાઢતા હતા,

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેમ નવામાંથી પણ રસ્તા શોધી કાઢે !

પણ એને બદલે એણે પોતાની જરૂરિયાતો ઘટાડી. બીજાઓને પણ જરૂરિયાતો ઘટાડવા કહ્યું. ખોટું બીનઉપયોગી ઉત્પાદન કરનારાઓને એણે એમની જરૂરિયાતો પૂરતું જ ઉત્પાદન કરવાનું કહ્યું. પણ એમાંથી તો એક ચમત્કાર થયો. દરેક માણસને લાગવા માંડયું કે એને કાંઈ ખોટ નથી ! એને ત્યાં બધું ભરપૂર છે !

ખોટનો ખાડો ઊભો કરનારા થોડા માણસોને એણે વશ કર્યો અને બધું જ જાણે ફરી ગયું !

ધારાઓ ફેરવ્યા વિના એણે આ ચમત્કાર કર્યો હતો.

ત્રણ વર્ષને અંતે વેનવાંગે જોયું કે બધે પોતપોતાની જરૂરિયાતો સૌને મળતી હતી. જરૂરિયાતો વિનાની વસ્તુઓ પાછળ દોડવાની વૃત્તિ બદલાઈ ગઈ હતી. અને અમલદારો પોત પોતાનું કામ કરતા હતા. હવે ખોટાં બાનાં કાઢવાનું એમને કામ ન રહ્યું. ને જરૂરિયાત કરતાં વિશેષની કોઈને જરૂર ન રહી.

વેનવાંગે આ જોઈને પેલા વૃદ્ધ માણસને બોલાવીને કહ્યું: ‘ આ હવા આખા રાજમાં ફેલાય નહિ ? તમે હવે એવો યત્ન ન કરો ?’

પણ વૃદ્ધ માણસે હાથ જોડીને જવાબ વાળ્યો: ‘ એવો યત્ન કરવા કરતાં એ હવા પોતે હવે પોતાનામાંથી નવી હવા ઊભી કરે તો જ આ વસ્તુ ટકે. એટલે માણસો પોતે જ આ વસ્તુની ખૂબી સમજીને આપસ આપસમાં આનો ફેલાવો કરે ! મારા જેવા એક વૃદ્ધ માણસને એ કામ માટે નીમવો એ વસ્તુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતે જ અકુદરતી છે. કારણ કે એ એવી છાપ ઊભી કરે કે આ માણસ હોઈને બધું છે. એક માણસનું એવું મહત્ત્વ વધારનારી પ્રજા ઘણુંખરું એ માણસ ન હોય ત્યારે પાછળથી આંધળી થઈ જાય છે!'

આટલું બોલીને એણે રજા લીધી.

અને બીજે દિવસે એની તપાસ કરી. પણ એનો પોતાનો જ પત્તો મળ્યો નહિ!

શહેનશાહને ત્યારે સાંભર્યું કે આ માણસે પોતાનું નામ પણ પ્રગટ કર્યું ન હતું!

એટલે એને સૌ 'નદીનો માણસ' એમ કહીને આજ દિવસ સુધી સંભારે છે!

પણ એ કાંઈ એનું ખરું નામ નથી. એનું ખરું નામ તો નદીના જલતરંગમાં લખેલું પડ્યું છે. કારણ કે એ ઘણુંખરું ત્યાં બેઠો બેઠો પોતાના કુદરતકાનુનો પ્રગટાવ્યા કરતો! પણ જલતરંગમાં લખેલું નામ કોઈને વાંચતાં આવડતું નથી, ને માણસોના હૃદયમાં લખાયેલું નામ કોઈ વાંચી શકતું નથી!

એટલે એ અજાણ્યો માણસ આજ દિવસ સુધી અજાણ્યો જ રહ્યો છે!

એની ફિલસુફી હજી પડી છે. પણ લોકોને તો નામ જોઈએ છીએ–ને એ મળતું નથી! લોકો હજી પણ બૂમો પાડે છે કે એનું નામ આપોને! એની ફિલસૂફીને શું કૂટવી છે? નામ હોય તો પૂજા થાય!

અને નદીનાં શાંત પાણી એ સાંભળીને હમેશાં હસ્યા કરે છે!

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૨૬]

એક દિવસ બેઠાં બેઠાં,

મને વિચાર આવ્યો કે આ પણ એક ખૂબી નથી કે દુનિયા આટલી સુંદર છે, છતાં એણે પોતાના સુંદરતાના નિયમો વિષે કોઈને કાંઈ કહ્યું નથી!

ઋતુઓ છ એ છ નિયમિત આવે છે. નિયમિત જાય છે. પોતપોતાની સુંદરતા પ્રગટાવે છે. છતાં એમાંની એકે એ પોતાનો નિયમ કોઈ માણસને કોઈ દિવસ કહ્યો નથી! માણસને તો ઠીક, કવિને પણ કહ્યો નથી, ને ફિલસુફને પણ કહ્યો નથી!

બધી જ વાત જાણે કોઈ નિયમને અધીન છે. તે છતાં એ નિયમ પોતાની વાત કોઈને કહેતો નથી!

ઋષિઓ મુનિઓ ને ચિંતનશીલો કુદરતના આ ક્રમને અનુસરવા માટે ઓછામાં ઓછું બોલે છે. ઓછામાં ઓછી ધમાલ કરે છે. એ જાણે છે કે માણસ જાતનું ખરું કલ્યાણ ઘણી ઓછી વસ્તુઓ વડે આણી શકાય તેમ છે. અને એ ઓછામાં ઓછા પદાર્થોમાં એક પદાર્થ મન છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મન બોલતું નથી, એનો અર્થ જ એ કે એ માણસને પણ કહેવા માગે છે કે તું બોલે નહિ તો ઘણું થાય !

એટલે ઘણી વખત કહેવાય છે કે ન બોલીને સાધુઓ જે કરે છે, તે બોલીને પણ ઘણા કરી શકતા નથી. અને એમાં સત્યનો અંશ પણ હશે. કારણ કે ઘણું બોલ બોલ કરનારા બહુ ઓછું કરે છે, એ આપણો જાત અનુભવ છે !

માણસ ગમે તેટલો પ્રાજ્ઞ હોય, પણ એ દરેક પદાર્થના જીવન મરણને જોઈ શકે નહિ. તેમ જ એના મૂળને પણ સ્પર્શી શકે નહિ. અને તે વિના બધું જાણી શકે નહિ.

માટે પોતાના અજ્ઞાન વિષે મૌન ઘટે એમ જાણીને પણ સાધુઓ મૌન સેવે છે !

દુનિયામાં અસ્ત અને ઉદય એ દરેકને આવે છે. પણ નાશ કોઈને જ આવતો નથી. દિવસ, રાત, ઋતુ સૂર્ય, ચંદ્ર, વરસાદ, માણસ જાત ઉગી ત્યારથી એ જેમ હતાં તેમ નિયમસર આવે છે, જાય છે, ચાલે છે, રહે છે. માણસ જાતે પણ પોતાને આવી કુદરત જ ગણી લેવી ઘટે છે. તો એના બધા શોક શમી જાય.

એક વખત એક ચીની ફિલસૂફ શને, ચેંગને પૂછ્યું : ‘ આપણે પોતે પોતાના આત્માને પોતાનો જ હોય તેમ મેળવી શકીએ ?’

ચેંગે જવાબ વાળ્યો : ‘ એને રહેવાનું જે ઠેકાણું, શરીર, એ જ્યાં તમારું પોતાનું નથી, અને એને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તમે વધારે વખત જાળવી શકતા નથી, ત્યાં એના કરતાં હજાર ગણુા બળવાન, આને તમારો પોતાનો જ હોય તેમ જોવાની આશા કેમ રાખો છો? એ ક્યાં તમારો છે? એ તો મહાસાગરનું શિશુ છે! જે મહાસાગરને જોવાની મજા જ, જાત ખોઈ નાખવામાં રહી છે! અને તમે જાત જાળવવાની વાત કરો છો!

ખરો માણસ તો એ છે, જે એમ જાણે છે કે એ પોતે પણ નથી. અને એનું નામ, નિશાન, રૂપરંગ એની દુનિયા કાંઈ પણ નથી. જે જાણે છે કે પોતે 'નથી' એને જ ખબર પડે છે કે પોતે 'છે'. પણ આ એનું 'છે' જાણવા માટે, એણે એના 'નથી' ને બરાબર મેળવી લેવું જોઈએ.

પછી એને ખબર પડશે કે મહાન પર્વતો, સમુદ્રો ને અચલ ડુંગરમાળાઓ કરતાં પણ એ વધારે અચલ છે. એવો કોઈ સમય એને માટે ન હતો કે જ્યારે એ આંહીં ન હતો. માણસ ત્યારે જાણે છે કે એ પોતે પિતા છે, પુત્ર છે, પિતામહ છે, પ્ર પિતામહ છે, તે પોતે જ પોતાનો પૌત્ર પ્રપૌત્ર અને બીજું પણ ઘણું બધું છે!

ત્યારે એને સર્જનમાં આનંદ, વિનોદ ને મંગલ દેખાશે. એને લાગશે કે જેણે એને આંહીં મોકલ્યો છે, એ જાણે છે કે એને પાછો પોતાનામાં ક્યારે ખેંચી લેવો! ત્યારે એ બોલશે હું કોને પ્રાર્થું ને શું પ્રાર્થું?

જ્યાં સુધી એ પ્રાર્થના કરે છે ને માગે છે, કાંઈક પણ માગે છે, ત્યાં સુધી એ મહાસમુદ્રનું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શિશુ નથી !

મહાસમુદ્રનું શિશુ થયા વિના માણસને આંહીંના સર્જનની કાંઈ જ ગતાગમ પડવાની નથી.

ને મહા સમુદ્રનું શિશુ થતાં જ એને ખાત્રી થશે કે જે છે તે ઈશ્વર છે. જે ચાલે છે, નાશ પામે છે, સંહારે છે, રચે છે, ઘડે છે, કામ કરે છે, બધું જ ઈશ્વરમય છે.

જે માણુસ ઈશ્વરનો બને છે, તે ઈશ્વર માટે જ બધું કરે છે. ને તેથી શોકને તરે છે.

શોકને તરી જવાનો આ એક જ રામબાણ ઈલાજ છે. બીજો કોઈ ઉપાય નથી. બીજો કોઈ રસ્તો પણ નથી.

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૨૭]

દ્વંદ્વ—

એક વખત અજવાળાએ, અવકાશને પૂછ્યું: 'મને કોણે તેં જન્મ આપ્યો છે?'

અવકાશે કહ્યું: 'ના રે! તને જન્મ આપનાર તો અંધારું છે!'

અજવાળાએ ખીજાઈ જઇને કહ્યું 'અંધારું મને જન્મ આપનારું? હોય નહિ! એ બને નહિ. તેં ગપ્પ માર્યું લાગે છે!'

અવકાશે કહ્યું: 'તું નાહકનું ગુસ્સે થાય છે. અંધારાએ માત્ર તને જન્મ આપ્યો નથી, પણ એને આધારે, ને એના પોષણથી તું મોટું થયું છે. એટલું જ નહિ, આવતી કાલે જો દુનિયામાંથી અંધારું ભાગી જાય ને એકલું તું રહે, તો લોકો તને અત્યારે મોટું ગણીને પૂજે છે, પણ પછી તો પથરે પથરે મારે! અંધારા વિના તું એકલું તો ભાઈ! કાંઈ હિસાબમાં જ નથી!'

અજવાળાને આથી એવો ગુસ્સો ચડયો કે એ જવાબ આપ્યા વિના ત્યાંથી ભાગી ગયું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પછી તે અંધારાની રાહ જોતું બેઠું. એને એમ હતું કે જો અંધારું દેખાય તો હું એને મારીને મીણુ કહેવરાવું! એને જ મોંએ કહેવરાવું કે તું મારું કાંઈ નથી! જન્મ દેનારું પણ નથી, ને પોષનારું પણ નથી!

પણ અજવાળું તો ત્યાં બેઠું જ રહ્યું. રાહ જોઈ જોઈને થાકયું પણ અંધારું દેખાયું જ નહિ!

એ તો એમ ને એમ રાહ જોતું જ બેઠું રહ્યું!

એ જોઈને કોઈક હસી પડયું! અજવાળાએ ચમકીને જોયું તો હસનાર શૂન્યતા હતી!

અજવાળાએ ગુસ્સે થઈને કહ્યું: 'તને હસવું આવે છે, પણ મારો જીવ જાય છે! અંધારાની રાહ જોઈ જોઈને હવે હું થાકયું છું!'

શૂન્યતાએ વધુ મોટેથી હસીને કહ્યું: 'માત્ર તું જ નહિ, પણ તારા જેવા જે કોઈ, પોતાના દ્વંદ્વને નાનાં માને છે, તે તમામને ગળી જવા માટે હું આંહી બેઠી છું! તું રાહ જોયા જ કર! છેવટે તું પોતે જ નહિ રહે! તારે સ્થાને હું હોઈશ–શૂન્યતા! તને એટલી પણ ખબર નથી કે અંધારાને લીધે તું વધુ રૂપાળું લાગે છે? પણ હા સમજી, તને તારો 'અહમ્' મારી રહ્યો છે! મારે તો મજા છે. હું તને ગળી જઈશ, પછી અંધારાને પણ ગળી જઈશ! તમે બન્ને શૂન્યતા દેખશો, પછી તમને થશે કે અરે! અમે પાછા સંસારમાં શી રીતે બેડલી બનીને રમવા નીકળીએ!'

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૨૮]

જ્ઞેય : અજ્ઞેય

એક વખત કોન્ફ્યુશ્યસને એના મિત્રે પૂછ્યું : 'આ વર્તમાની કાળ, એક વખત ભૂતકાળ થશે; ને ભૂતકાળ કોઈક વખત વર્તમાન હશે. એમ ને એમ, સમયની એ કેડી ઉપર આપણે ચાલ્યા કરીએ તો ક્યાં જઈને અટકીએ ?'

કોન્ફ્યુશ્યસે જવાબ વાળ્યો: 'એ સમયની કેડીને ક્યાંય અટકવાપણું નથી. એ તો અનંત સમયથી આમ ને આમ વહે છે! અત્યારે, આ પળે પણ એ વહી રહ્યો છે! હજારો વર્ષ પહેલાં એમ આપણે બોલીએ છીએ, પણ એ મહોદધિને કોઈ ભૂતકાળ નથી, કોઈ વર્તમાનકાલ નથી, કોઈ ભવિષ્યકાલ નથી. જેવો એ આજે છે તેવો ગઈ કાલે હતો. ને જેવો ગઈ કાલે હતો તેવો જ એ પરમ દિવસ હતો. ને તે પહેલાં પણ આવો જ હતો!'

એની એ વાત સાંભળીને તેનો મિત્ર ઘેર ગયો. પણ ઘેર ગયા પછી એને કોન્ફ્યુશ્યસની વાતમાં શંકા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પડી. એને લાગ્યું કે એની વાત કાંઈ બરાબર મનમાં ઉતરે તેવી લાગતી નથી!

બીજે દિવસે એ પાછો કોન્ફ્યુશ્યસને મળ્યો. તેણે તેને કહ્યું કે કાલે તમે જે વાત કહી તે તે વખતે મનમાં ઉતરી ગઈ હતી. પણ પછી એમાં કાંઈ સમજણ પડી નહિ. એવું કેમ થયું?

કોન્ફ્યુશ્યસે જવાબ વાળ્યો: 'જે વાત તમારા મનમાં ઉતરી ગઈ તે સાચી હતી. જે વાત પાછળથી ઊભી થઈ એ તમારા જાગ્રત મનની બુદ્ધિએ ઊભો કરેલ વિસંવાદ હતો. કારણ કે જે વાત અજ્ઞેય છે, જેમાં ગમે તેટલી દલીલો કરો, તો પણ છેવટે પરિણામ તો શૂન્યમાં જ આવવાનું છે, તે વાતને મન તો શ્રદ્ધાથી ગ્રહણ કરવા તૈયાર હોય છે; ને એ એમ જ ગ્રહણ કરવાની હોય છે.

પણ પછી માણસની બુદ્ધિ એનામાં ભેદભાવ ઊભો કરે છે. ત્યાં અહંકાર મદદે આવે છે. 'આમ હું માની જાઉં?' એ અહંકાર વૃત્તિને લીધે એ શ્રદ્ધાનું બીજ ઉગ્યું ન ઉગ્યું, ત્યાં જ એને એ ખોઈ બેસે છે.

નહિતર એ શ્રદ્ધામાંથી જ એને વધુ શ્રદ્ધાનો દીપ દેખાત. એમાંથી પ્રકાશ પંથ નજરે પડત. એમાંથી એ આગળ વધત. એમાંથી એવી ઘણી શંકાઓ આપોઆપ શમી જાત.

પણ જે અજ્ઞેય છે તેને પણ માણસ જ્ઞેય હોય તેમ માપવા નીકળે છે, ને પરિણામે પોતે હેરાન થાય છે. ને બીજાને હેરાન કરે છે.

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૨૯]

માત્ર વાતો !

એક ચીની વાર્તા વાંચી. સુંદર હતી. જાણે કે વિનોદવાટિકા માટે કોઈએ લખી હોય !

જૂનો જમાનો હતો. હરિયાળાં મેદાનો હતાં. સમાજ જુદી જાતનો હતો. એ વખતે એક ભવ્ય નગરમાં એક જાદુગર હતો. એક પ્રેમી હતો. એક અદ્ભુત ગાનારી હતી.

આ ગાનારીના કંઠનું મૂલ્ય હજારોનું હતું. પણ એના રૂપનું મૂલ્ય લાખોનું હતું.

એનું પરિણામ એ આવતું કે જેની પાસે સમૃદ્ધિનો કોઈ પાર ન હોય તે જ માત્ર એના સાન્નિધ્યમાં આવી શકતા. બાકી જ્યારે સામાન્ય સમૃદ્ધિવાળા થોડી સોના રૂપાની ચીજો એને ભેટ દેવા આવતા, ત્યારે એ એક દ્રાક્ષરસનો પ્યાલો એમને ભેટ કરતી.

જ્યારે હીરા માણેક મોતીનાં નંગ દેખાતાં, ત્યારે કોઈ વખત એકાદ ચોસર ખેલવાની મહેરબાની કરતી !

૯

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ પોતાના આ અત્યંત ઉત્તુંગ શૃંગમાં, ધીમે ધીમે એ પોતાની જાતને, એકલી, અટૂલી, મિત્રવિહોણી, પ્રેમ વિનાની, ઉદ્યાનમાં ઊભેલી રૂપાળી પ્રતિમા જેવી દેખવા માંડી !

ઉદ્યાનમાં ઊભેલી પ્રતિમાને હજારો માણસો નિહાળે, સેંકડો ત્યાં ઊભા રહે, કેટલા ય ત્યાં રખડયા કરે, પણ એને કોઈની સાથે પ્રેમનો શબ્દ બોલવાનો નહિ. કોઈને હાસ્યથી નવરાવવાનો નહિ. કોઇના અંતઃકરણને પોતાના અંતઃકરણની સમીપ લાવવાનું નહિ !

એને તો ત્યાં અદ્‌ભુત રૂપ રેલાવવાનું. અને એ રૂપમાં ને રૂપમાં પોતાનું જીવન ગુમાવવાનું !

આ વનશ્રીની પણ એ જ દશા થઈ. એનું નામ વનશ્રી હતું. નામ પાડનારે બરાબર નામ પાડયું હતું. એ પણ ગમે તે પળે જુઓ તો વનશ્રીની માફક પોતાના હરિયાળા રંગોમાં પોતે મુગ્ધ હોય ! ત્યાં રૂપ હોય, રંગ હોય, હાસ્ય હોય, છટા હોય, અભિનય હોય. એક માત્ર પ્રેમ ન હોય !

એવામાં આ વનશ્રીના દિલમાં એક દિવસ અચાનક પ્રેમ જાગ્યો.

એક કોઈક અકિંચન મહા વિદ્વાન ત્યાં ચડી આવ્યો. પણ એની વિદ્યા વેદિયાવિદ્યા ન હતી. એ પોતે પણ વેદિયો ન હતો. એની પાસે એક એક શબ્દ એક એક માણેક મોતી જેવો રહેતો. એ શબ્દ બોલે, પોતાના જ વિશિષ્ટ ભાવથી એને પ્રગટ કરે, અને એ શબ્દ જાણે ફરી જ જાય ! એ માણેક મોતી જેવો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મહામૂલ્યવાન બની જાય !

બીજા એ જ શબ્દ બોલે ને એ ઠીકરું થઈ જાય !

આવો એ અગાધ વિદ્વાન. રૂપ પણ એવું. જોબન પણ એવું. પ્રેમ ભરેલું એનું સ્મિત પણ એવું. વનશ્રી એની પાસે પોતાની જાત ખોઈ બેસત. પણ એની વૃદ્ધ મા ઘણી હોંશિયાર હતી. ડોશી જાણતી હતી કે એક જ વખત વનશ્રી પોતાની જાત ખોઇ બેસશે, પછી કોઈ રાજા મહારાજા જેવું એનું મૂલ્યાંકન નહિ રહે !

પછી તો એ પણ સામાન્ય સ્ત્રી બની જશે. જેની પાસે હરકોઈ આવી શકે. એનું મૂલ્ય પછી ઘટી જશે !

એટલે ડોશીમાના કહેવાથી વનશ્રીને પોતાનું એવું મોઘું મૂલ્યાંકન આ વિદ્વાન પાસે મૂકવું પડયું કે પેલો વિદ્વાન તો બિચારો નીચી મુંડી કરીને ચાલ્યો જ ગયો !

એ ગયો તે ગયો. પછી કોઈ દિવસ દેખાણો નહિ. વનશ્રી પાસે બીજા અનેક આવે છે. કોઇ કોઈ તો અમૂલ્ય ચીજોની ભેટ લાવે છે. કેટલાક પ્રાણ પાથરવા જ બાકી રાખે છે. પણ જે હવા વનશ્રીને પેલા વિદ્વાનના સાન્નિધ્યમાં પળ બે પળને માટે મળી ગઈ હતી, જે એક નવી સૃષ્ટિ જ એણે ત્યાં જોઇ હતી, પોતાના મનમાંથી ઊભી થતી એક પ્રકારની અભિનવ સુંદરતા એણે દેખી હતી, એ હવા, એ સૃષ્ટિ, એ સુંદરતા, આ કોઈ લક્ષ્મીનંદન પાસે ન હતાં ! એ બધાની પાસે પૈસા હતા ! પરિમલ કોઈની પાસે ન હતો ! ‘ શતદલ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પદ્મ'માં પોઢેલો પરિમલ ક્યાંય ન હતો! અને હવે વનશ્રીને એ વિના બીજું બધું ફીકકું લાગતું હતું! ફીકકું જ ફીકકું!

જ્યારે પેલા વિદ્વાનને પણ આ વનશ્રીમાં કાંઈક અદ્‌ભુત મળ્યું હતું. પોતાનાં ઘરબાર, સમૃદ્ધિ, રહી-સહી જર જાગીર બધું વેચી નાખીને પણ વનશ્રીને એક વખત પોતાની કરવા માટે એ વિદ્વાન, ઘણો ઘણો જ આતુર હતો!

પણ એની આતુરતા નિરાશામાં પરિણમતી!

વનશ્રીનું મૂલ્યાંકન આપવા માટે એને દસ જન-મારા લેવા પડે તેમ હતું! ને છતાં એ જોઇ રહ્યો હતો કે વનશ્રીના દિલમાં પ્રેમોર્મિનો મહેરામણ રેલંછેલં થઈ રહ્યો હતો! એના અગાધ પ્રેમ સાગરને કોઈ સીમા ન હતી. પણ એ પરાધીન હતી. એ પોતે અકિંચન હતો. કેવળ સ્વપ્નસૃષ્ટિ સિવાય બીજી કોઈ જ સૃષ્ટિ એમને માટે રહી ન હતી!

આ નગરના પેલા અદ્‌ભુત જાદુગરને એ વાતની ખબર પડી. એણે જોયું કે આ વિદ્વાનનો પ્રેમ સાચો પ્રેમ છે. એની પ્રેમિકાનો પ્રેમ સાચો પ્રેમ છે. જ્યારે પોતે તો કાલ્પનિક ખોટી સૃષ્ટિનો સ્વામી હતો. એટલે એને આવી વિરલ સાચી સૃષ્ટિ જોઇને સહાનુભૂતિ પ્રગટી. ઈલ્મ તો એના હાથમાં રમતા હતા. એક દિવસ તે પોતે વનશ્રી પાસે ગયો.

આનંદ વિનોદ વાતચીત થઈ. દ્રાક્ષરસ આવ્યો. જાદુગરે પીધો. પછી વનશ્રીના મૂલ્યાંકનથી એ ત્રાસી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ઉઠયો હોય તેમ ઊભો થઈ ગયો !' ઓય મારા બાપ ! મારી સાત પેઢીના બાપ દાદાનું ધન હું લાવું તો પણ આ આંકડાને ન પહોંચે !' તે અભિનય કરતો કરતો બોલ્યો. અને પછી પેલી અત્યંત રૂપવતી વનશ્રીના સુંદર કપાળને પોતાની એક આંગળીથી એક ઠેકાણે જરાક સ્પર્શ કરીને ચાલી નીકળ્યો !

એને કઢંગી રીતે પાછો ફરી જતો જોઇને વનશ્રી ખડખડાટ હસી પડી !

પણ સામેના દર્પણમાં એનું મોં દેખાતાં એ છળી પડી ! અરે ! એના કપાળમાં આ કાળો ડાઘ ક્યાંથી ? તે તરત બેઠી થઇ ગઈ. અંદર જઇને એણે ડાઘ ધોઈ કાઢયો.

પણ પાછી ખંડમાં આવીને જુએ છે તો ડાઘ હજી ત્યાં છે. ધોવાયો નથી. તે એકદમ ફરીને અંદર ગઈ. જઇને અનેક પ્રકારના સુગંધી પદાર્થો લગાવી એને તદ્દન સાફ કરી નાખ્યો !

પાછી ખંડમાં આવીને બેઠી. એને જરાક નિરાંત થઇ. પેલો ડાઘ દેખાતો ન હતો. એ પેલા માણસની વિચિત્ર વર્તુણકને સંભારી રહી !

પણ અરે ! આ શું ? પેલો ડાઘ તો પાછો એના કપાળમાં ઉગી નીકળ્યો હતો ! એણે ખૂબ મહેનતથી ધોયો હતો, સુગંધી તેલ લગાવ્યાં હતાં, અનેક પ્રકારની દવાઓ લગાવી હતી, પણ એ તો ઝાંખો પડવાને બદલે ઉલટો વિસ્તાર પામ્યો હતો !

વળી તે અંદર દોડી. આ વખતે તો ભરેલા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોજમાં જ કુદી પડી. એમાં અનેક દ્રવ્યો નખાવ્યાં. અનેક સુગંધી તૈલો નાખ્યા. ડાઘ નાબુદ કરનારી બધી જ જાણીતી ઔષધીઓ પોતે હાથેથી કપાળ ઉપર લગાવી. પણ બધું જ વ્યર્થ !

કાળો ડાઘ ત્યાં હતો. અને હોય એ તો ઠીક, ઉલટાનો વિસ્તાર પામ્યો હતો !

વનશ્રી તે દિવસે તો પોતાના ખંડમાં જ જઈ ન શકી. એ ડાઘે એના આખા ચહેરાને એટલો કઢંગો ને કદરૂપો બનાવી દીધો હતો કે એને પોતાને પણ પોતાની જાત ઉપર ઘૃણા છૂટતી હતી !

વનશ્રી તો હવે એકાંતમાં જ રહેવા લાગી. પેલો ડાઘ આખા કપાળને એવી રીતે છાઇને ચકચકિત કાળો અબનુસ સમો પ્રકાશે છે કે, જોનાર એને જૂએ છે ને તરત ભાગી જાય છે !

વનશ્રીનું મૂલ્યાકન એક કોડીનું પણ રહ્યું નથી !

એ વખતે પેલો વિદ્વાન પાછો આવી ચડયો. એણે પેલી વૃદ્ધાને હવે વનશ્રીથી થાકેલી જોઈ. એણે પોતાની તમામ સમૃદ્ધિ એને ચરણે ધરી. પછી વનશ્રીને લઇને એ પોતાના અકિંચન ઘરમાં ચાલ્યો ગયો !

પણ એમની વચ્ચે જે પ્રેમ સાગર રેલાઈ રહ્યો હતો એ એમના બન્નેના અંતઃકરણને આનંદ આપતો હતો !

એમાંથી એકેને પેલા ડાઘનું ભાન પણ રહ્યું નથી !

પણ એક દિવસ અચાનક પેલો જાદુગર આ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

વિદ્વાનને મળી ગયો. તેણે તેને સહજ જ પૂછ્યું: 'તમને ખબર છે પેલી પ્રખ્યાત ગાયિકા વનશ્રી હવે ક્યાં રહે છે?'

'એ તો હવે જાહેરમાં દેખાતી જ નથી' વિદ્વાને જવાબ આપ્યો.

'કેમ વારુ? શું થયું છે એને?'

'એને કપાળમાં કોઈ ભયંકર કાલિમા પ્રગટી છે. એ કાળો ડાઘ જોઈને એનાથી સૌ કોઈ છળી ઉઠે છે!'

'એ તો ઠીક—પણ પેલો એનો બહુ જ સાચો પ્રેમી હતો, તે પણ ભાગી ગયો એમ?'

વિદ્વાને બે હાથ જોડીને કહ્યું: 'હું જ એ પ્રેમી છું. ને વનશ્રી મારે ત્યાં છે!'

જાદુગરે કહ્યું: 'એમ? તો તો હું એ કાળો ડાઘ કાઢી આપું. તમે ચાલો મારી સાથે... પણ એક સરત છે હો!'

'શી?'

'તમારે બન્નેએ મને પ્રણામ કરવા સજોડે આવવું પડશે! ને તૈયાર થઈને નવાંનોક આભૂષણો સજીને!'

'સારું, સારું' પ્રેમીએ હસતાં હસતાં જવાબ આપ્યો.

પછી પેલો જાદુગર પેલા પ્રેમીને ત્યાં ગયો. તેણે તેને કહ્યું: 'આ દુનિયામાં કેવળ મહાન ને સાચો પ્રેમ ત્યારે જ પ્રગટે છે, જ્યારે બહારનો કોઈ જ પદાર્થ અસ્તિત્વમાં હોતો નથી. દેખાવ પણ નહિ. શક્તિ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ નહિ. સમૃદ્ધિ પણ નહિ. સિદ્ધિ પણ નહિ. બુદ્ધિ પણ નહિ. કાંઈ જ નહિ. કેવળ પ્રેમ! જ્યાં કેવળ પ્રેમ છે–ત્યાં જતાં મને સ્વર્ગલોકમાં જવા જેવું લાગે છે! ત્યાંની હવા હું તરત કળી શકું છું! આંહીં હું એવી હવા અનુભવું છું. હવે તમે એક વાસણ લાવો. તેમાં પાણી ભરી લાવો.

પછી પેલો પ્રેમી પાણીનું વાસણ ભરીને આવ્યો.

એ પાણી લાવ્યો એટલે પેલા જાદુગરે તેમાં પોતાની આંગળીથી કાંઈક અક્ષરો લખ્યા. ને કહ્યું કે આ પાણીથી તમારી પ્રિયતમાને મોં ધોવાનું કહો.

વનશ્રીને એ પાણી આપવામાં આવ્યું. વનશ્રીએ એ પાણીથી મોં ધોયું ને એક ચમત્કાર થયો. જાણે કોઈ જ દિવસ ત્યાં ડાઘ ન હોય તેમ એનો મુખચંદ્ર ફરીને પ્રકાશી ઉઠયો! એનું મોં હસી પડયું. આંખમાં આનંદ આભાર ને પ્રેમનાં આંસુ આવી ગયાં. તે પેલા માણસને પગે પડવા બહાર દોડતી હતી, પણ ત્યાં તો એને વિદ્વાને રોકી 'આપણે તૈયાર થઈને હવે જવાનું છે.'

પછી એ બન્ને જણાં પોતાનાં સુંદરમાં સુંદર કપડાં પહેરીને બહાર આવ્યાં!

પણ ખરું આશ્ચર્ય હવે થયું!

ત્યાં બહાર કોઈ હતું જ નહિ!

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૩૦]

અંધ બંસીવાલો !

વારાણસીના એક રાજાને ત્યાં બે કુમારો હતા. બન્ને રૂપાળા બહાદુર અને વિદ્વાન હતા. પણ બન્નેને એક બીજાની સ્પર્ધા હતી. મોટાભાઈને એમ કે નાનો ભાઈ વધવો ન જોઈએ. નાના ભાઈને એમ કે મોટો વધવો ન જોઈએ.

એમની એ સ્પર્ધા પ્રથમ તો એમને ઠીક પરાક્રમ કરવા પ્રેરતી.

એક જણો ધનુર્વિદ્યામાં અમુક પ્રકારની કુશળતા મેળવે, તો બીજો આકાશ પાતાળ એક કરીને પણ એ મેળવી લ્યે ત્યારે જ જંપે!

એક જણો અમુક વિશિષ્ટ કાર્ય કરી બતાવે, તો બીજાએ કર્યે જ છૂટકો.

આ સ્પર્ધા ધીમે ધીમે વધતી ગઈ. તેમાંથી છેવટે એવું થયું કે એક બીજા એક બીજાનો તેજોત્કર્ષ પણ સહી શકે નહિ !

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હવે ઈશ્વરની આ સૃષ્ટિમાં જ્યાં બે માણસના ચહેરા મળતા આવતા નથી, ત્યાં બે માણસની શક્તિ બધી રીતે બરાબર ઉતરે, એવું તો કેમ બને ?

એટલે એક જણાએ હાર્યો દા સ્વીકાર્યે જ છૂટકો હતો. અથવા તો પોતાનો વિશિષ્ટ માર્ગ પોતાની મેળે નક્કી કર્યે જ છૂટકો હતો.

મોટા રાજકુમારને રત્ન હીરા માણિક્યના શ્રેષ્ઠીઓ સાથે મૈત્રી થઈ. તેમાંથી એને વ્યાપારની ધૂન લાગી. એને લાગ્યું કે અર્થ હશે તો બધું શક્ય બનશે. રાજ પણ અર્થનું દાસ છે. સત્તા પણ અર્થને નમે છે. અર્થ વિનાનો માણસ અર્થ વિનાનો ગણાય છે. એટલે એણે પિતાને કહ્યું કે 'હે પિતા! મારે પરદેશ જવું છે, ને ત્યાં વેપાર કરવો છે!'

એના પિતાએ કહ્યું કે 'ભાઈ આ રાજધર્મ નથી. પણ જો તને આ વસ્તુનું સાચું આકર્ષણ હોય ને એને માટે સાચી ભૂખ હોય, તો તું ભલે એ કરે. એમાં હું આડે નહિ આવું!'

પછી એણે વિચાર્યું કે કુમાર બિનઅનુભવી છે ને વેપારની વાતો કરે છે. પણ વેપાર એમ કરી જાણવો સહેલો નથી.

માટે નગરના શ્રેષ્ટ શ્રેષ્ઠીઓના સંગમાં એ પરદેશ જાય તો ઠીક.

એણે નગરના શ્રેષ્ઠીઓને બોલાવીને કહ્યું: 'તમારામાંથી જે કોઈને પરદેશ વહાણો લઈ જવાં હોય તે જો કુમારની સાથે જશે તો એમની જતા આવતા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માલની જકાત માફ થશે. પણ કુમારની સાથે રહેવું પડે એ શરત પાળવાની છે'

આવો લાભ મળે છે એ જોઇને શ્રેષ્ઠીઓએ પાંચસો વહાણો માલ ભરીને તૈયાર કર્યાં. અને એ બધો કાફલો સુવર્ણદ્વીપ જવા તૈયાર થયો!

સુવર્ણદ્વીપમાં એ લોકો આ માલ વેચવાના હતા! ને ત્યાંથી હીરા રત્ન માણિક્ય લાવવાના હતા.

પાંચસો વહાણનો કાફલો આ પ્રમાણે સુવર્ણદ્વીપ જવાનો છે ને મોટાભાઇ એની સાથે જવાના છે એ વાત સાંભળીને નાનાભાઇએ વિચાર કર્યો કે હું આંહીં એકલો બેઠો રહીશ એ ખોટનો ધંધો થશે. રાજનો માલીક તો બહાર હશે, એટલે વખત છે ને રાજગાદી ખાલી પડશે તો એ મને મળશે નહિ. ને મોટોભાઇ ત્યાંથી અનર્ગળ દ્રવ્ય મેળવીને આવશે, એટલે એની સત્તા દ્વિગુણીત થઇ જશે. એટલે જો હું સાથે જાઉં તો હું પણ દ્રવ્ય લાવું! દ્રવ્ય હશે તો પછી બધું થઇ રહેશે.

એમ વિચારીને એણે પણ મોટાભાઇ સાથે જવા માટે પિતાની રજા માગી.

રાજાએ વિચાર કર્યો કે જો હું ના પાડીશ તો એ આંહીં બેઠો મોટાનું રાજ પડાવી લેવાની પેરવી કરશે. એના કરતાં એ પણ જાય તો એને અનુભવ મળશે. ને દ્રવ્ય લાવશે તો બન્ને વચ્ચે ઘર્ષણ ઓછું થશે.

એટલે પિતાએ એને પણ જવા દીધો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હવે સુવર્ણદ્વીપમાં જ્યારે આ કાફલો પહોંચ્યો ત્યારે એ જે વસ્તુઓ લાવ્યા હતા તેની ત્યાં ઘણી જ ખેંચ ઊભી થઇ હતી. એટલે આ કાફલાને ઘણો જ ફાયદો થયો.

પછી એમાંથી એમણે હીરા માણેક મોતી જોઇએ તેટલાં લીધાં. ને એ બધો માલ વહાણમાં ભરીને પાછા ફર્યા.

મોટાભાઇએ એક આગમચેતી વાપરી હતી. એણે વિચાર્યું કે વખત છે ને સમુદ્રમાં જો તોફાન થયું તો ક્યાંય ન હોતા ગયા એવું થશે. માટે થોડાં અતિમૂલ્યવાન હીરામાણિક્ય મોતીનો એક કમરબંધ બનાવી રાખવો ને તે પહેરી રાખવો. જાત સહી-સલામત નીકળશે તો એ દ્રવ્ય પણ સાથે નીકળશે. ને તો બધું ગુમાવ્યાનો અફસોસ નહિ રહે!

હવે એમનો કાફલો પાછો સમુદ્ર પર્યટને ઉપડયો. દેશ ભણી જવાનું હતું, એટલે સૌ આનંદમાં હતા. સમુદ્ર શાંત હતો. પવન અનુકૂળ હતો. ઝપાટાબંધ એ સૌ જઇ રહ્યા હતા.

પરંતુ અરધે રસ્તે અચાનક ભયંકર તોફાન ઉપડયું.

એ વખતે નાવિકોએ મહેનત કરવામાં ખામી ન રાખી. પણ છેવટે એમણે પણ કાફલો બચાવવાની તો આશા છોડી દીધી. જુદા જુદા કોઇ બચે એ ખરા!

એ વખતે નાવિકોએ પણ આશા છોડી દીધી. ને ભંગાર થતાં થતાં જે બચ્યા તે દરિયાને જાત સોંપી સોંપીને એક પછી એક છુટા પડવા મંડયા. ત્યારે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોટાભાઇએ નાનાને કહ્યું: 'ભાઇ! આપણે બન્ને સાથે જ રહીશું ને સાથે જ ઉગરી જઇશું. મને તરતાં સારું આવડે છે. તું મને ટેકો દઇને તરતો રહેશે તો વાંધો નહિ આવે!'

ઇશ્વરકૃપાથી બન્ને ભાઇઓ કૂટાતા પીટાતા બે ચાર દિવસે કાંઠે પહોંચ્યા. થાકી ગયા હતા એટલે કાંઠે પહોંચતામાં તો બેભાન જેવા થઇ ગયા. ને મોટોભાઇ તો કાંઠે નીકળતાં જ બેભાન પણ થઇ ગયો.

એને એવી અવસ્થામાં આવી ગયેલો જોઇને નાનો ભાઇ એની સારવારમાં પડયો. પણ બન્યું એવું કે એમ કરતાં અકસ્માત એને પેલા કમરબંધની ખબર પડી.

કમરબંધને જોઇને એ છક્ક થઈ ગયો!

અરધું રાજ ખરીદી લેવાય એટલી સમૃદ્ધિ મોટાભાઈએ આ કમરબંધમાં રાખી હતી! અતિ મૂલ્યવાન હીરા માણેક નંગ એમાં જડયાં હતાં!

આ દેખીને નાનાભાઇની દાનત બગડી. એને લાગ્યું કે આટલી સમૃદ્ધિ લઇને એ રાજમાં જશે તો રાજ પણ એનું થઈ જશે. અને મોટોભાઈ તો બેભાન પડયો છે. કોણ એનો કમરબંધ લઈ ગયું ને કોણે એને લૂંટી લીધો એ વાત એ શી રીતે જાણવાનો હતો?

એટલે એણે આ કમરબંધ ઉપાડી લીધો.

એને વિચાર આવ્યો કે કમરબંધ તો લઇ લીધો પણ જો મોટોભાઈ પાછળથી પણ બચી જશે, ને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફરતો ફરતો રાજમાં આવશે, તો આપત્તિ ઊભી થશે. એને શંકા જશે કે નાનાએજ કમરબંધ ચોરી લીધેલો હોવો જોઈએ. એટલે એણે મોટાભાઇને મારી તો ન નાખ્યો, પણ એને આંધળો કરી મૂક્યો. ને પછી છટકી ગયો.

એ તો ધીમે ધીમે રાજમાં પહોંચી ગયો. એમાંથી છેવટ એક કુમાર પણ જીવતો આવ્યો એ જોઈને માબાપને ઘણી જ શાંતિ થઈ. અને એને મોટી ધામધુમથી નગરમાં લાવ્યા.

ત્યાર પછી એ રાજા થયો. ને રાજ કરવા મંડયો.

હવે આ બાજુ આંધળા થઈ ગયેલા મોટાભાઈને એક માળીએ બચાવ્યો. અને એને પોતાને ત્યાં લઇ ગયો. ધીમે ધીમે એની તંદુરસ્તી વળી. અને એ પોતાના દુર્ભાગ્ય વિષે વિચાર કરતો થયો. એને લાગ્યું હવે રાજમાં પાછું ફરવું ન ફરવું બધું જ સરખું છે. પણ એના મનને એક વાતની ગડ બેઠી નહિ. નાનો ભાઈ દરિયા કાંઠે એની સાથે જ ફેંકાયો હતો. પણ ત્યાર પછી એનું શું થયું એ વાતની એને ખબર ન હતી. પોતાનો કમરબંધ એ લઇ ગયો કે એને કોઇએ મારી નાખ્યો કે એનું શું થયું એ વાતનો કાંઈ પત્તો લાગ્યો નહિ!

હવે આંહી માળીને ત્યાં રહેતાં અંધ રાજકુમાર બંસી બજાવતાં શીખ્યો. પણ ધીમે ધીમે એની એ કલા એટલી વિકાસ પામી કે એને પોતાને પણ રાજ ગયાનો, સમૃદ્ધિ ગયાનો કે આ વિપત્તિ પડયાનો અફસોસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ન રહ્યા. એટલી મીઠી સુરીલી સ્વરાવલિ એમાંથી એ ઊભી કરતો કે માણસ ને પંખી તો ઠીક, ઝાડ ને પવન પણ જાણે, એને સાંભળવા થંભી જતાં લાગ્યાં !

પોતાનું રૂપ તો ઢાંકયું રહે તેવું ન હતું: એ આંધળો હતો એટલી જ માત્ર ખામી હતી. પણ એમાં આ બંસીની કલા મળી જતાં, હવે તો એના ઉપર માણસ માત્રને આકર્ષણ થઈ પડે તેવું થઈ ગયું !

જે એને સાંભળે તે એનું જ થઈ રહે!

માળીની સ્ત્રીને એનું આકર્ષણ થયું.

પણ રાજકુમાર આંધળો થયો હતો, વિપત્તિમાં હતો, પણ એની જે સદ્વૃત્તિ તે સાબુત હતી. તેણે વિચાર કર્યો કે પોતાનું જ ભલું કરનારને વિશ્વાસઘાત કરવો તે મહાપાપ છે. પણ બીજી તરફથી એને ભય લાગ્યો કે માળીની સ્ત્રી વેર લેવા માગશે. ને તે વખતે એસી સ્થિતિ કફોડી થઈ જશે.

એટલે એણે કેવળ ઈશ્વર આધારે પોતાની આ બંસી સાથે રાખીને પ્રવાસ શરૂ કર્યો.

પોતે કયાં છે ને કયાં જાય છે એ બધું ભગવાન ભરોસે રાખ્યું.

બંસી બજાવે, એમાંથી જીવન નિર્વાહ ચલાવે, હરિનો કોઈ લાલ મળે તો એને આધારે વળી માર્ગનો પણ પત્તો મળતો રહે, એમ ને એમ રાજ-કુમાર મુસાફરી કરતો ચાલ્યો જાય !

પોતાને અમુક જ ઠેકાણે જવાનું એવું કાંઈ નક્કી કર્યું ન હોય એટલે એને તો સબ ભૂમિ ગોપાલકી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

થઈ પડી !

અને એમ ફરતાં ફરતાં એને એક અનુભવ પણ થયો કે ભગવાન કોઈ ને કોઈ રૂપે મળતો જ રહે છે.

આ પ્રમાણે ફરતાં ફરતાં રાજકુમાર એક મોટા નગરમાં આવી ચડયો. ત્યાં મોટો ઉત્સવ થઈ રહેલો. એ સાંભળી એણે નગરજનોને પૂછયું 'ભાઈઓ ! આ ઉત્સવ શાનો છે ?'

નગરજનોએ કહ્યું : 'આ ઉત્સવ અમારી રાજકન્યાએ સ્વયંવર રચ્યો છે તેનો છે. તું પણ બંસી વગાડવા માંડ !'

રાજકુમારે કહ્યું : 'પણ આ નગર કયું ?'

નગરનું નામ સાંભળીને રાજકુમાર વિચારમાં પડી ગયો. આ એ જ નગર હતું, જયાંની રાજકન્યા વેરે એના વિવાહ થયા હતા. અને એ રાજકન્યાએ હવે સ્વયંવર માંડ્યો હતો !

તેણે નગરજનોને પૂછયું : 'પણ આ નગરની રાજકન્યા તો વારાણસીના રાજકુમારને વાગ્દત્તા થઈ છે ને ?'

'વાગ્દત્તા થઈ હતી ને બધું હતું ભાઈ ! પણ નશીબ વાંકું તે રાજકુમાર જ દરિયાના તોફાનમાં મરણ પામ્યો કે ભગવાન જાણે શું થયું. એણે હવે આ સ્વયંવર આદર્યો છે. દેશ દેશના રાજાઓ આવ્યા છે. વારાણસીનો રાજા પણ આવવાનો છે. એ પેલા મરી ગયેલા કુમારનો જ નાનો ભાઇ છે !'

રાજકુમાર બધુ સાંભળીને ઘડીભર મનમાં ઘા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખાઈ ગયો. એને ખાત્રી થઈ ગઈ કે એનો કમર બંધ એના ભાઈએ જ લીધેલ હોવો જોઈએ. પણ તો એની આંખો ?

એ પણ એ લઇ ગયો ?

વિચાર કરતાં એને ચક્કર આવી ગયાં.

પણ એણે તો આ લાકડાના કકડાને આધારે તમામ સુખદુઃખ લટકાવ્યાં હતાં. એટલે એ સાંજે ત્યાં ઉદ્યાનમાં બેસીને પોતાની બંસીમાં પોતાનું હૃદયગાન ગાવા લાગ્યો !

પણ એ પોતે પોતાના ઉપર મોહી પડે એવી ગજબની મીઠાશ આજ એની બંસીમાંથી આવી રહી હતી !

એ જાણે બંસી રહી ન હતી. હૃદયનો કટકો બની ગઈ હતી.

હવે તે સાંજે એ ઉદ્યાનમાં પેલી રાજકુમારી ફરવા આવેલી. તેણે આ ગજબની બંસી સાંભળી ને એ ત્યાં થંભી જ ગઇ !

આટલી બધી કરૂણ મધુરતા—રેલાવનારો આ કોણ ?

વૃક્ષને ઓથે રહીને જુએ છે તો એક અંધ માણસ બેઠો બેઠો બંસી વગાડી રહ્યો છે !

એને પણ એનું ગજબનું આકર્ષણ થયું. એની મુખમુદ્રા જોઈને એ કળી ગઈ કે કહો ન કહો, પણ આ બંસીવાલો જેવો તેવો માણસ નથી !

તે પોતાના મનથી એની જ થઇ ચૂકી.

પછી રાજસખીઓની મારફત બંસીવાલાને સ્વ-

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચંવરમાં બંસી બજાવવાનું કહેવામાં આવ્યું. અને અંધ બંસીવાલો એ પ્રમાણે આવીને મંડપની બહાર બેઠો બેઠો પોતાની બંસી બજાવતો રહ્યો !

રાજકુમારી આવી. પણ એણે તો કોઈ રાજકુમારને પસંદ ન કરતાં મંડપની બહાર જઈને પેલા અંધ બંસીવાલાને વરમાળા આરોપી !

એ સાંભળીને તો મોટો કોલાહલ થઈ ગયો. અને રાજાઓ એક બીજા સાથે લડવા માટે તૈયાર થયા. રાજકન્યાના પિતાને જાણ થઈ. અને એને પણ કુમારીનું આ અઘટિત કામ ગમ્યું નહિ.

તેણે પોતાની પુત્રીને કહ્યું: 'તેં આટલા બધા રાજકુમારોને છોડીને આ અંધ માણસને પસંદ કર્યો છે તો હવે તું રાજમહેલ છોડી દઈને એની સાથે જા!'

રાજકુમારીએ કહ્યું: 'પિતાજી! એમ કરવામાં વાંધો નથી.' અને તે તરત અંધ બંસીવાલા સાથે ચાલી નીકળી.

પણ આ વાતની ચર્ચા થતાં પેલા ગુન્હેગાર રાજકુમારને ખબર પડી ગઈ કે આ પોતાનો મોટો ભાઈ જ લાગે છે.

એટલે એ એકલો ગુપચુપ પોતાના ભાઈને રાતે મળવા ગયો.

ત્યાં જઈને તેને કહ્યું કે હું તને જોઈએ તેટલું દ્રવ્ય આપું ને તને રાજમાં પણ ભાગ આપું પણ આ તારી જે બંસીવાદનની વિશિષ્ટતા છે તે તું મને શીખવ!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બંસીવાલાએ જવાબ દીધો: ‘ ભાઈ! હવે આપણા માર્ગ જુદા પડયા છે તે જુદા જ રહે એમાં મજા છે. હવે જે વાત વીતી ગઈ છે તે સંભારવી જવા દે. તને રાજ મળ્યું છે ને તેમાં આનંદ છે. મને એટલો જ આનંદ આ લાકડાના ચાર તસુના કકડાએ આપી દીધો છે!

એટલે હવે મારે કોઈની પાસેથી કાંઈ લેવાનું નથી. જોઈતું હોય તેને કાંઈક આપવાનું છે. તું પણ આ બંસી સાંભળીને આનંદ પામ.

કારણ કે મારી પાસે વહેંચવા માટે આનંદ સિવાય બીજી કોઈ ચીજ નથી ! ’

એટલું બોલીને જ બંસીવાલો તો પાછો પોતાની બંસીમાં લીન થઈ ગયો.

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૩૧]

માણુસ અને ઈશ્વર

પાણીથી જુદું એવું બરફનું અસ્તિત્વ નથી, તેમ ઈશ્વરથી જુદું એવું માણુસનું અસ્તિત્વ નથી. જેને તમે એકલો 'માણુસ' કહી શકો એવો માણુસ ક્યાંય છે નહિ. માણુસો આ જાણતાં નથી, એટલે ખોટો જાત્રાનો સંઘ કાઢીને ઈશ્વરને શોધવા જાય છે! પણ ખૂબી એ છે કે જેને તેઓ શોધવા જાય છે, તે પોતે એમને શોધવા નીકળ્યો હોય છે! માણુસ ઈશ્વરને શોધે છે એ વસ્તુ તો ઘણી જાણીતી છે. ને ઘણા વખતની છે. પણ નવી નવાઈની વાત તો આ છે કે ઈશ્વર માણુસને શોધે છે!

એનું રહસ્ય સમજવા જેવું છે. જેમ મીઠા પાણીના જલસરોવરમાં ઊભેલો માણુસ, કાંઠા ઉપરના માણુસોને પાવળું પાણી આપવા માટે બૂમ પાડે, ત્યારે સૌને નવાઈ લાગે કે મીઠા પાણીનો સાગર તો એની પાસે છે ને કાં આ પાણીની બૂમ પાડે, એવી જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ વાત નથી, કે જે પોતાની પાસે છે, તે પોતાની પાસે નથી, એમ જાણીને માણસો એને શોધવા નીકળે છે!

એટલે ઇશ્વર ઘણી વખત એમ ઈચ્છે છે કે કોઇ એવો માણુસ મળી આવે, જે એમ જાણતો હોય કે એને કાંઈ શોધવા જવાનું નથી. પણ મેળવવાનું જ છે. ને એ મેળવવા માટે પણ બીજે ક્યાંય જવાનું નથી, તો એને એ પોતાનું વાહન બનાવે!

એક ચીની ચિત્રમાં આવે છે કે એક વખત એક પશુ છુટું થઇને ઘાસ ખાવા દોડયું. એની પાછળ પાછળ એનો માલિક દોડયો. પણ જેમ માલિક એની પાછળ દોડે, તેમ તેમ પશુ તો આગળ ને આગળ દોડે!

આ નિરર્થક દોડમાં ખરી રીતે જે પોષક ઘાસ હતું તેનો ઘાણ નીકળવા મંડયો.

એ જોઇને કોઈ ડાહ્યા માણુસે કહ્યું કે પશુની પાછળ પાછળ દોડવા કરતાં, એને આગળથી પકડ-વાની જુક્તિ ગોઠવો. પશુની પાછળ દોડનારો એને ભાગ્યે જ વશ કરી શકે છે. એટલે પશુને આગળથી પકડવાની જુક્તિ ગોઠવી. અને એને દોરડે બાંધી દેવામાં આવ્યું.

એટલે બાજી પલટાઈ ગઇ. અત્યાર સુધી તો માણુસ પશુની પાછળ દોડીને થાકી જતો હતો. એને બદલે હવે એ આગળ ચાલવા મંડયો ને પશુ પાછળ ઘસડાવા મંડ્યું!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ જોઈને કોઈ ત્રીજા માણસે એમ શીખામણ આપી કે આવી રીતે પણ પશુને ખેંચવામાં ફાયદો નથી.

એને થોડું સંતોષો. થોડું દોરો. થોડું ખેંચો. થોડું બંધનમાં રાખો. એમ થોડું થોડું કરતાં કરતાં એ પશુ તમારી વાતને ટેવાઈ જશે. પછી એ એમ માનશે કે આ માણસની વાત બરાબર છે. એટલે તમારે ખેંચવાનું નહિ હોય. એને ખેંચાવાનું નહિ હોય. ને બન્નેને માર્ગ કાપવામાં આનંદ પડતો હશે!

એમાંથી એક દિવસ એવો આવશે કે તમે આગળ જતા હશો, પશુ ધીમે ધીમે પણ શાંત રીતે તમારી પાછળ પાછળ આવતું હશે!

એ વખતે તમને એમ આશ્વાસન હશે કે આ પશુ છે તો જંગલ વસ્તીવાળું લાગે છે. પશુને એમ આનંદ હશે કે એ પોતાની મરજી પ્રમાણે આનંદ કરતું ચાલી રહ્યું છે!

જે વાત આ ચિની ચિત્રમાં પશુની આવે છે તે જ વાત માણસ અને એની ઈન્દ્રિયોની છે.

એમની સાથે જુદ્ધ કરનારો હારે છે. એની પાછળ દોડનારો માર ખાય છે. એને નાથનારો આરામ ખુએ છે. એને સમજનારો જ કેવળ એમનો મિત્ર બને છે. અને એમને પોતાનાં સાચાં મિત્ર બનાવે છે.

છેવટે આ ચિત્રમાં એમ આવે છે કે પશુ ચાલ્યું ગયું. પશુપતિ પણ ગયો. રહ્યું કેવળ શુભ્ર ચંદ્ર જેવું બિમ્બ. અને નલિનીમાંથી વહેતી હવા જેવી હવા!

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અને એ જ સૌથી મહાન આનંદ નહિ હોય ?

હજારો માઈલના વિસ્તારમાં સુગંધ લેતાં લેતાં નિર્મુક્ત હવાની પેઠે ફરવાનું ! ક્યાંય જવાનું નિર્માણ નહિ, કોઈ સ્થળનું બંધન નહિ, ક્યાંય રોક ટોક નહિ.

કેવળ સામુદ્ર તરંગની પેઠે હવા તરંગમાં વહ્યા કરવાનું !

કેટલાક પૂછે છે કોને ? પ્રશ્ન પૂછનારને સામું જ પૂછવાનું રહ્યું : ' તમે જ કહોને કોને નહિ ? '

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૩૨]

સૌથી મહાન ધર્મ : વિવેક !

જ્યારે કોન્ફ્યુશ્યસે પુત્ર ધર્મ વિષે ઘણું વિસ્તારથી કહ્યું અને છેવટે એમ કહીને વાર્તાલાપનો છેડો આણ્યો કે 'પોતાના માતપિતાની સંભાળ રાખવી અને એમની આજ્ઞા ઉઠાવવી એ એક સામાજિક કર્ત્તવ્ય છે, કારણ કે એવી ઘરકેળવણી લીધેલો માણસ આગળ ઉપર સમાજમાં પણ વિવેકથી ચાલતાં શીખે છે.'

કોન્ફ્યુશ્યસની આ વાણી સાંભળીને સેંગ ઝે ઊભો થયો. તેણે કહ્યું: 'તમે જે વાત કહી તેમાંથી અમારે શું એમ સમજવું કે પિતાની આજ્ઞા સાચી હોય કે ખોટી, છતાં પુત્રે એ માનવી જ જોઈએ ? તે વિના એ પુત્રધર્મ ચૂક્યો કહેવાય ?

કોન્ફ્યુશ્યસે જવાબ વાળ્યો: 'અરે! આ તમે શું બોલો છો ? પણ તમારા સવાલનો જવાબ હું એક બે ઉદાહરણથી વાળીશ.

આંહી ચીનદેશમાં એક રાજા થઈ ગયો. એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાનું બાપદાદાનું રાજ ખોવા બેઠો. એનામાં રાજ સાચવવાની આવડત ન હતી. પણ સદ્દભાગ્યે તેની પાસે સાત સદ્દગુણી મંત્રીઓ હતા. એ મંત્રીઓએ એનાં કાર્યો ઉપર દેખરેખ રાખી. અને પરિણામે રાજ બચી ગયું.

એવું જ એક બીજું ઉદાહરણ છે. એક રાજદ્વારી સત્તાધીશ પાસે એટલી બધી સત્તા હતી કે એનું ગમે તે ખોટું પગલું રાજને જોખમમાં મૂકી દે. પણ તેના પોતાના જ ત્રણ વિશ્વાસુ નોકરો એવા નિડર અને સત્યપંથી હતા કે એનું એક પણ ખોટું પગલું ચલાવી લેતા નહિ! પરિણામે એનો રાજકારભાર વખણાઈ ગયો હતો.

આ વસ્તુ જ તમારે બધે સમજવાની છે.

સેંગ ઝે એ કહ્યું: 'ત્યારે માબાપની પણ ખોટી અવિવેકી આજ્ઞા ન માનવી એમ?'

કોન્ફ્યુશ્યસે જવાબ વાળ્યો: 'કોઈ માણસને સાચો મિત્ર હોય તો તે મિત્ર તેને ખોટું કામ કરતાં વારશે. એ જ પ્રમાણે પિતાનું ખોટું કામ હોય તેને વારનારો જો ડાહ્યો પુત્ર હોય તો એથી પિતાનો કારભાર વખણાશે! અને કુટુંબને ખોટી આપત્તિમાંથી ઉગારી લેવામાં સહાયકારક થશે.

જ્યારે આજ્ઞા ખોટી હોય ત્યારે જેમ મંત્રીઓની ફરજ છે કે ખોટી આજ્ઞાને સાચા રાહ ઉપર લેવી, તે જ પ્રમાણે પિતાની વાત ખોટી હોય, તો પુત્રની ફરજ છે કે એ વાતને સાચા રાહ ઉપર લઈ જવી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખરાબ મંત્રી ને ખરાબ પુત્ર જ ખોટી આજ્ઞાને પણ વધાવી લે!

ને એ રીતે રાજને તથા કુટુંબને વિનાશને પંથે લઈ જાય.

ખોટું કામ ખોટું છે. એ કોના તરફથી આવે છે એનું કાંઈ જ મહત્ત્વ નથી.

સાચું કામ સાચું છે. એ કરવાનું કોણ કહે છે એનું પણ ઓછું જ મહત્ત્વ છે.

એટલે જે પુત્ર ખોટી આજ્ઞા માને–ખોટી જાણવા છતાં માને–એને પુત્રધર્મ બજાવનારો શી રીતે કહી શકાય?

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૩૩]

વૃત્તિઓ ને માણસ

જેવી રીતે જંગલી પશુઓ મારકણાં થઈને હિંસા કરવા ધસે, તેમ ઘણી વખત માણસના મનમાં રહેલી એની વૃત્તિઓ મારકણી બનીને એને પોતાને હણવા માટે ધસે છે. એ વખતે એની અસંખ્ય સદ્‌વૃત્તિઓ અને સુંદર વિચારો એળે જતાં લાગે છે. પણ જેમ જંગલી બનેલા પશુને હાથ કરવા માટે કુશળ માણસ અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ અજમાવે છે, તેમ રખડતી અને રઝળતી વૃત્તિઓને પણ વશ કરવા માટે, અનેક યુક્તિ પ્રયુક્તિઓ અજમાવવાની હોય છે.

પશુ ગમે તેટલું તોફાની હોય પણ જો એક વખત નથાઈ જાય તો એક સાદા દોરડાથી એના ઉપર કાબુ મેળવી લેવાય છે. એ જ રીત, માણસે પોતાની વૃત્તિઓમાંથી લશ્કરો ઊભાં થાય ત્યારે અજમાવવાની હોય છે. પશુ પણ નાથ્યા છતાં છુટવા માટે ફાંફાં મારતું હોય છે ને જોર બતાવતું રહે છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસની વૃત્તિઓનું પણ એ જ પ્રમાણે બને છે. એને જરાક જ તક મળે તો માણસને પછાડીને એને ભાગી જવું છે! ભાગીને એને ક્યાં જવું છે એની તો ઘણી વખત એને પોતાને પણ જાણ હોતી નથી. કારણ કે એનું કોઈ ધ્યેય હોતું નથી. એને તો કેવળ ભાગવું છે ને ભાગીને બધું ભાંગી નાખવું છે. એનું ધ્યેય વિનાશનું હોય છે. એ પણ એનું ધ્યેય હોતું નથી. જે વચ્ચે આવે તેનો ગાંડા હાથીની માફક વિનાશ કરવો એટલી આંધળી શક્તિની જ એને દોરવણી હોય છે.

એટલે જેમ આવા આંધળીયાબળ વાળા પશુના હુમલાઓને, એમની સામે થઈને નહિ, પણ એમનું બળ ખરચાઈ જાય ત્યાં સુધી રાહ જોઇને હાલવામાં ડહાપણ રહેલું છે, તેમ જ આપણી વૃત્તિઓના હુમલા વિષે સમજવાનું હોય છે.

પછી પશુ જેમ ડાહ્યુંડમરું થઈને માણસની પાછળ પાછળ ચાલે છે, તેમ જ વૃત્તિઓ પણ માણસને માન આપતાં શીખે છે.

એ એક નવી નવાઈની વાત છે કે, ઘણી વખત માણસ પોતાની વૃત્તિઓનો ત્રાસ ભોગવતો હોય છે. એની ઈચ્છા નથી હોતી, એ ઈચ્છતો નથી, છતાં એની વૃત્તિઓ એને પોતાને ધાર્યે માર્ગે લઈ જ જાય છે. વૃત્તિઓના આ ત્રાસને જંગલી પશુના ત્રાસ સાથે જ સરખાવી શકાય.

પાળેલું પશુ પછી તો માણસનું મિત્ર પણ બને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છે. એના વિયોગથી એ રડે છે. એની સંભાળથી એ આનંદે છે. એની પાસે બેસતાં એને હર્ષ થાય છે. આપણી વૃત્તિઓનું પણ આવું જ છે. એને એક વખત જાણી લઈએ, એટલે એ આપણો મિત્ર બની જાય છે. પછી એ ધાર્યું કામ આપે. સચોટ વિશ્વાસથી માણસને દોરી શકે. અચૂક અનુમાનથી માણસને આગાહી આપી શકે. એ બધું વૃત્તિઓની મૈત્રી હોય તો થાય. પણ માણસની ખરી કરુણતા આ છે કે એ પોતાના જ દેહમાં કોણ કોણ વસી રહ્યાં છે તે વિષે અજ્ઞાન હોય છે! આટલું બધું જ્ઞાનનું દીવાળું છતાં એ પાછો પોતાને ડાહ્યો માનતો હોય છે! એટલું જ નહિ, વાતો તો આખો દિવસ ડાહી ડાહી જ કરતો હોય છે!

પણ અંદર સુપ્ત પડેલી એની વૃત્તિઓ આખો દિવસ એના આ જ્ઞાનની મશ્કરી કરતી હોય છે! એ જાણતી હોય છે કે આ બધું જ પોથીમાંના વંત્યાક જેવું છે. કારણ કે અમને એના નિકટના સાથીઓને તો એ ઓળખતો નથી ને બીજા બધાને ઓળખવાનો દાવો કરે છે!

એટલા માટે એક ચીની કથામાં માણસની વૃત્તિઓને પશુ સાથે સરખાવીને એને ધીમે ધીમે કેળવતાં કેળવતાં છેવટે એને કેવળ શુભ્રચાંદનીમાં એકલો આનંદ માણતો કલ્પ્યો છે! જે વખતે એના દેશમાં કોઇ પશુ હોતું નથી. કોઇ માણસ પણ હોતું નથી. કેવળ એનું જે અસલ રૂપ—આનંદ, એ આનંદ જ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોય છે! પછી તો જેમ કુદરતમાં કમળ ખીલે, એ કમળને કોઈ શોક નથી, કોઈ વિરહ નથી, કોઈ આંસુ નથી, કેવળ નૈસર્ગિક પરિમલ ને પ્રકાશ ને આનંદ જ હોય છે, તેમ જ માણસને પણ આનંદ જ હોય છે!

આનંદ એ માણસની છેલ્લામાં છેલ્લી અવસ્થા હોઈ શકે; એ આનંદની માણસે કેવી રેવડી કરી છે! અરધા શેર ભજીયાના પડીકામાં રહેનારી એને માની લીધી છે! આનંદની કેવી વિડંબના? કે આનંદ વિષે કેટલું અગાધ અજ્ઞાન?

આ જોતાં તો લાગે છે કે માણસને શીખવાડવાનો ડોળ કરવા કરતાં, કાંઈક ભૂલાવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ પ્રયાસ જ સત્યની વધુ નજીક હોઈ શકે.

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૩૪]

જેવો ચોર, તેવો તોડ !

એક વખત એક રાજા ઉદ્યાનમાં આનંદ વિનોદ માટે ગયો. સાથે તેની રાણીઓ પણ હતી. ઉદ્યાનની શોભા જોઈને બધાંને બહુજ આનંદ થયો. એમાંથી કોઇ ગાવા માંડયું. કોઇ નૃત્ય કરવા માંડયું. કોઈ બંસી બજાવવા લાગ્યું. કોઇએ સંતાકૂકડીની રમત શરૂ કરી. કોઈને જલવિહાર કરવાનું મન થયું, એમ જેને જેમ ઠીક પડે તેમ પરિચારિકાઓ અને રાણીઓ રમવા મંડ્યાં.

એમાં એક રાણીનો મહા મૂલ્યવાન મૌક્તિક હાર ખોવાયો. એ સરવર કાંઠે હાર મૂકીને જલવિહાર કરવા માટે ગઇ, અને પાછી ફરીને જુએ છે તો હાર મળે નહિ.

તપાસ તો ઘણી કરી પણ ક્યાંય હારનો પત્તો લાગ્યો નહિ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સૌના મનમાં થયું કે કોઇકે ભારે સિફ્ત કરીને હારને સંતાડી દીધો લાગે છે. ને પાંચ પંદર દિવસે જ્યારે વાત વિસરાઈ જશે ત્યારે ગુપચુપ જઈને હારને લઇ આવશે.

સામાન્ય હાર હોત તો તો કાંઇ બહુ લાગત નહિ. પણ આ તો વીણી વીણીને એક જ રૂપરંગ અને તેજનાં લંકાનાં મોતીઓ ભેગાં કર્યાં હતાં, તેમાંથી આ હાર બનાવ્યો હતો. એટલે એમ નક્કી થયું કે કોઈને ખબર પડે નહિ તેમ ઉદ્યાન ફરતો ચોકી પહેરો રાખવો. જોવું કે ચોર કોણ નીકળે છે?

હવે આ પ્રમાણે સખ્ત દેખરેખ રાખી પણ કોઇ ચોર નજરે ચડ્યો નહિ. થાકીને સૌ વાત મૂકી દેતા હતા તેટલામાં એક દિવસ એક શિકારી દોડતો દોડતો આવ્યો. આવીને મહારાજને વાત કરી કે અંતે ચોર હાથ આવ્યો છે. ને તે પણ મુદ્દામાલ સાથે!

એ વાત સાંભળીને સૌને એટલો તો આનંદ થયો કે સૌ આનંદમાં ને આનંદમાં શિકારીને પૂછવાનું પણ ભૂલી ગયા કે કોણ ચોર છે?

બધા મોટા અધિકારીઓ તો તરત જ શિકારીની સાથે ચાલી નીકળ્યા. શિકારી આગળ ને અધિકારીઓ તથા સૈનિકો પાછળ. ચોરને મુસ્કેટાટ બાંધવા માટે મજબુત દોરડાં ને સાંકળો પણ સાથે લીધી.

શિકારી તેમને એક મહા ઘોર જંગલમાં લઈ ગયો. પગદંડીએ પગદંડીએ આગળ જતાં વધારે ને વધારે ઘટ્ટ જંગલ આવવા મંડયું. સૌને થયું કે મારો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

બેટો ચોર જેવો તેવો હોંશિયાર લાગતો નથી. માણસનો કોઈ દિવસ સંચળ પણ ન થાય ત્યાં આવીને બેસી ગયો છે! કોટિદ્રમ્મનો મૌક્તિક હાર છૂપાવવા એણે જગ્યા તો બરાબર શોધી છે!

એમ કરતાં કરતાં તેઓ એક મહા વિશાળ ઉત્તુંગ વૃક્ષની પાસે આવી પહોંચ્યા. માથું ઉંચું કરીને નજર નાખે તો નાખી નજર ન પહોંચે એટલે ઉંચે એની ડાળીઓ ફેલાયલી હતી.

શિકારી ત્યાં આવીને થોભ્યો. આવડું મોટુ ઉત્તુંગ સેંકડો ડાળી ડાંખળાવાળું, એક મહાન તંબુ તાણ્યો હોય તેવું, વૃક્ષ જોતાં ત્યાં સૌ ઊભા રહ્યા.

શિકારી થોડીવાર આમ તેમ ફર્યો. ઉંચે જોવા મંડયો. આ ડાળી તે ડાળીએ નજર કરવા લાગ્યો. ને પછી અચાનક કાંઈક જોયું હોય તેમ હર્ષમાં આવીને બોલી ઉઠયો: 'એ રહ્યો ચોર! એ ત્યાં બેઠો! એની ડોકમાં એ માળા રહી!'

એણે બતાવેલી દિશામાં સૌએ જોવા માંડયું. પણ ત્યાં કેવો ચોર ને કેવી વાત! માત્ર થોડાંક વાંદરાં આમ તેમ કૂદી રહ્યાં હતાં!

શિકારીએ એક કપિરાજને બતાવતાં કહ્યું: 'એ જ ચોર છે. જુઓ, એની ડોકમાં એ માળા લટકે!'

સૌ નજર કરી રહ્યા, તો ત્યાં એક મહાન કપિરાજ બેઠો હતો. ને તેની ડોકમાં ખરેખર પેલી મોતીની માળા લટકતી હતી!

પણ આ જોઈને સૌ હસી પડચા: 'અરે! આવો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ચોર ?'

પણ હાસ્ય પૂરું થતાં જ વિચાર આવ્યો કે હવે મોતીની માળા, આ અટકચાળા વાંદરા પાસેથી મેળવવી શી રીતે ?

ચોર હોત તો તો મુસ્કેટાટ બાંધીને ઉપાડી પણ જાત !

પણ આંહીં તો આ વાંદરો હતો. જો ભડકાવીને ભગાડી મૂકે તો માળા એની ડોકમાં લટકતી રહે ને પત્તો જ ન ખાય ! જો ઝાડ ઉપર ચડે તો કાંઈ વાંદરાને કોઇ પહોંચે ? જો આસપાસ અગ્નિ મૂકે તો વાંદરો તરત ડાળ ઉપરથી બીજી ડાળે કૂદતો નાસી જ જાય ! હવે થાય શું ? શિકાર કરી નાખે, પણ વાંદરા ભાઈ તો નિશાન લીધું છે એમ દેખે કે તરત કૂદાકૂદ કરતા જાય ભાગ્યા. એટલે શિકાર કરવો પણ મુશ્કેલ. અને વાંદરાનો શિકાર કરવાનું કોઇને મન પણ ન થાય એ વધારામાં. એટલે ચોર તો મળ્યો, પણ વાત હસવા જેવી બની હતી. રાજાને કહેવા જાય છે તો આ વાંદરાભાઈનું શું ઠેકાણું ?

એમણે શિકારીને જ પૂછ્યુંઃ 'વાંદરો પકડાય તેવું કાંઈ સાધન ?'

પણ ત્યાં વાંદરાને પકડવાનું શું સાધન મળે ? ને બીજું ચારે દિશાઓ વાંદરા માટે તો મોકળી હતી. એટલે આ બધા જઇને સાધન લઈ આવે ત્યાં સુધી શાંત બેસી રહે એવી એ માયા ન હતી.

એટલે હાર તો મળ્યો, પણ ન મળ્યા જેવો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ને વધારામાં આવી નાનકડી સફ્લી વાતમાંથી રસ્તો ન કાઢી શકવાનો દોષ મળે તેમ હતો ! હવે થાય શું ?

એટલામાં એક ડાહ્યો અધિકારી હતો તે બોલી ઉઠયોઃ 'કોઇને નૃત્ય આવડે છે ?'

નૃત્ય શીખેલા તો ઘણા હતા. પણ પેલા અધિકારીએ કહ્યું એમ નહિ, આ તો બજાણીયા ખેલ જેવું લોકનૃત્ય કરે તેનું કામ છે !

એનો જાણકાર પણ એક જણો નીકળ્યો.

તરત પેલા અધિકારીએ એક નાનકડી સભા જ ત્યાં ગોઠવી દીધી. બંદરભાઇ બરાબર સામે દેખાય ને બંદરભાઈ પણ સભાને બરાબર દેખે તેમ નૃત્ય રમત જલસા શરૂ થયા. બીજા બધા પ્રેક્ષકો બની ગયા. એક એક જણો નૃત્ય કરવા આવતો ગયો.

પહેલાં તો આનો મર્મ કોઇ સમજ્યું નહિ. પણ જેમ જેમ નૃત્યની ને બીજી રમત ગમત આગળ વધવા માંડી, તેમ તેમ સૌને સમજણ પડવા માંડી. પેલા વૃક્ષ ઉપરનો કપિરાજ આ બધી રમત બહુ જ રસથી નિહાળી રહ્યો હતો !

જેમ જેમ એનો રસ જામતો ગયો, તેમ તેમ એ પણ થોડા ચાળાચેન કરવા મંડયો. ડાળી ઉપર જરાક કુદવા મંડયો. જરાક શરીરને હલાવવા મંડયો. મોંને ત્રાંસુ સીધું કરવા લાગ્યો.

તે વખતે પેલા અધિકારીએ લોકનૃત્યકારને કહ્યું: ' હવે એ વાંદરો તને બરાબર દેખે તેમ, તું ઉંધે માથે, પગ અધર રાખીને, હાથના ટેકાથી નૃત્ય શરૂ કરી દે !'

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ નૃત્ય શરૂ થયું ને હસાહસ ને તાલીઓ પડવા મંડી!

પણ એટલામાં ઉપરથી ધબાક કાંઇક નીચે પડયું. વિજળીને વેગે દોડીને પેલા અધિકારીએ તે ઉપાડી લીધું.

સૌની ખુશાલીનો પાર રહ્યો નહિ. મોતીની માળા જ ઉપરથી નીચે આવી પડી હતી!

શું થયું હતું? સૌ આશ્ચર્ય પામી ગયા. ઊંચી દૃષ્ટિ કરી ને જુએ છે તો ઉપર પેલો બંદર–કપિરાજ ઉંધે માથે નૃત્ય કરી રહ્યો હતો! એ જોઈને તરત જ આખી મંડળી ખડખડાટ હસી પડી. ને હસતી હસતી વેરાઈ ગઈ!

પોતાને આ લોકોએ તાલીઓ પાડીને હર્ષનાદથી વધાવવાને બદલે કેમ તરત ચાલતી પકડી તે કપિરાજ ઘણા વખત સુધી સમજી જ શકયો નહિ!

એણે મોતીની માળા ખોઇ હતી એવું કાંઇ એને ભાન ન હતું. પોતે મોતીની માળા પહેરી હતી તેનું પણ તેના મનમાં કાંઇ ન હતું. અને કોઈ ડાહી વાંદરી માળા ખોવા માટે તેને ઠપકો આપે તેમ પણ ન હતી!

એટલે એ તો ઘણા વખત સુધી સમજી જ શકયો નહિ કે આ ડાહ્યા લોકો આંહી શું આવ્યા, શું રમ્યા, શું રહ્યા, શું હસ્યા, ને પોતાની રમતને પૂરી નિહાળ્યા વિના શું ભાગ્યા?

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૩૬]

એક રૂપકકથા

એક વખત એવું બન્યું કે એક દરિયાકિનારે બે પંખી રહે. એમના વિષે એક નવી નવાઈની વાત હતી. એ બંને પંખીનાં શરીર જોડાયેલાં હતાં. દરેક પોતપોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે ભલે વર્તે, પણ જોડાયેલાં શરીર એટલે એમની ગતિ રૂંધાયલી રહે. એકને ચાલવાની ઇચ્છા થાય, ને બીજાને ચાલવું ન હોય, તો બન્ને એટલામાં ને એટલામાં આગળ પાછળ ધમાચકરડી મચાવે એટલું જ. બાકી પ્રગતિ કરી શકે નહિ !

હવે એક વખત દરિયા કિનારે એક અમરફળ આવ્યું. સમુદ્રના મોજામાં ક્યાંકથી ફરતું ફરતું આવી ચડયું.

એ વખતે આ બે પંખીમાંથી એક જાગે. બીજું સૂઈ ગયેલું. જે જાગતું હતું તેણે વિચાર કર્યો કે, અમરફળ જેવું અમરફળ છે, એને ,જગાડયા વિના

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખાઈ લેવા દે ને! વખતે આટલો મારો ભાગ અમર થઈ જાશે, ને વહેલે મોડે એના વાળો ભાગ મરી જાશે, તો હું છુટું થઈ જઇશ. ને મજા કરીશ!

એમ વિચારીને એણે તો અમરફળ એકલાં એકલાં ખાઇ લીધું.

હવે બીજુ પંખી થોડીવાર પછી જાગ્યું. તો એને અમરફળની ગંધ આવી. એણે પોતાના જોડીદારને પૂછ્યું 'તે કાંઈ ખાધું છે?'

પેલાએ અભિમાનથી કહ્યું 'હોવે! મેં અમરફળ ખાધું છે!'

'પણ ત્યારે મને કેમ જગાડ્યું નહિ?'

'એમાં તને શું જગાડવાનું હતું? હું ખાઉં કે તું ખાય એમાં શું ફેર પડવાનો હતો? એની અસર તો આપણને બન્નેને મળવાની છે!'

'પણ સ્વાદ તને એકલાને મળ્યો તેનું શું?' બીજા પંખીએ કહ્યું, .

'એ તો જે જાગે તે સ્વાદ લ્યે! આખી દુનિયાનો આ રિવાજ છે!' પેલાએ જવાબ વાળ્યો.

'ને ઉંઘે તે?'

'ઉંઘે તે માર ખાય!'

બીજું પંખી તે વખતે કાંઇ બોલ્યું નહિ. પણ મનમાં સમસમી રહ્યું. એ સમજી ગયું કે ભાઈ પોતે અમર થઈ જશે ને હું વહેલો મોડો મરી જઈશ, એમ ધારીને ભાઇ ફળ આરોગી ગયા છે. પણ હું હવે એને નવી નવાઇની વાત કરી બતાવું, તો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખરૂં ! હું પણ જાગતું રહીશ. કોઈક દિવસ, સાગરની લેર છે, કોઈક અમરફળ વળી આવી ચડશે !

હવે એવું બન્યું કે જોગાનુજોગ એક દિવસ સમુદ્રના મોજામાં ઘસડાતું ઘસડાતું એક અમરફળ આવે !

ત્યાં એક બીજું નાનકડું ગીતપંખી બેઠું બેઠું એ અમરફળને આવતું જુએ.

આ અમરફળની પાછળ પાછળ એ દરિયાના મોજામાં એવું જ એક બીજું ફળ પણ તણાતું આવે. રૂપે, રંગે, સુગંધે બધી રીતે એ અમરફળ જેવું જ લાગે, પણ જાણનાર જાણે કે એ તો મહા ઝેરી ફળ છે ! એને આરોગનારો ઘડીના છઠ્ઠા ભાગમાં હતો ન હતો થઈ જાય ! આ ગીતપંખીને લાગ્યું કે સમુદ્ર કિનારે રહેનારું પંખી, જો ભૂલ ભૂલમાં એકને બદલે બીજા ફળને ખાશે, તો મરી જાશે. એટલે એણે પોતાના સુરીલા ગાનમાં પંખીને ચેતાવ્યું કે "હે પંખી ! રૂપે, રંગે, સુગંધે બધી રીતે સરખાં બન્ને ફળ છે. પણ એક સ્વર્ગ છે. બીજું નર્ક છે; એકમાં અમર કરવાની તાકાત છે. બીજામાં તાત્કાલિક હણવાની તાકાત છે. માટે તું પહેલું ફળ લેજે, બીજું નહિ !"

ગીતપંખી તો ચેતવણી આપીને ગાતું ગાતું આકાશમાં ઉડી ગયું ! એને તો અમરફળની પણ પડી ન હતી. એ વળી જુદી જ માટીમાંથી ઘડાયું હતું. એ જાણતું હતું કે ગાન કરતાં કરતાં વખત પૂરો થયે ચાલ્યું જવું, એના કરતાં વધારે મોટું અમરત્વ બીજે ક્યાં છે ? એટલે એ તો નિઃસીમ આકાશમાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આનંદનાં ગાન ગાવા ઉપડી ગયું !

હવે આ બાજુ પેલું પંખી, જે જાગતું હતું તે આ નાનકડા પંખીની વાણી સાંભળીને ઉલટાનું વિચારમાં પડી ગયું !

એને મનમાં એમ થયું કે આ મારૂં ભાઈબંધ પંખી અત્યારે સૂતું છે. એણે પહેલાં અમરફળ ખાધું છે. ને હું તે વખતે રહી ગયું હતું. હું હવે અમરફળ ખાઉં. તો પછી કાંઈ વિશેષતા ન રહે, પણ આમાં મેં એને નવીનવાઇનું શું કરી બતાવ્યું કહેવાય ?

કરી બતાવ્યું તો ત્યારે કહેવાય, જ્યારે હું પેલું હલાહલ ઝેરફળ ખાઉં !

તો એનું અમરફળ ફોક જાય ! ને હું મરૂં પણ એને તો રાંડ કરૂં ! મારું ભલે ને જે થવાનું હોય તે થાય !

ઈર્ષાના આ વિચારમાં એ અમરફળની પ્રાપ્તિનો આનંદ પણ ભૂલી ગયું !

એને તો એમ જ થયું કે જો આમ કરું તો જ હું ખરું !

આ વિચારે એના નાનકડા મગજને એવું ઘેરી લીધું કે, એણે અમરફળને તજીને પેલા ઝેરી ફળને જ ઉપાડયું ! એટલું જ નહિ, પેલા અમરફળને એવું આઘે ધક્કેલી મૂકયું, કે એ તો મોજામાં હેલારે ચડીને, કયાંયનું કયાંય અદૃશ્ય થઇ ગયું. !

પછી એણે પેલું ઝેરી ફળ આનંદથી ખાધું !

પણ એને એમાં સ્વાદ અમરફળ કરતાં પણ વધુ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આવ્યો. એ ફળ ખાતાં ખાતાં હર ક્ષણે એને એમ થતું હતું કે, એના ભાઈબંધના અમરફળને એ ફોક કરી રહ્યું હતું! એને ખરો સ્વાદ આ વસ્તુમાંથી મળતો હતો!

પોતાના અભ્યુદય કરતાં પોતે બીજાને નુકશાન કરી શકે છે, એ વાતને મોટી માનનાર, આ પંખીની બુદ્ધિ જોઈને, દરિયા કિનારે ફરતી એક જલકુકડીને, પંખી તમામની બુદ્ધિને માટે, એવી ઘૃણા ઉત્પન્ન થઇ કે, એણે પોતાની જાતને પંખીની ગણનામાંથી કાઢી નખાવવા માટે, એ જ વખતે જલમાં ડૂબકી મારી! ત્યાં બેઠેલા તમામ પંખી એ જોઇને હસી પડ્યાં! ને પછી મુંગાં થઈ ગયાં!

કહે છે કે ત્યારથી પંખીઓની સૃષ્ટિમાંથી હાસ્ય અદૃશ્ય થઇ ગયું છે!

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૩૭]

જીવનવિવેક

મૈત્રી બાંધવાની ટેવ પ્રશંસાપાત્ર છે. માણસ મૈત્રી ત્યારે જ બાંધી શકે છે, જ્યારે એ આપ લેમાં માનતો હોય છે.

માણસ એકલો પોતાનાં સુખદુ:ખ ભોગવ્યા કરે તેમાં સમાજદ્રોહ રહ્યો છે. પોતાનું સુખ એ બધાની સાથે આનંદથી ભોગવે, તો પોતાની સ્વાર્થવૃત્તિને ધીમે ધીમે એ કાબુમાં લઈ શકે; પોતાનું દુ:ખ એ બધાની સાથે વિભક્ત કરે, તો એ વસ્તુ દ્વારા એક મોટું સામાજીક શિક્ષણનું કાર્ય થઇ શકે. બધા બધાને માટે છે, એ વાત ધીમે ધીમે આવી શાંત રીતે ફેલાતી રહે.

પણ મૈત્રી કરતાં પહેલાં, મિત્ર પરીક્ષામાં જો વિવેક રાખવામાં ન આવે, તો પસ્તાવાનો વખત આવે છે. અને એમાં પણ જીવનની પહેલી પચીસી હોય ત્યારે માણસ આવો વિવેક ઘણી વખત બતાવી શકતો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હોતો નથી. અને પરિણામે જીવનવ્યાપી કટુતાને સાથે લઈને એ જીવન મુસાફરી કરવા નીકળે છે. આ વસ્તુસ્થિતિ ઘણી જ અવ્યવસ્થા ઊભી કરનાર નીવડે છે. પેટનો બળ્યો ગામ બાળે એવા ઘણાખરા કિસ્સામાં આવી અવિવેકથી કરેલી પરીક્ષા જ કારણ રૂપ હોય છે.

મૈત્રી, ત્રણ પ્રકારનાં માણસો સાથે, પાડવી, નભાવવી ને કેળવવી ઘટે.

જે માણસો પ્રમાણિક હોય તે મિત્રતા માટે યોગ્ય છે. જે માણસો સાચાં હોય તે પણ એ માનને યોગ્ય છે. અને ઘણો અનુભવ લીધેલાની મૈત્રી, એ પણ જાળવવા જેવી છે. જે ઘણા જ વાચાળ હોય કે ઘણો જ દેખાવ કરવામાં માનતા હોય, તેમની મૈત્રી કરવી નિષ્ફળ છે. જે હદ કરતાં વધુ મૃદુ હોય તે પણ મૈત્રી માટે નકામા ગણાય. તે તમને કે બીજા કોઈને કાંઇ ઉપયોગી નહિ નીવડે. અને જેમની જીભ ગમે તેમ ફરી બેસવાની ટેવવાળી હોય તેમને તો દૂરથી નમસ્કાર કરવા જ ઠીક છે. તેમ જ આવી મૈત્રી માણસો આનંદ માટે કરે છે, માટે આનંદના પ્રકાર પણ જાણી લેવા જોઈએ. વિવેક ભર્યો આનંદ એ આનંદ છે. પણ ઉડાઉ અને ખર્ચાળ બીનજરૂરી મોજ-શોખ, એને કાંઈ આનંદનું નામ આપી શકાય નહિ. માણસોનો મોટો ભાગ શાંત સુરમ્ય સ્થાનોની મુલાકાત, કે મધુર સંગીત, નિર્દોષ વાર્તાલાપો કે અન્યના સદ્અંશોની સ્મૃતિથી, હર્ષ મેળવવો, એવા એવામાં

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આનંદ જોવાને બદલે, ઠઠ્ઠા મશ્કરી, સીનેમા, સોગઠાંબાજી, પત્તાં રમત અને બહુ તો ચા ચવાણા મીઠાઇ, એમાં આનંદ માનવાની ટેવવાળો હોય છે.

માણસ જે પ્રમાણે મિત્રો વિષે, આનંદ વિષે, તે જ પ્રમાણે પોતાના નિત્ય જીવનના દરેક કામ વિષે, જો વિચાર કરે તો એને જણાશે કે એ ઘણી વખત ન કરવાનું કરતો હોય છે. ને કરવાનું નથી કરતો હોતો. કદાચ માણસ પોતાની સફળતા નિષ્ફળતાને આ એક જ નિયમથી માપવા ધારે તો માપી શકે. ઘણી વખત માણસ બોલવા જેવું હોય તે બોલતો નથી. ન બોલવા જેવું હોય તે બોલે છે. પણ માણસ પોતાની જાત ઉપર દેખરેખ રાખતાં શીખે તો એવું ભાગ્યે જ બને.

મૈત્રી, આનંદ, નિત્યકાર્યો એ બધાં આપણને આવો જીવનવિવેક શીખવવા માટે છે. ચાન કાંગની એક વાત છે કે એક વખત એણે પોતાની હાજરીમાંથી પોતાના પુત્ર પોયુને કાંઈક વધારે પડતી ઉતાવળથી જતો જોયો. તેણે તેને બોલાવીને પછી કહ્યું: 'તેં જીવન વિવેક વિષેનું કોઈ પુસ્તક વાંચ્યું છે?'

પોયુ એ જવાબ વાળ્યો: 'ના, એવું કાંઈ તો હું જાણતો નથી'

ચાન કાંગે કહ્યું: 'ત્યારે જાણવા જેવું એ જ છે. જે એ જાણતો નથી, તે જીવનમાં સ્થિરતાથી, ભૂમિકા બાંધીને બેસી શકતો નથી. જે ભૂમિકા બાંધતો નથી, તે ખરી રીતે કોઈ કામ ઉપાસનાની શ્રદ્ધાથી કરતો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

નથી. એટલે એ કામ જ કરતો નથી, એમ કહો તો ચાલે. કારણ કે ધમાલ તો ઘણા કરે. વળી રસ ન હોય છતાં વેઠ ઉતારે એવું પણ ઘણા કરે. પણ પોતાની આ જ સ્થિર ભૂમિકા છે, ને એ ભૂમિકામાંથી આગળ વધવા માટે હવે આ કામ છે, પછી એ જે હોય તે, એવું જાણવાવાળા ને કરવાવાળા ઘણા વિરલ હોય છે. પણ જેને એ જ્ઞાન ઉપયોગી જણાતું હોય તેણે પહેલાં જીવનવિવેક વિષે જાણવું ઘટે છે. એક લોટો પાણી જોઈતું હોય ત્યાં એક ગાગર પાણી ઢોળનારો માણસ, ભલે પાણીની તાણ ન હોય તેવે સ્થળે એ કરતો હોય, છતાં ઉડાઉ ગણાય. ને એ જીવનમાં પણ અવ્યવસ્થિત ઉડાઉ રહેવાનો.

માણસની મૈત્રી હમેશાં Character–શીલને આધારે ટકનારી હોવી જોઈએ. સમાન શીલ હોય તો પછી એમના સમાન રસ હોય. પછી એમનો સમાન આનંદ હોય. ને તો એમને મિત્ર મિત્ર વચ્ચેની હવામાં જે ખરૂં આકર્ષણ છે તેની ખબર પડે.

કોન્ફ્યુશ્યસે એક જગ્યાએ માણસને નવ રીતે જીવન ઘડતરનો કાર્યક્રમ ઘડવા કહ્યું છે. માણસની આંખો એને શિક્ષણ આપવા માટે છે. માટે એણે જે જોવું તે સ્પષ્ટ જોવું. એ જ પ્રમાણે જે સાંભળવું તે વિષે પણ દ્વિધા રહે તેવું ન કરવું. માણસનો ચહેરો મૃદુ અને પ્રેમાળ રહેવો જોઈએ. એની રીતભાત ભભકા દેખાવ વિનાની જોઈએ. ઉડાઉ ન હોવી જોઈએ. એની વાણી સ્પષ્ટ સ્વચ્છ અને સાદી છતાં, સાચી હોવી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જોઈએ. પોતાના વચન પ્રત્યે એણે બહુ સંભાળ લેવી જોઈએ, તો પોતાના ધંધા માટે જાગ્રત રહેવું જોઈએ. છેતરવું એ પાપ છે. પણ છેતરાવું મોટું પાપ છે. કારણ કે પોતાના ભોળપણથી છેતરાઇ જનારો બીજાને એ કામમાં આગળ વધવાનું ઉત્તેજન આપે છે. અને તેથી જેવી રીતે ચેપી રોગનો ફેલાવો કરનારો ગુન્હેગાર છે, તેમ પોતાની બાઘાઈથી જે ઠગાય, તે ગુન્હેગાર ગણાવો જોઈએ. અથવા તો અજ્ઞાન તમામ, ગુન્હાહિત માનસને ઉત્તેજે છે માટે જવું જોઇએ. શંકા પડે ત્યાં પ્રશ્નો પૂછવામાં વિવેક હોવો જોઈએ, તો ક્રોધમાં હોય ત્યારે માણસે મૌન રાખવાનો વિવેક કેળવવો જોઈએ.

આવી રીતે માણસ જીવનવિવેક દ્વારા પોતે જાતે પોતાનું જીવન ઘડતર કરી શકે, તો એમાંથી એ જાણશે કે અનેક મુશ્કેલીઓ માણસ પોતે પોતાના અવિવેકથી જ ઊભી કરતો હોય છે.

જીવનવિવેક એ ઘણું મોટું બળ છે. નિત્ય જાગ્રતને એ મળે છે.

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૩૪]

વિદાય વેળાએ !

એક માણસને કલાનો એવો શોખ હતો કે તેણે જુદે જુદે વખતે જુદા જુદા સ્થળેથી લાવીને પોતાને ત્યાં અનેક ઉત્કૃષ્ટ નમૂનાઓ ભેગા કર્યા હતા. ચિત્રના, શિલ્પના, પ્રાચીન અવશેષોના, અર્વાચીન પ્રસંગોના; એવો ઘણો જ સુંદર સંગ્રહ એને ત્યાં હતો.

એમાં એને આનંદ પડતો. નવરો હોય ત્યારે પણ આ સંગ્રહસ્થાનમાં જ એ બેસતો.

અને ત્યાં એ પોતાની જાતને ખોઈ દેતો.

એવી એવી ઉત્તમ કૃતિઓ એ લાવ્યો હતો કે એને ત્યાં આવનારા અતિથિઓ તો એ જોઈને છક્ક થઈ જતા !

એવામાં એક વખત એક સાધુ એને ત્યાં આવી ચડ્યા.

પેલા માણસને એમ થયું કે આ સાધુ મહારાજને પણ હું મારો સંગ્રહ બતાવું.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એટલે એ હોંશથી એમને આમંત્રણ આપી આવ્યો. અને એ આવ્યા ત્યારે એને પ્રેમથી પોતાના સંગ્રહસ્થાનમાં લઈ ગયો.

સાધુ બધે ફર્યા. આનંદથી બધું જોયું. પણ એ ઘણી જ ઉંચી કોટીના માનવી હતા. એટલે આ વસ્તુની પણ મર્યાદા સમજતા હતા.

બધે ફર્યા પછી એ આરામ લેવા બેઠા, ત્યારે પેલા માણસે બે હાથ જોડીને પૂછયું : 'મહારાજજી! આપને કેમ લાગ્યું ?'

'શું ?'

'આ મારૂં સંગ્રહસ્થાન !'

'સંગ્રહસ્થાન તો ઉત્તમ છે. પણ એમાં તમારું પોતાનું પૂતળું કયું એ તમે કહ્યું નહિ !'

'મારું પૂતળું એમાં મૂકવાનું હોય મહારાજજી? હું કોણ માત્ર? આમાં તો વિખ્યાત શિલ્પીઓની વિખ્યાત કૃતિઓ જ છે !'

સાધુએ કહ્યું : 'ના ના, હું એમ નથી કહેતો. હું બીજી રીતે કહું છું. જે પૂતળું તમારું જ બની ગયું હોય એવું આમાં કોઈ ખરું ?'

'હાં હાં, મને કયું સૌથી વધારે ગમે છે? મહારાજજી! એ એકદમ કહી શકાય તેમ નથી.....'

સાધુએ એને વચ્ચે જ અટકાવીને કહ્યું : 'જુઓ ભાઈ! હું મારી રીતે વાત કરું. જે આપણને ગમે તે આપણું બને. આપણા મય થાય. અથવા આપણે એના મય થઈ જઈએ. એ જ આપણું જીવનધ્યેય થઈ રહે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

આ આટલી બધી કૃતિઓ છે એમાં કોઇનામાં અદ્ભુત ત્યાગ છે. ક્યાંક અલૌકિક વીરત્વ છે. કોઈ–નામાં સ્વર્ગીય પ્રેમ છે. કોઈ જ્ઞાન જીવનની પરાકાષ્ટા બતાવે છે. વાત્સલ્ય મૂર્તિ માતા ને બાળક પ્રેમસાગરનો કિનારો દેખાડી રહ્યાં છે. એ બધામાંથી તમારૂં જીવન-ધ્યેયી, જીવન સાથે વણેલું, ચિત્ર કયું ?'

પેલા માણસને માટે તો આ પ્રશ્ન નવો જ હતો. એ તો, અત્યાર સુધી બધા કરતા તેમ કરતો. નવા નવા નમૂનાઓ લાવતો !

એ લાવવામાં આવું કોઈ ધ્યેય હોઈ શકે, અને નહિતર એ પણ નિર્જીવ બની રહે, એ ખબર એને આજે જ પડી !

એને પહેલી જ વખત ખબર પડી કે કૃતિઓમાં પાર વિનાના સંદેશાઓ હોય છે. એમાંથી એણે તો કોઇ જ સંદેશો વાંચ્યો ન હતો !

ત્યાં તો પેલા સાધુ બોલ્યાઃ ‘કોઇ શ્રીમંત લાખો રૂપિયાના હીરા માણેક ભેગા કરે, પણ જ્યારે એમને છોડવાનો વખત આવે, ત્યારે એ સંગ્રહ એને કેવળ દુઃખરૂપ બને. એ જ વાત આ સંગ્રહ વિષે પણ કહી શકાય. કલા કૃતિઓ હોવાથી એનું મૂલ્યાં-કન ખરેખર છે. પણ જો એમને તમે વાંચી હોય તો ! ન વાંચી હોય કે ન વાંચવાની હોય, તો એ સંગ્રહ-સ્થાનમાં રહે, તમારે ત્યાં રહે કે બીજે ઠેકાણે રહે બધું જ સરખું છે ! વિદાય વેળાએ આ સંગ્રહ જોઈને પેલા રાજાને જેમ હીરા માણેક જોઈને રડવું આવ્યું

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

હતું તેમ રડવું આવે એટલું જ.

પણ જો તમે એને ધ્યેય તરીકે સ્વીકારશો તો એક ચમત્કાર થશે !

એ તમને પ્રાર્થના કર્યાનું બળ આપશે. એક સુંદર પુસ્તક વાંચ્યાનો આનંદ આપશે. તમારા જીવનની હરેક પળે તમને માર્ગદર્શન આપશે.

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૩૮]

શરાફ એટલે શરાફ !

નેપોલિયને જર્મની ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે ત્યાંના એક અત્યંત શ્રીમંત પેટા રાજવીને એણે કાઢી મૂક્યો હતો. પોતાને ભાગી જવાની ઉતાવળમાં આ અમીર રાજવીએ પોતાની લાખોની રોકડ રકમ ગામના એક સામાન્ય શ્રીમંતને ત્યાં વિશ્વાસે મૂકી દીધી. ને પોતે જીવ બચાવીને જેમ તેમ ભાગી છુટ્યો.

પણ નેપોલિયનને ખુદ કાળદેવ પોતે દોરી રહ્યો હતો. તે આ વખતે રશિયા ઉપર ચડ્યો હતો ને જ્યારે ત્યાં પહોંચ્યો, ત્યારે ભયંકર શિયાળાએ એના લશ્કરને રાન રાન ને પાનપાન કરી નાખ્યું !

એના વિજય બધા ખોવાઇ ગયા. ને એ પોતે માંડ માંડ ફ્રાન્સ ભેગો થયો !

જર્મનીમાં સ્થિરતા થઇ, ત્યારે પેલો અમીરરાજા પોતાના રાજમાં આવ્યો. ને લડાઇમાં ઠેર ઠેર વિખરાઈ ગયેલા માણસોની શોધ માંડી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતે કંઇક સ્થિર થયો. રાજકારભાર સંભાળ્યો. પણ એના મનમાં એક મોટામાં મોટી બીક પેસી ગઈ હતી. પોતે માગવા જાય તો પોતે સોંપેલી રકમ એવી લાખોની હતી, કે જેને સોંપી હતી તે માણસ આવા લડાઇના સંજોગોનો સાચો કે ખોટો લાભ લેવા ધારે તો લઈ શકે તેમ હતું.

અને એક વખત એ નામુકર જાય તો પોતે કાંઈ જ કરી ન શકે. ને કહી પણ ન શકે. એની પાસેથી લૂંટાઈ ગઈ હોય એ અશકય ન હતુ. ને રહી ગઈ હોય તો એ પોતે આપવા ધારે તો જ આપે. એ સિવાય કાંઈ બને તેમ ન હતું. એટલે એણે ધીરજ રાખીને પેલા શ્રીમંતને કાંઇ કહેવરાવ્યું જ નહિ.

પણ જરાક સ્થિરતા થઈ લાગી કે તરત જ એક દિવસ એ શ્રીમંતનો મોટો છોકરો એ લાખોની રકમ લઇને આપવા માટે, પોતે જાતે હાજર થઈ ગયો હતો!

અમીર રાજવી તો એની આ પ્રમાણિકતા જોઈને છક્ક જ થઈ ગયો!

તેણે આ જુવાન રોથ્સચાઈલ્ડને વંશપરંપરાગત 'નાઈટ' બનાવ્યો!

આગળ જતાં દુનિયાની મોટામાં મોટી શરાફી પેઢી 'રોથ્સચાઇલ્ડ'ની આ કુટુંબમાં ઉદ્ભવી હતી!

*

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૩૯]

હલદીઘાટનો જન્મ!

નદી *પર્ણાશાએ ઘણાં દંગલ જોયાં. ઘણાં જુદ્ધ જોયાં. પણ આજ એનાં જળ, આ વીરસેનાઓને જોઈને, ખળ ખળ કરતા કરતાં અનેક યુગની ઈતિહાસ મૂર્તિઓને સંભારે છે! સંભારે છે, પણ આવી મૂર્તિઓ ક્યાંય દેખાતી નથી!

કછવાહ માનસિંહ ચાલીસ હજારનું સેન લઈને ત્યાં ગાંવ મોલેલામાં છાવણી નાખીને પડયો છે. રાણા પ્રતાપે એનું જે અપમાન કર્યું હતું, તેનું વેર લેવા એ આવ્યો છે. અરવલ્લીની ડુંગરમાળા એ જબરજસ્ત સેન જોઈને ધ્રૂજી ગઈ છે.

એના સેનથી માત્ર ત્રણ જ ગાઉ છેટે, રાણા પ્રતાપનું સેન પડયું છે. એની પાસે પ્રસિદ્ધ "શૂરા બાવીસ હજાર" છે.

બન્ને સૈન્ય એક બીજાની હીલચાલ તપાસે છે.

---

* બનારસ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

એ વખતે રાણા પ્રતાપે પુરબિયા દુરસને એક કામ સોંપ્યું. એ બીજા સૈનિકો સાથે આ સૈન્યની રજેરજ માહિતી એને મેળવવાની હતી. કામ વિકટ હતું. પકડાય તો દેહાંત દંડ એ એક જ સજા હતી.

પુરબિયો ચાલ્યો. વેષ પરિધાનમાં એવો કુશળ કે કોઇ જાણી શકે નહિ કે આ ગુપ્તચર હશે. પંખી પકડવાવાળો ભીલ થઈ જાય, મધ પાડવાવાળો શિકારી બની જાય, આબેહુબ કઠિયારો પણ બની જાય.

આડે અવળે માર્ગે એણે માનસિંહના સૈન્યની ખબર કાઢી લીધી.

સમાચાર મળ્યા કે એક શિકાર સહેલગાહ ગોઠવાઇ છે. માત્ર હજાર જણ નીકળવાના છે.

પુરબિયો વાયુ વેગે રાણાજી પાસે પાછો આવ્યો. જઈને ખબર આપ્યા. માનસિંહજી શિકારની મોજ કરવા નીકળેલ છે. મુખ્ય સૈન્યથી જુદા પડી ગયેલ છે. આંહીથી ભાગ્યે જ એક કોશ આઘે એ બધા નદીકાંઠે શિકારમાં પડી ગયા છે. આ વખત છે. એનું મુખ્ય સૈન્ય બે ગાઉ આઘે પડયું છે.

રાણો પ્રતાપ તરત તૈયાર થઈ ગયો. ચેતક આવ્યો. સવારી થઇ. સાથે સેન લીધું. મારણ આટલું નજીક આવી ચડયું છે, એમ માનીને સૌ ઉપડવા માટે થનગની રહ્યા.

એક પળ—અને એ બધા મારતે ઘોડે, માનસિંહને ઘેરી લેવા માટે ઉપડી જવા તૈયાર હતા.

એ વખતે કોણ જાણે કયાંથી સાદડીનો ઝાલો રાણો બીદા ત્યાં આવી ચડયો. તેણે વાત જાણી.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તેના ચહેરા ઉપર હજાર મણ જાણે કાળી મેંશ પથરાઇ ગઇ. તેણે હાથ જોડયાઃ 'હે સીસોદિયા ભાણુ! અમે તો તને દેવ ધારીને આંહીં અમારા દેહ તારે આડે દેવા માટે આવ્યા છીએ. આ કામ તારે માટે ન હોય બાપ! તું રાણો સીસોદિયા વંશી, તને આવો અઘટિત લાભ લેવાનો કામો છાજતો નથી. માનસિંહ ઉપર આવે ટાણે આવી રીતે હલ્લો થાશે તો તારી એકોતેર પેઢીને કાળી ટીલી ચડી જાશે. એણે તો તુરકને છોકરીઓ આપી છે. પણ આ ધંધો તો ખુદ તુરકને પણ શરમાવે તેવો છે! આ ધંધો કરવો હોય તો રઘુવંશનું નામ તમારી વંશગાથામાંથી કાઢી નાખો!'

રાણો પ્રતાપ ઝાલારાણાના શબ્દો સાંભળતાં જ લેવાઇ ગયો. પોતાને એક પળ પણ આવો છાનો ખોટો છાપો મારવાનું મન થયું, એનો પારાવાર પશ્ચાત્તાપ એને થઇ ગયો.

એ તરત ચેતક ઉપરથી નીચે આવી ગયો.

'બાપ! તું સૂરજવંશી તારે કાંઇ અંધારાના આધારે ચડવાનાં હોય? યુદ્ધ ધર્મનો આધાર રાખવા આજ હાથમાં આવેલી તક તેં જવા દીધી છે, તો ભગવાન એકલિંગજી તારું નામ જુગોજુગ રહી જાય એવું જુદ્ધ તને બતાવશે!' ઝાલા રાણાએ પ્રતાપને કહ્યું.

અને બીજે જ દિવસે પર્ણાશા નદીને કિનારે ખમ-ણીરગાંવ પાસે રાણા પ્રતાપનું અમરનામ રાખનારું હલદીઘાટનું જગપ્રસિદ્ધ યુદ્ધ શરૂ થયું!

☆

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૪૦]

શ્રેયસ્ અને પ્રેયસ્

જે કાંઇ કરવું તે સમજણ વિના, પરંપરા છે માટે કરવું, અથવા તો બીજા કરે છે માટે કરવું, એવી ટેવ ઘણાખરા માણસોને હોય છે. પણ જે પ્રાજ્ઞ છે તે જાણે છે કે કામ કરવા કરવામાં ઘણો ફેર રહે છે. એક શાસનની જ વાત લ્યો. સુશાસન ચાલતું હોય, તો માણસો જેમ વ્યવસ્થામાં તેમ ભયમાં પણ રહેતાં હોય છે. જાણે છે કે ખોટું કરવું એ પકડાઈ જવા જેવું છે; ફજેતી પામવા જેવું છે. પણ સુશાસનને સ્થળે, સુ સંસ્કારનું રાજ સ્થપાયું હોય તો માણસો નિયમને ભયથી નહિ, પણ પ્રીતિ ભરેલી સમજણથી વળગી રહે છે. બન્નેમાં કામ એક જ છતાં, પરિણામમાં ઘણો જ ફેર છે. બીજી રીતે વિચાર કરો.

સુ શાસનની નજર લોકોના અર્થતંત્ર ઉપર કેન્દ્રિત થયેલી હોય છે. એ જાણે છે કે બહુ જરૂરિયાત વાળા ગરીબ લોકોની વસ્તી પ્રમાણમાં ઓછી હશે, ને દરેકને

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પોતાની જરૂરિયાત પ્રમાણે મળતું હશે, તો એમાં સુશાસનનો વિજય રહ્યો છે. પણ જેમને સંસ્કાર, શાસન બન્નેનો વિજય સ્થાપવો છે, તે જાણે છે કે સુ–શાસન કરતાં પણ એક વસ્તુ ચડે. અને તે લોકો પોતે પોતાને ઓળખે, પોતાના જ નિયમો ઘડે. પોતાનું રાજ પોતે જ ચલાવે. અને પોતે જ પોતાની જાતને નૈતિક બંધનમાં બાંધી રાખે. કોઈ પણ શાસનનો છેવટનો આદર્શ તો આ હોઈ શકે. એ સંસ્કાર રાજ છે. સુ–શાસનથી એ જુદું જ છે. એક ચીની તત્ત્વવેત્તા **શનની** વાત છે. જ્યારે એ જંગલોમાં ને નદીઓમાં ફરતો અને સારસ અને હંસ અને હરણાંની મૈત્રી રાખતો ત્યારે એની અને જંગલી પ્રજાની વચ્ચે ઘણો ઓછો તફાવત માલુમ પડતો. જેવી રીતે જંગલી લોકો ઝુંપડાં બાંધતા, ઓછામાં ઓછી જરૂરિયાતથી ચલાવી લેતા, એક બીજાના ઉપર આધાર ન રાખતાં, પોતાના પ્રદેશમાં પોતે સ્વયંપૂર્ણ હતા, તેમ **શન**, પણ એવું જીવન ગાળતો. પણ જ્યારે એને જ્ઞાન થયું, ત્યારે એની અવસ્થા બદલાઈ ગઈ. પાણીથી ભરપુર નદી, જેમ પોતાની આસપાસ બધું ફળદ્રુપ કરવા માટે છલકાઈ જાય છે, તેમ એનું જ્ઞાન * છલકાઈને બધાના જીવનને ફળદ્રુપ કરવા માટે દોડયું.

આ જ રીત સંત સાધુની અને તત્ત્વજ્ઞાનીઓની છે. સંસ્કાર ફેલાવવો એ ખરું શાસન છે. ને તે વધુ

* The abundance of an artist.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

સાચું શાસન છે. સંસ્કારને અર્થ અનુસરે; અને નહિ કે અર્થને સંસ્કાર અનુસરે.

હવે વ્યવસ્થા લ્યો.

શાસનમાં ઘણા એવા અધિકારીઓ હોય છે જે વ્યવસ્થાનો દેખાવ કરે છે. કેટલાકને વ્યવસ્થાની ટેવ હોય છે. કોઈકને વ્યવસ્થા પ્રત્યે પ્રેમ હોય છે. પણ બહુજ થોડા માણસો જાણે છે કે, વ્યવસ્થા એ સ્વર્ગીય દૂત જેવી એક અદ્ભુત વસ્તુ છે. માટે એને અંતરંગ પ્રેમથી સાચવવી ઘટે છે. આવી રીતે વ્યવસ્થાને, સ્વર્ગીયદૂત સમજનારા લોકો, સ્વર્ગના પંથ ઉપર રહેનારા છે. એ સમજે છે કે આ શ્રેયસ્ છે. એ ખરેખરા મહાન પુરુષો છે, જે વ્યવસ્થાને યંત્રવત નિયમિતતા ન ગણતાં, અંતરંગ સાથે વણાયેલી હવા ગણે છે. જેમ હવા વિના માણસ જીવી શકે નહિ, તેમ જ વ્યવસ્થા વિના પણ જીવી શકે નહિ. પોતાની આવી વ્યવસ્થા પોતા પૂરતી નીપજાવી કાઢવી, એ પણ એક શાસન કલા જેવી કલા છે. આમાં દરેક માણસ પોતે પોતાનો રાજા અને ન્યાયાધીશ બને છે. એ પોતે પોતાના કાયદા ઘડે છે. પોતે જ એ પાળવાનો આગ્રહ રાખે છે. અને પોતે જ એના ભંગ વખતે દંડનાયક બને છે. એટલે એ પોતે જ શાસ્તા, રાજા, અને ન્યાયાધીશ છે. એ રીતે દરેક માણસ પોતાનું રાજ મેળવવાનો આગ્રહ રાખે તો એમાંથી આંહીં જ સ્વર્ગ ખડું થાય. કારણ કે, એમાં શ્રેયસ્‌ના પંથને જ મુખ્ય માનવામાં આવેલ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પ્રેયસ્‌ને મહત્ત્વ અપાયલું નથી. ત્યારે આ પ્રમાણે વસ્તુ એકની એક દેખાય છતાં તેના કરવા કરવામાં ઘણો જ દૂરગામી તફાવત રહે છે.

લોકોને શાંત રાખવા, સુશાસન ચલાવવું, આર્થિક નિયંત્રણ કરવું, એ બધું ઘણું સારું છે. છતાં એ અંતિમ શ્રેયસ્ નથી. માણુસના સ્વભાવમાં રહેલી અંતર્ગત મહત્તા એ જુદી જ વસ્તુ છે. શાસનના ઉચ્ચત્તમ અધિકારથી એ પ્રાપ્ત થતી નથી; અને પ્રાપ્ત થતી નથી એમ પણ નથી. તેમ જ અત્યંત ગરીબીમાં રહેવાથી એ એનાથી દૂર નાસે છે, કે પાસે આવે છે એમ પણ નથી.

જે સમજે છે કે માણુસનું ઉંચામાં ઉંચું કામ, બીજા માણસમાં રહેલી માણસાઇને બહાર લાવવાનું છે, તે જાણે છે કે, કેવળ સ્થાનનું મહત્ત્વ માણસને આકર્ષે, એ હલકટમાં હલકટ રાજનીતિનો હલકટમાં હલકટ પાઠ ગણાય. પછી એને ગમે તેટલા ભભકાભર્યા વેષાંતરોથી ભજવવાનો ભલે ઢોંગ થતો રહે.

એટલા માટે પોતાને મળેલો વેષ એ જ સર્વોત્તમ ને સર્વોચ્ચ વેષ છે એમ સમજીને ખરા મહાનપુરુષો એ વેષને જ ભજવી બતાવવામાં શ્રેયસ્ રહ્યું છે એમ માને છે.

ચીની તત્ત્વજ્ઞાની ચાંગની વાત લ્યો. એણે એક સિદ્ધાંત બાંધ્યો હતો. જ્યાં દરેક માણસ પોતે પોતાનો રાજા છે, ત્યાં જે રાજા હોય તે રાજાને સામાન્ય માણસ થવાની ઈચ્છા ઉદ્‌ભવે છે. કારણ કે રાજામાં અને સામાન્ય

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

માણસમાં તત્ત્વતઃ કાંઈ જ ફેર નથી. જે અર્થતંત્ર અને સુશાસન એ ફેર સ્થાપનારાં છે, એ તો આ વ્યવસ્થામાં આપોઆપ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. એટલે રાજાને પણ એમ થાય છે કે, સામાન્ય માણસ થવાથી જ એ વધારે સારો રાજા થઇ શકશે. અને સામાન્ય માણસ થવું એટલે પોતે પોતાની વ્યવસ્થા ઘડી કાઢવી. એ વ્યવસ્થા એવી હોવી જોઈએ કે બીજાને લેશ પણ અન્યાય કરતી ન હોય. અને પોતાને પણ અન્યાય કરતી ન હોય. માણસ જ્યારે પોતાનું એક જ દૃષ્ટિબિન્દુ મહત્ત્વનું માનતો હોય છે, ત્યારે એ ઘણુંખરું પોતાને અને બીજાને અન્યાય કરતો હોય છે.

પણ અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓને અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓથી જોનારો વ્યવસ્થા કોને કહેવાય તે સમજે. ચોરના દૃષ્ટિબિન્દુથી તો ચોરી કરવી એ કર્ત્તવ્ય છે. ભૂખ્યો માણસ દરેક ખોરાકને તંદુરસ્તી આપનારો માને છે. એ એમનું પ્રેયસ્ દૃષ્ટિબિન્દુ છે. પણ શ્રેયસ્ દૃષ્ટિબિન્દુ એનાથી જુદું છે. એ દૃષ્ટિબિન્દુથી એ જે મેળવે છે તે બરાબર છે કે બરાબર નથી, એમ જ્યારે એ જાણે છે, ત્યારે માણસ પોતે પોતાનો રાજા થઈ રહે છે.

પણ એમ જાણવું દરેકને માટે નથી. ને દરેક એ જાણતો નથી. એટલે આપણે અર્થતંત્ર, સુ-શાસન, અને બીજી અનેક તરકીબો ગોઠવવી પડે છે.

પણ જેમ ભૂખ્યા માણસને માટે ખોરાક જરૂરી છે, ને એ બહુ ભૂખ્યો ન હોય તો જ ખોરાકને સાચા ખોરાક રૂપે, તેની ખરી કિમ્મત સાથે જોઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શકે છે, તેમ જ પ્રેયસ્ માટે મથતો માણસ, શ્રેયસ્‌ને પિછાને તો જ એ પ્રેયસ્‌ને પણ સમજી શકે. ને બન્નેને પોતપોતાના સ્થાનમાં રાખી શકે.

એટલે સવાલ ત્યાં આવીને અટકે છે કે માણસ શી રીતે શ્રેયસ્‌ને શ્રેયસ્ માને ?

આ વિષે એક ચીની તત્ત્વવેત્તાએ કહેલું યાદ રાખવા જેવું છે. એણે મેન્શ્યસને કહ્યું હતું કે તમારા સિદ્ધાંત સારા છે. વિચારો સુંદર છે. એ આવે તો ઘણો ફાયદો થાય. પણ આવે શી રીતે ?

મેન્શ્યસે જવાબ વાળ્યો. 'મૂર્ખ ધનુર્ધારી ધનુષના નિયમ ન સમજે તો એને માટે થઈને જેમ ધનુષ પોતાના નિયમ ફેરવવા બેસતું નથી, તેમ માણસ હમેશના જીવનમાંથી તરત પકડી શકાય એવી આટલી સાદી વાત સમજવાની જો તૈયારી ન બતાવે, તો એને માટે થઈને કુદરત પોતે કાંઈ પોતાના નિયમો ફેરવી શકે નહિ.

કોઈ કારીગરને તમે ગોળ કે ચોરસ આકૃતિ બનાવવાનું કહી શકો છો. ને તે પ્રમાણે તે કારીગર હોય તો બનાવે છે. પણ તમે તેને કારીગરી શીખવી શકતા નથી. એ તો એણે પોતે ગ્રહણ કરવાની હોય છે. તમે માણસને આંખ હોય તો સુંદર દૃશ્યો બતાવી શકો છો. પણ એને તમે આંખ આપી શકતા નથી. એ તો એની પાસે હોવી જોઈએ. તેવી જ રીત આ પોતાના શ્રેયસ્ અને પ્રેયસ્ પંથની છે. એણે શ્રેયસ્‌ને શ્રેયસ્ રૂપે જોવા માટેની મથામણમાંથી, એ ધીમે ધીમે મેળવવાનું છે. એ માટે બીજો કોઈ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

રાજમાર્ગ નથી. શનૈઃ એ શબ્દ જ એને પંથ બતાવે.

હવે જે શ્રેયસ્‌ને અનુસરે છે તે રાજા થાય છે. કારણ કે રાજા થવું એટલે સિંહાસન ઉપર બેસવું કે બીજાને મારવા માટે સૈન્ય લઈને દોડવું એવો અર્થ નથી. રાજા થવું એટલે પ્રકાશવું. રાજા થનારમાંથી એવો પ્રકાશ નીકળે કે જે બીજા અનેકને આકર્ષે. રસ્તો બતાવે. દોરે. જે પોતે પ્રકાશે કે જેથી બીજા પ્રકાશે તે રાજા. પછી તેને બહુમતવાદીઓ પ્રેસીડન્ટ કે એવું બીજું નામ આપે તેથી કાંઈ ફેર પડતો નથી. એણે પણ પ્રકાશવાનું તો રહે જ છે.

શ્રેયસ્‌ના પંથીઓ પોતાના પ્રકાશથી બીજાને પ્રકાશ આપતા રહે છે. ને એ રીતે શ્રેયસ્‌માંથી શ્રેયસ્ તરફ વધુ ને વધુ સંખ્યાને લાવતાં શ્રેયસ્‌નું સામ્રાજ્ય સ્થપાય છે.

શ્રેયસ્‌નો પંથ આ પ્રમાણે પરંપરામાં ઉતરતો આવે એ પણ એક એવી રીત છે કે જે દ્વારા સારી માનવ જાત વધારે ઉત્કર્ષ સાધવા યત્ન કરે.

ખરી રીતે સુ-શાસન કરતાં પણ આપણે સંસ્કાર શાસનને જ મહત્ત્વ આપવું ઘટે છે. અને તે ત્યારે જ શક્ય છે જ્યારે માણસો પ્રેયસ્ કરતાં શ્રેયસ્‌ને અધિક ગણે. સ્થાન કરતાં કામને અધિક માને. દ્રવ્ય ને સમૃદ્ધિ કરતાં અંતરંગ દૃષ્ટિને વધુ મહત્ત્વની સમજે.

ત્યારે પ્રેયસ્‌નું દૃષ્ટિબિન્દુ જાય છે. શ્રેયસ્‌નું દૃષ્ટિબિન્દુ સ્થપાય છે. એટલે સંસ્કારરાજ આવે છે.

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૪૧]

જરાક જ તૃષ્ણા !

એક પછી એક એવી સફળતા મળતી ગઈ કે એક વખત એક માણસ શ્રીમંતનો શ્રીમંત થઈ ગયો. તેને માટે નવાણું લાખ, નવાણું હજાર નવસો નવાણું મુદ્રા રોકડી આવી ગઈ. એણે વિચાર કર્યો કે હવે એક મુદ્રા આવી જાય ને એક કરોડ થઇ જાય, એટલે આપણે વ્યવહાર બંધ કરીને ભગવાનનું ભજન કરવા બેસી જવું છે, ઘણું કમાયા ને ઘણી મહેનત કરી. હવે વધારે વખત દ્રવ્યોપાર્જન કરવું નથી. છે તેમાંથી વ્યવહાર નભ્યે જાશે. વ્યાજ જ એટલું આવશે કે મૂળ મુડીને અડવું પણ નહિ પડે.

એક મુદ્રા આવી પડે, એટલે એનો વિચાર તરત ઘેર બેસી જવાનો હતો.

તે વિચાર કરતો ઘેર ગયો. એને લાગ્યું કે એક મુદ્રા તો આવતી કાલે પહેલી પાંચ પળમાં જ આવી પડવાની છે. એટલે ખરી રીતે આજે જ આ એની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

છેલ્લી વિદાય છે.

તે રાતે એ માણસને એક સ્વપ્ન આવ્યું સ્વપ્નમાં એણે એક દેવદૂત જોયો. તેના હાથમાં એક મુદ્રા હતી. આ માણસે તરત જ એ મુદ્રા લઈ લેવા હાથ લાંબો કર્યો, પણ એક તસુ ફેર માટે દેવદૂત આઘો રહી ગયો.

એટલે એ જરાક આગળ સર્યો. વળી એકાદ તસુનું અંતર રહી ગયું ! એટલે એ વધારે આગળ સર્યો. પણ અંતર ઓછું થવાને બદલે, હતું તેટલું જ રહ્યું હતું. એક જ તસુ !

આ વખતે એણે એ એક તસુનું અંતર કાપી નાખવા માટે, એક હાથ જેટલું આગળ સરવાનું કર્યું. એણે માન્યું કે મુદ્રા હાથમાં આ આવી પડી, પણ ના, પોતે પહોંચી વળે તેનાથી બરાબર એક તસુ છેટે, મુદ્રા ધારીને હજી દેવદૂત ઊભો હતો !

એટલે આ માણસ વિચારમાં પડી ગયો. તેને લાગ્યું કે આ એક તસુના અંતરમાં કાંઈક કરામત છે. પણ એવું કાંઇ જણાયું નહિ. એને લાગ્યું કે એક વખત એ બરાબર પ્રમાણ ભાન રાખીને યત્ન કરે તો મુદ્રા હાથમાં આવી પડે !

એટલે એણે આગળનું માપ કાઢયું. ચારે તરફ બારિકીથી જોયું. દેવદૂતના પાછળ જવાની જગ્યા તપાસી. મુદ્રા કેટલે ઉંચે હતી તે જોયું. પોતે ક્યાં હતો તે બરાબર નિરીક્ષણ કર્યું, ને અચાનક કૂદીને જ મુદ્રા ઝડપી લેવા માટે એ આગળ કુદ્યો ! પણ દેવદૂત

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ખડખડાટ હસતો ત્યાં ઊભો હતો, ને મુદ્રા એનાથી બરાબર એક તસુ જ છેટે ચમકી રહી હતી ! હવે તો એનો ચળકાટ પણ વધુ આકર્ષક બન્યો હતો !

પરંતુ પોતાનો છેલ્લો પ્રયત્ન પણ અફળ ગયો તે જોઈને એને લાગી આવ્યું હતું. એટલે હવે એ વિષણ્ણ વદને મુંગો ઊભો રહ્યો.

એ જોઈને દેવદૂતે કહ્યું: 'હે માનવ! સમજે તો આમાં જ તારે સમજવા જેવું છે ! છેક છેવટનો માર જ માણસને મારે છે !'

એટલું બોલીને પેલો દેવદૂત અદૃશ્ય થઈ ગયો.

શ્રીમંત તો બીજે દિવસે પોતાના કાર્ય સ્થાને ગયો. એને હજી સ્વપ્નાની વાત યાદ આવ્યા કરતી હતી. એ ઉતાવળે આજનો કાર્યક્રમ આટોપી લેવા માટે જ આવ્યો હતો !

પણ જેવો એ ગાદી ઉપર બેઠો કે તરત જ ત્યાં પડેલી એક મુદ્રા એના હાથમાં આવી પડી !

એ વિચાર કરે છે આ મુદ્રા તો આમ અચાનક જ હાથ આવી ગઈ છે. એ કોની છે એ જાણવા એણે સૌને બોલાવ્યા ! પણ કોઈએ કહ્યું નહિ કે એ અમારી છે !

એટલામાં એક કંગાલ ભિખારી ત્યાં હાથ લાંબો કરીને ઊભો હતો, તેના ઉપર તેની દૃષ્ટિ પડી. પણ એને મનમાં થયું કે એક મુદ્રા માંડ અકસ્માત આવી ચડી છે, તે ખોવી હવે ઠીક નથી. એટલે એણે ભિખારીને ત્યાંથી કઢાવી મૂક્યો.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ભિખારી હજુ જ્યાં બારણે પણ નહિ પહોંચ્યો હોય, ત્યાં મુનિમ હાંફતો હાંફતો આવતો દેખાયો 'કાલના હિસાબમાં એક મુ...દ્રા' ઉતાવળે ઉતાવળે એ બોલી ગયો. ને પછી શ્રીમંતને જોઈ ને ચૂપ થઈ ગયો.

પણ શ્રીમંતના પેટમાં ધ્રાસકો પડી ગયો. ત્યારે હજી એક કરોડમાં એક મુદ્રા બાકી રહેતી હતી, તે તો રહે જ છે!

અને એ જ વખતે એક કાસદ આવતો દેખાયો.

લાંબો હાથ કરીને પેલા શ્રીમંતે કાસદ પાસેથી સંદેશો લીધો. પણ વાંચીને એનું મોં પડી ગયું!

એક હજાર મુદ્રાની કોઇ ઠેકાણે ખોટ આવી હતી, તે મુદ્રાઓ જલદી પહોંચતી કરવાની વાત હતી!

શ્રીમંતને થયું આ તો એક હજાર ને એક ખૂટી!

અને પછી તો નવી નવાઇની વાત બની. થોડા દિવસ તો એક પછી એક સંદેશાઓ આવતા જ રહ્યા! બધા જ ખોટ બતાવનારા!

એની એક મુદ્રાની ઊણપની તૃષ્ણાએ એની બધી મૂડી સાફ કરવા માંડી!

અને એક મુદ્રાનું, એક તસુનુ અંતર, એક તસુનું જ રહી ગયું!

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૪૨]

જ્ઞાનગોષ્ટિ

સાત દિવસનું ભાથું લઈને નાન યંગ, લાઓ ત્ઝેને મળવા ચાલ્યો. એના વિષે એણે ઘણું સાંભળ્યું હતું. એની પાસે એવી અદ્‌ભુત ધ્વનિવાણી હતી કે થોડું બોલીને એ ઘણું કહી શક્તો. ચીનના મહા પ્રાજ્ઞોમાં એની ગણના હતી.

જયારે એ ત્યાં પહોંચ્યો ત્યારે એ વાતની એને સાચી પ્રતીતિ મળી ગઈ.

જેવો એ એની પાસે ગયો કે તરત લાઓ ત્ઝેએ કહ્યું: 'તમે ક્યાંથી આવ્યા ?'

નાન યંગે પોતે ક્યાંથી આવ્યો હતો ને શા માટે આવ્યો હતો તે બધું કહ્યું.

અચાનક જ લાઓ ત્ઝેએ કહ્યું: 'પણ એમાં આ બધાને આંહીં સાથે શું કરવા લાવ્યા ?'

નાન યંગ નવાઈ પામ્યો. પોતાની પાછળ કોઈ છાની રીતે આવી ગયા છે કે શું તે જોવા માટે તેણે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તરત પાછળ જોયું. પણ ત્યાં તો કોઈ હતું જ નહિ !

એટલામાં તો લાઓ ત્ઝેએ કહ્યુંઃ 'મારું કહેવાનું* તમે સમજ્યા નહિ ?'

નાન ચંગ તેની વાણીનો સુંદર ધ્વનિ સમજતાં એક ઘડીભર પોતે સમજી શકયો નહિ, એ માટે પોતાની જાતને ઠપકો આપી રહ્યો. તેણે કહ્યુંઃ 'હું જે પૂછવા આવ્યો છું તે ભૂલી ન જવાય તેની સંભાળ લેવા જતાં શું પ્રત્યુત્તર આપવો જોઈએ તે હું ભૂલી ગયો !'

'વધારે સ્પષ્ટતાથી ત્યારે તમારી જ વાત કહો !'

'મને એક નવી નવાઈની વાત લાગે છે.' નાન ચંગ બોલ્યોઃ 'હું જે દુનિયામાં રહું છું, ત્યાં માણસો મને મૂર્ખ અને અવ્યવહારુ ગણે છે. કારણ કે હું અમુક ને તમુક જાણતો નથી. પણ જો હું અમુક ને તમુકના જ્ઞાનમાં પડું છું, તો મને પોતાને નુકસાન કરી બેસું છું. જો નથી પડતો, તો માણસો મને મૂર્ખ ગણીને હસે છે ! અમારા બેમાં કોણ સાચું ?

'જો હું દાન નથી કરતો, તો બીજાને હાનિ પહોંચાડું છું; પણ જો હું દાન કરું છું, તો મને પોતાને એનાથી ચોક્કસ પ્રકારની હાનિ થાય છે, તેનું શું ?

'મારો પાડોશી ધર્મ હું નથી બજાવતો તો મારા પાડોશીઓની લાગણીને દુભાવું છું; પણ જો પાડોશી ધર્મ બજાવવા જાઉં છું, તો મને પોતાને જ નુકસાન કરી બેસું છું, તેનું શું ?

---

* મનની આટલી બધી ઉપાધિઓ તમારી સાથે છે એનું શું ? એ ભાવાર્થ છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'આ કોયડાનો ઉકેલ ક્યાં? આનો કોઈ ઉકેલ હોય તો તે જાણવા માટે હું આવ્યો છું.'

લાઓ ત્ઝેએ કહ્યું: 'મેં તમને જોયા અને તરત મેં જાણ્યું હતું કે તમે શા માટે આવ્યા છો. હવે તમે સ્પષ્ટ કહ્યું એટલે મારી એ વાત સાચી હતી તેની મને ખાત્રી થઈ.

ભૂલભૂલામણીમાં પોતાના માબાપને ખોઈ બેઠેલા શિશુ જેવી તમારી અવસ્થા છે. સમુદ્રનું તળીયું માપવા માટે એક વખત એક માણસ વાંસડો લઈને સમુદ્ર કિનારે ગયો હતો, તેની વાત સાંભળવા જેવી છે.

તેને વાંસડા સાથે આવેલો જોઈને સૌ હસી પડ્યા!

એટલે એ વધારે લાંબો વાંસડો લેવા માટે દોડ્યો!

એ જોઈને માણસો વધારે હસ્યાં!

એટલે એણે ધાર્યું કે માણસો દીવાના થઈ ગયાં છે. પોતાની વાતને સમજવાની કોઈનામાં શક્તિ જ નથી. એટલે એ તો વાંસડો લઈને સમુદ્રને માપવા માટે દોડ્યો!

એ જોઈને સમુદ્રના એક મોજાંએ ખડખડાટ હસીને કહ્યું: 'રે પાગલ! આ તારો એક વાંસડો તો મને પણ નહિ માપી શકે. અને મારા જેવા કરોડો તો આમાં ક્યાં સૂતાં છે તેનો જ પત્તો નથી!'

પેલા માણસે આવેશથી કહ્યું. 'પણ મારે તો સમુદ્ર માપવો જ છે તેનું શું?' એને એમ હતું કે આવેશ એટલે જ વીરત્વ.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મોજાંએ એની મૂર્ખાઈ ઉપર હસતાં હસતાં કહ્યું: 'તારે સમુદ્રને માપવો જ હોય તો હે પાગલ! સમુદ્રને તે માપી શકે છે, જે સમુદ્રમાં મરણ પામી શકે છે. તું મરી જાય તો સમુદ્રનું તળીયું તું જાણી શકે. તે વિના તો નહિ.

'કોણ હું મરું?' પેલાએ કહ્યું: 'હું આપઘાત જેવું પાપ કરું? એવો હું મૂર્ખ નથી.'

મોજાંએ વધુ મોટેથી હસતાં કહ્યું: 'મરવું એ એક વસ્તુ છે. આપઘાત કરવો એ બીજી જ વસ્તુ છે. આપઘાત તો હરેક મૂરખ ને હરેક દોઢડાહ્યો, હર પળે કરી જ રહ્યો છે. પણ મૃત્યુને નોતરવું એ તો જીવનને નવેસરથી જીવવા માટે છે. તું નવેસરથી જીવન જીવે તો સમુદ્રનું તળીયું માપી શકે. તે વિના નહિ! મૃત્યુનો આ અર્થ છે. ત્યારે એ જ પ્રમાણે આ વાતની પણ ભૂલભુલામણી થઈ છે.

જે વસ્તુ તરફ તમારે જવું છે તે મૂળ વસ્તુ છે. તે મૂળમાં જવા માટે અનેક રીતે માણસે તૈયારી કરી લેવાની હોય છે.

દસ દિવસ પછી તમે આવજો. ત્યાં સુધી ચિંતન કરજો. દરમ્યાન તમને જે માર્ગ મળે તે પણ ત્યારે મને કહેજો.'

દસમે દિવસે નાન યંગ લાઓ ત્ઝે પાસે આવ્યો.

તે વખતે લાઓ ત્ઝેએ કહ્યું: 'માણસનું મન ત્રણ પ્રકારની અશાંતિ વોરી લે છે. એક પ્રકારની અશાંતિ બહારથી અંદર આવે છે. બીજા પ્રકારની

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

અશાંતિ અંદરથી બહાર આવે છે. જ્યારે ત્રીજા પ્રકારની અશાંતિ–બન્નેના મિશ્રણમાં જન્મ લે છે. બહારથી આવે, ને અંદરથી પણ આવતી હોય. બન્ને ભેગી થઈ જાય.

જે અશાંતિ બહારથી અંદર જવા માગે છે, તેને અંદર પ્રવેશદ્વાર પાસે જ રોકી દો. જે અશાંતિ અંદરથી પ્રગટે છે, તેની સામે થવાનો પ્રયત્ન ન કરો. એનું બળ અમાપ હોય છે. સામે થવાથી એ બળ વધે છે. પણ તેને બહાર પ્રગટ થવા ન દો. બહાર પ્રગટ થવાનાં દ્વાર બંધ કરી દો.

પણ બહારની ને અંદરની એવા બે પ્રકારની અશાંતિનો હુમલો આવે ત્યારે તો તમે અસહાય થઈ જશો.

તે વખતે જીવન જીવવાની કલામાં એ કોયડાનો ઉકેલ રહ્યો છે.

એ જીવન જીવવાની કલા એટલે બધી જ ગણુતરી ગણવાની કલા. સારું અને નરસું બન્નેને સરખી રીતે સમજવાની શક્તિ. ક્યાં અટકવું એ જાણવાનો વિવેક. ચિંતા પણ નહિ, જ્ઞાનનો ગર્વ પણ નહિ. પશ્ચાત્તાપ પણ નહિ, ભૂલ કર્યાનો અફસોસ પણ નહિ. શિશુત્વ. જ્યારે શિશુના હાથમાંથી માટીનું એક વાસણ ફૂટી જાય, ને એ એના ઉપર રોવા માટે ઊભું ન રહે, પણ તરત બીજું રમકડું લેવા દોડે, ને એ ન ફૂટે એની સંભાળ લેવા મંડે, ત્યારે જાણવું કે એ પ્રશ્નને સમજેલ છે. એ જાણે છે કે જે થઈ ગયું, તેનો

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પશ્ચાત્તાપ કરતાં ઊભું રહેવું નકામું છે; પણ જે છે તેનો વિવેકી ઉપયોગ કામનો છે. સંપૂર્ણ માણસ તે છે, જે જાણે છે કે એણે હવા પૃથ્વીની લેવાની છે, ને સ્વપ્નાં સ્વર્ગનાં લેવાનાં છે! એટલે એને માણસો મૂર્ખ નહિ માને. ને એ ઘર્ષણને ટાળશે. એ નિંદા નહિ કરે. યુક્તિઓ નહિ કરે. ચિંતાઓ નહિ લાવે. કુંપળની પેઠે તાજી હવા લેશે. ને વખત પૂરો થયે ખરી જશે. પોતે ખરે છે એનું એને ભાન પણ નહિ હોય. પોતે શ્વાસ લે છે એનું જેમ એને ભાન નથી તેમ.

જીવન જીવવાની ખરી કલા આ છે. વખત પૂરો થયે ચાલ્યા જવાની તૈયારી.

કોઈ અજાણ્યા પગ ઉપર માણસનો પગ પડે, તો તે તરત માફી માગતો ઊભો રહે: એ જ કામ ભાઈભાઈના પગ ઉપર એ પ્રમાણે થઈ જાય, તો માત્ર અરે! એટલું જ બોલવાનું રહે. માબાપથી એમ બને તો એમને કાંઈ કહેવાનું જ નહિ હોય.

આમાં ક્રિયા એક જ થઈ છે પણ તેના ત્રણ વિવિધ પ્રકારો ત્રણ રીતે યોગ્ય ગણાયા છે.

એ જ વાત પાડોશી ધર્મની, દાનની, અને બીજી અનેક વસ્તુઓની છે.

દાન જ્યારે ગણતરીમાં આવે છે, ત્યારે એ લેનારને ને દેનારને બન્નેને જુદી જુદી રીતે હણે છે.

પણ જ્યારે એની ગણતરી નથી હોતી, ને વરસાદની પેઠે અકૃત્રિમ હોય છે, ત્યારે એ કેવળ હરિયાળી મનોભૂમિ જ પ્રગટાવી જાય છે.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

જેવી રીત સંપૂર્ણ જ્ઞાન તે છે, જેને વિચારનું એક બીજ પણ મનમાં ઉગાડવું પડતું નથી, કારણ કે તેને માટે પ્રશ્ન ને જવાબ, એવી બે ભૂમિકા જ નથી રહી. જ્યાંથી પ્રશ્ન આવે છે, ત્યાં જ એ જવાબ પડેલો જૂએ છે. એટલે સંપૂર્ણ પ્રાજ્ઞ, બુદ્ધિથી પર ભૂમિકા પર જ રહે છે. તેમ જ સંપૂર્ણ દાનત્વનું સમજવું. સંપૂર્ણ દાનેશ્વરીને કોઈ સંબંધનું, કોઇ લાગણી થયાનું, દયાર્દ્ર બન્યાનું, ભાન જ નથી હોતું; જાણે સહજ હોય તેમ જ એ વર્તે છે. સભાનતા જ ક્રિયાને, અક્રિયા, અપક્રિયા અવક્રિયા, વિક્રિયા બનાવે છે. જ્યાં સભાનતા નથી, સાહજિકતા છે, ત્યાં શિશુત્વ છે.

શિશુ પોતાના હાથમાં રહેલું સોનું મોંઘું છે માટે ન અપાય એવા વિચારમાં પડતું નથી.

એ તો કાં આપે છે. કાં નથી આપતું.

દાનનું પણ એમ જ છે. પાડોશી ધર્મનું પણ એમ જ છે. એ ભાનપૂર્વક કરવાના, માપથી માપવાના, ગણતરી ગણવાના, સામાજિક રીતરિવાજોથી જાળવવાના, દેખાદેખીથી કરવાના પદાર્થો નથી.

કાં તો એને માણસ સહજ હોય તેમ કરે; અથવા ન કરે. બીજી કોઈ પણ રીતે કોઇ એ કરવા માટે નથી. અને બીજી કોઈ રીતે એ કરે, ત્યારે તો કહેવું પડે કે, કરે છે તેના કરતાં, નથી કરતો, તે વધારે પ્રાજ્ઞ છે.

જે વ્યવસ્થિત છે તે શાંત છે. અને જે શાંત છે તે દૃષ્ટિવાન છે. અને જે દૃષ્ટિવાન છે તે સહજ છે. નૈસર્ગિક છે. એને માટે આમ હોય તો આમ એવા

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

કોઈ વિધિનિષેધ નથી.

એ દાન કરે છે ત્યારે, ને દાન નથી કરતો ત્યારે, બન્ને સ્થિતિમાં સમાન છે.

કારણ કે એ ક્રિયાનું રહસ્ય સમજ્યો છે. ક્રિયાનું રહસ્ય છે અ ક્રિયા. 'હું કરું છું' એમ જે ભૂલી ગયો, તે પછી બધું જ સમજી ગયો. એની ક્રિયા પણ પછી અ ક્રિયા જ છે. એ નિસર્ગ છે. એમાં કર્તૃત્વ રહેતું જ નથી. એમાં કોઈ કાંઈ કરતું નથી. કેવળ પ્રવર્તે છે. જેમ સૂરજ, ચંદ્ર, વર્ષા, પવન, તેમ એની ક્રિયા. દરેક ક્રિયા. સંપૂર્ણ જીવન એ છે.

ક્રિયાનું રહસ્ય આ છે. પછી એ દાન હોય, પાડોશી ધર્મ હોય, જ્ઞાનપંથની વાત હોય કે ગમે તે હોય. આ જે જાણે છે તે શંકા ને શોક બન્નેથી પર બને છે.'

★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

[૪૩]

જ્ઞાનવાણી

પાણીની જેમ સજ્જન નિર્મળ છે. પાણી બધાને ઉપયોગી થાય છે. પણ ક્યાંય રાગદ્વેષ પક્ષપાત બતાવતું નથી. તે પોતાના એકાંત વાસમાંથી જનવાસ પ્રત્યે વહે છે. ખરી સજ્જનતા એ છે, જે માગ્યા વિના જાણી લે છે.

*

જ્યાં રહો ત્યાં રહેઠાણ ને જે સ્થળે રહો તે સ્થળને સુંદર સ્વચ્છ બનાવો. એને પવિત્ર રાખો. એ સ્થળમાં જ તમે તમારૂં મંદિર ઊભું કરી શકશો.

*

લાગણી થાય, ત્યારે લાગણીની અગાધતા અનુભવો. તમારૂં હૃદય અગાધ બની રહેશે.

*

મૈત્રી કેળવો, ત્યારે માણસોની સાથે સાદી, સાચી, સીધી રીતે વર્તન રાખવાની કેળવણી લેતા રહો. એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

પણ એક પુસ્તક છે. એ પણ જ્ઞાન અનુભવ છે. શબ્દોને એવી રીતે વાપરતાં શીખો કે એ વિશ્વાસ જન્માવે તો વાતાવરણમાં વિશ્વાસની હવા આવશે. સત્તાધીશ બનો તો તમે જ પહેલાં વ્યવસ્થાના કડક પાલક થઈ રહો. વ્યાપાર કરો તો ખેંચતાણ ન કરો. આનંદ વ્યવહાર સ્થાપો. એ તમને આગળ વધવાનો પંથ બતાવશે. તક આવે તેનો ઉપયોગ કરો. તક શોધવાની ધાંધલ ન કરો.

*

અતિશય તીક્ષ્ણ શસ્ત્રને વધુ તીક્ષ્ણ ધાર આપવાની ઈચ્છા રાખનારો મૂર્ખ છે. એ શસ્ત્રનો પહેલો ઘા એને જ થવાનો છે.

*

ત્રણ ભેગાં થાય પછી માણસ મફતનો બોલ બોલ કરે છે કે હું મરૂં ત્યારે આમ ને હું મરૂં ત્યારે તેમ....કારણ કે ખરી રીતે એ મરી ગયો છે. ક્યાં ત્રણ ? સસ્તી કીર્તિ, સસ્તા પૈસા, સસ્તી સત્તા.

*

જીવનની સાધનાનું અંતિમ દૃશ્ય તો આ છે. મેળવવું. આપવું. અને છોડી દેવું.

*

બધા રંગ એક સાથે ભેગા કરો, એકે રંગની છટા એમાં નહિ હોય. બધા સ્વર એક સાથે પ્રગટાવો, એકેની મીઠાશ ત્યાં નહિ હોય. બધા રસ એક સાથે માણવા બેસો, એકેનો આસ્વાદ નહિ મળે. બધું એક સાથે

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

મેળવવા મથો, મગજની શુન્યતા જ મળશે.

એટલા માટે સાધુ જનો કહે છે, અતિ તૃષ્ણાથી વસ્તુને ઈચ્છવી એ પોતાનું ને વસ્તુનું બન્નેનું અપમાન છે. એમાંથી છેવટે શુન્યતા જ પ્રગટે!

*

સાદી સરલતા એ છે, જે નજરને પોતાની તરફ ખેંચે છે, છતા માણુસ એને જોઈ શકતો નથી. વિરલતા એ છે, જેને માણુસ સાંભળે પણ સમજે ભાગ્યે જ. સુક્ષ્મતા એ છે, જેની શોધ ચલાવતાં જેનો પત્તો લાગતો નથી. સરલતા, વિરલતા, અને સૂક્ષ્મતા, એ ત્રણે ભેગા થઈને એક થઈ જાય છે.

પછી જો એ પ્રગટે છે તો પ્રકાશથી આંજી નાંખતાં નથી. નથી પ્રગટતાં તો કોઈ અંધકાર જન્માવતાં નથી. કારણ કે એ અનંતતાની મૈત્રીમાં પડી ગયેલાં કુદરતી તત્ત્વો છે. એ અનંતના મિત્ર જેવાં છે. એટલે એને વ્યાખ્યા નથી. પ્રગટવાની પણ તમન્ના નથી. તમે એને અરૂપના રૂપધરો કહી શકો. તમે એને મળો તો ઓળખો નહિ. ઓળખો તો જાણો નહિ. જાણો તો સમજો નહિ. એ કુદરતના વિરલ દશ્ય જેવા વિરલ અજ્ઞેય પંથના પ્રવાસીઓ છે. તમે એને અનુસરો તો એનો કોઈ આકાર નથી. પણ એને વળગી રહો તો જીવનનો તાગ જાણો. આ એની ખુબી છે અને તે જાણવાવાળા જાણે છે.

*

જો અનંત સાથેનો તંતુ તુટી ગયો હોય તો એ

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

ફરી સાંધવા માટે એ જ વસ્તુ છે. સત્ય અને પ્રેમ. પણ આ સત્ય અને પ્રેમને જ્યારે વ્યવહારુ ડહાપણ અને દુરંદેશી જ્ઞાન ભેટે છે, ત્યારે એ જ બન્ને જેને જન્મ આપે છે, એ દંભ બને છે.

*

કુટુંબમાં પ્રેમ નથી હોતો, ત્યારે આજ્ઞાંકિત ડાહ્યાં બાળકો આવે છે. અને સત્ય નથી હોતું, ત્યારે ફરજ બજાવનારા માબાપો પ્રગટે છે. જ્યારે પ્રજામાં પ્રજા પ્રેમ નથી હોતો, ત્યારે અવ્યવસ્થા અને અશાંતિ આવે છે. અને દેશભક્તોનો કાફલો ઊભો થાય છે!

જ્યાં પ્રેમ છે, જ્યાં સત્ય છે, ત્યાં અનંતતા છે. અને તેથી શાંતિ છે અનંત તરફનો દોર માણસ ખુએ છે અને એ બધું જ ખુએ છે પછી એ જે થીગડાં મારે છે, તે એનું જીવનવસ્ત્ર નથી. થીગડાં એ થીગડાં જ છે. વસ્ત્ર તો વણવાનું હોય છે અને એના તાણાવાણા, સત્ય અને પ્રેમ સિવાય બીજા કોઈ થઈ શકતા નથી.

*

પછી ગુરૂએ કહ્યું: 'તમે સદ્‌ગુણો વિષે પૂછ્યું છે તો હવે બધા જ દૃષ્ટિબિંદુથી આપણે એ વિષે વિચાર કરવો રહ્યો. ઉદાહરણ તરીકે આપણો પાડોશી શ્રીમંત હોય કે ગરીબ હોય, તેની આપણા ઉપર બહુ અસર નહિ થાય. પણ એ સદ્‌ગુણી હોય કે દુર્ગુણી હોય તેની અસર જરૂર થવાની. એટલા માટે માણસને કહેવામાં આવ્યું છે કે તું હવા પાણી ને જમીન વિષે જેટલી

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તપાસ કરે તેના કરતાં તારા પાડોશ વિષે વધારે તપાસ રાખે એ ઈષ્ટ છે.

કારણ કે માણસ શ્રીમંત હોય તો એની શ્રીમંતાઈને ટકવા માટે એ સદ્‌ગુણી હોવો જોઈએ. ને ગરીબ હોય તો ગરીબાઈને સમજવા માટે ને અનિવાર્ય જ હોય તો એ સહન કરવા માટે એનામાં સમજણ હોવી ઘટે છે. સદ્‌ગુણી અને ડાહ્યા માણસ વચ્ચે પણ નોંધવા જેવો તફાવત છે.

ડાહ્યા માણસ તો બહારના વ્યવહારુ વિવેક માટે પણ સદ્‌ગુણને વળગી રહે એમ બને, અને સદ્‌ગુણો એના માટે અનિવાર્ય ન હોય પણ સદ્‌ગુણી તો સદ્‌ગુણોને જ અનિવાર્ય ગણે છે. પોતાની આંખની જેમ, એટલે એ એને ચોંટી રહે છે.

*

બરાબર વિચાર કરીએ તો જણાશે કે શરીર ઢાંકવું, અન્ન ઉત્પન્ન કરવું, અને શરીરને પોષણ આપવું—માણસ માત્રની આ ત્રણ મુખ્ય જરૂરિયાતો છે. આ કુદરતી જરૂરિયાતોને તમે ઈશ્વરદત્ત વસ્તુઓ કહી શકો. પોષણ આપ્યા વિના દેહ રહેતો નથી. ખેતી વિના પોષણ મળતું નથી. શરીર ઢાંક્યા વિના ચાલતું નથી. એટલા માટે આ ત્રણ વસ્તુઓ દરેક માણસને સહેજ પ્રયત્નથી મળી રહે, અને એને મેળવવા માટે આકાશપાતાળ એક કરવું ન પડે, તો એવી વ્યવસ્થાને સુશાસન કહેવામાં વાંધો નથી, એમ ચુ આંગ ઝે કહેતા હતા.

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

શરૂઆતમાં તો માણસ પોતાની આ જરૂરિયાતોને ગમે તેમ કરીને મેળવી લેતો. ઝાડ ઉપર ચડીને પોષણ મેળવી લે. છાલ ઉખેડીને શરીરને ઢાંકી લે. ત્યારે એને પશુ પંખી અને પોતે એ ત્રણમાં કાંઈ ભેદ જણાતો નહિ. માણસ માણસમાં પણ સારા નરસાનો ભેદ ન હતો. બધા જ સરખું જ્ઞાન ધરાવતા. ખાવું પીવું ફરવું. એમનામાં દુર્ગુણ સદ્‌ગુણના ભેદ ન હતા. બધા કુદરતની જેમ કુદરતી હતા. આજે વિકાસમાં પણ આ કુદરતી હવા રહેવી ઘટે છે. તો એ સુશાસનનો વિજય ગણાય.

★ ★
★

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

ધૂમકેતુની 'યુગદર્શન ગ્રંથમાળા'

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

તુષારબિંદુ

શ્રી. ધૂમકેતુની અનેક રંગભરી રસ કથનિકાઓનાં અવનવા રૂપ આમાં જોઈ શકાશે લગભગ ૫૫ કૃતિઓ. **ત્રણ રૂપિયા**

મેઘબિંદુ

શ્રી. ધૂમકેતુની શૈલીના ઉચ્ચતમ શિખરો નિહાળવા માટે આ પુસ્તક જોઈ જવું જોઇએ. એમાં કાવ્યમય વાણીમાં ઐતિહાસિક નવલિકાઓ આવે છે. **ત્રણ રૂપિયા**

પદ્મરેણુ

દ્વિરંગી છપાઇમાં પ્રગટ થયેલ અભિનવ રજકણોનો આ સંગ્રહ ભેટ આપવા માટે સર્વોત્તમ છે. **ત્રણ રૂપિયા**

રજકણ

શુભ પ્રસંગે ભેટ આપવા લાયક, અત્યંત મનોરમ શૈલીમાં લખાયલાં સુંદર સચિત્ર વિચાર મૌક્તિકોનું પુસ્તક. **ત્રણ રૂપિયા**

જલબિંદુ

ધૂમકેતુની જલબિંદુની ગદ્યશૈલી ગુજરાતી સાહિત્યમાં હજી સુધી અજોડ રહી છે. એમાં વિરલ પ્રસંગનું મનોરમ નવલિકા જેવું રૂપાંતર પામેલું ભાવનાશીલ સુંદર ગદ્ય છે. **ત્રણ રૂપિયા**

પગદંડી

પ્રવાસવર્ણનોનું આ પુસ્તક વાચનાર ઘડીભર પોતાનું સ્થળ ભૂલી ગિરનાર, નૈનીતાલ, દાર્જિલિંગ,હિમાલય નર્મદાના આરસ પહાડો,ભુવનેશ્વરમાં વિહરે છે. ચિત્ર ફોટો ત્રીસ. **ત્રણ રૂપિયા**

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

'ધૂમકેતુ'ની યુગદર્શન ગ્રંથમાલા'

[પ્રગટ થયેલી નાની મોટી કૃતિઓ]

તણખા મંડળ પહેલું	૩–૮	હેમચંદ્રાચાર્ય	૨–૮
તણખા મંડળ બીજું	૩–૦	વાચિનાદેવી	૪–૮
તણખા મંડળ ત્રીજું	૩–૦	ચૌલાદેવી	૪–૮
તણખા મંડળ ચોથું	૪–૦	રાજસંન્યાસી	૪–૮
પ્રદીપ	૩–૦	કર્ણાવતી	૪–૮
આકાશદીપ	૩–૦	રાજકન્યા	૪–૮
અવશેષ	૨–૮	જયસિંહ સિદ્ધરાજ [બર્બરકજિષ્ણુ]	૪–૮
પરિશેષ	૩–૦	,, ત્રિભુવનગંડ	૪–૮
ત્રિભેટો	૩–૦	અવંતીનાથ સિદ્ધરાજ	૪–૮
અનામિકા	૩–૦	ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળ	૪–૮
વનછાયા	૩–૦	રાજર્ષિ કુમારપાળ	૪–૮
મલ્લિકા	૪–૮	રાય કરણ ઘેલો	૪–૮
જલબિંદુ	૩–૦	નાયિકાદેવી	૪–૮
મેઘબિંદુ	૩–૦	ઇતિહાસદર્શન	૦ ૮
તેજબિંદુ	૩–૦	જીવનપંથ	૪–૮
રાજમુગટ	૩–૦	પડઘા	૦-૧૨
પૃથ્વીશ	૩–૮	પડછાયા	૧–૪
અજિતા	૪–૮	વીર વનરાજ	૧–૦
પરાજય	૪–૮	એકલવ્ય	૦-૧૨
સર્જન ચિંતન	૨–૦	નેપોલિયન	૦–૮
વાતાયન	૨–૮	પરશુરામ	૦–૮
વનરેખા	૩–૦	હ્યુએનસંગ	૦–૮
પ્રતિબિંબ	૩–૦	ઉપનિષદ્ કથાઓ	૨–૦
રજકણ	૩–૦	જ્ઞાનગોષ્ઠિ	૧–૦
પદ્મરેણુ	૩–૦	વડને છાંયડે	૧–૦
ઠંડી ક્રૂરતા (નાટકો)	૧–૮	બોધકથાઓ ૧–૨	૨–૦
પગદંડી	૩–૦	લોક રામાયણ ૧–૨	૩–૦
તુષારબિન્દુ	૩–૦		

CC-0. In Public Domain. Gurukul Kangri Collection, Haridwar

જેકેટ · દીપક પ્રિન્ટરી · અમદાવાદ